

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Մանվել Զուլալյան

**ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄԸ
ԱՐԴԻ ԹՈՒՐՔ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՉ**

(հին և միջին դարեր)

«Հայաստան» հրատարակչություն
1965

Գրախոս՝ պատմագիտության դոկտոր Ռուբեն Սահակյան
Խմբագիր՝ պատմագիտության դոկտոր Պ. Մուրադյան

Զուգայան Մ. Կ.

Հայոց պատմության խնդաբյուրումը արդի Թուրք
պատմագրության մեջ (խմբ. Մուրադյան Պ. Մ.) հին և
միջին դարեր: Եր.—: Հայաստան, 1995.—

Աշխատության մեջ վերջին տարիների հրատարակած Մեծերի
հիման վրա քննարկվում են ժամանակակից Թուրք պատմագրու-
թյան ներկայացուցիչների կողմից լուսարանված հայոց հին և
միջին դարերի պատմության հարցերը, տրվում են այնտեղ լայն-
որեն տեղ գտած բացահայտ աղավաղումների ու կեղծիքների գի-
տական և քաղաքական վերլուծությունները:

Աշխատությունը նախատեսվում է պատմության մասնագետներին
և պատմությամբ զբաղվող լայն շրջանների համար:

2 $\frac{701 (01) - 01}{0503030913}$ Հայտարարված ԳՄԴ 63.3 (22) 63.3 (5 թու)

ISBN 5-540-01466-9

«Հայաստան» հրատարակչություն

Զուգայան Մ. Կ., 1995

Ն Ե Ր Ա Մ Ա Ռ Ք Յ Ո Ւ Ն

1970 թ. Երևանում լույս տեսավ «Հայ ժողովրդի հին և
միջին դարերի պատմության մի քանի հարցերի լուսարա-
նումը արդի Թուրք պատմագրության մեջ» մեր ուսանրեն
մենագրությունը: Այդ օրվանից անցած քսան տարիների
ընթացքում Թուրքիայում և Թուրք հեղինակների շանքերով
եվրոպական մի շարք երկրներում լույս են տեսել բազմա-
թիվ աշխատություններ¹, գրքույկներ, հոդվածներ և այլն,
որոնցում հիմնական շեշտը, հասկանալի պատճառներով,
նոր և նորագույն պատմության հարցերի վրա դրված լինե-
լով հանդերձ երբեմն ընդարձակ էջեր են նվիրվում նաև
հին և միջնադարյան պատմության խնդիրներին: Դրանք
բոլորը համարժեք չեն: Ուշադրության անոնելիք աշխատու-
թյունների կողքին կան պարզապես այնպիսիք, որոնք զբո-
ւված մարտնչող տգիտության դիրքերից լոկ լուսանքներ են
հայ ժողովրդի հասցեին: Վերջին տիպի աշխատությունները
հար և նման են ֆահրեդդին Կրզիօղլուի «գիտական» մար-
զանքներին, և երբեմն էլ դրանց բառացի ու տառացի կրկ-
նություններն են:

Մեր նախորդ աշխատության մեջ հատուկ շեշտել էինք,
թե ինչ շարժառիթներով ու նպատակով են գրել Թուրք հեղի-
նակները հայ պատմական անցյալին վերաբերող այս կամ
այն աշխատությունը ու նշել, որ դրանք գրված են պատ-
մական փաստերը կամ անտեսելու, կամ դրանք իրենց պան-
թուրքիստական կանխադրությով ներկայացնելու միտու-
մով:

¹ Зулалаян М. К., Вопросы древней и средневековой истории
Армении в освещении современной турецкой историографии. Ере-
ван, изд. АН Арм. ССР, 1970.

² Այդ աշխատությունների մասին տես գրականության ցանկը:

Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը լուսաբանելու արդի թուրք պատմագրության ներկայացուցիչների մեծագույն մասը այս կամ այն չափով կանգնած են պանթուրքիստական դիրքերի վրա: Թուրք պատմագրության այսպես կոչված ազգայնական, բուրժուա-օրյեկտիվիստական և այլ ուղղություններին հետևող պատմաբանները միավորվում են, երբ խոսքը վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի և հայերի անցյալի պատմությանը: Չի խնայվում նաև երբեմնի Օսմանյան կայսրության տիրության տակ գտնվող ժողովուրդների՝ հույների, քրդերի, արաբների բուլղարների և առհասարակ սլավոնների, ռուսիների և այլոց պատմությունը:

Արդի թուրք պատմագրության ներկայացուցիչները հատուկ դեր են վերագրում թուրքերին համաշխարհային պատմության մեջ: Պանթուրքիստ պատմաբանները շանում են «պպացուցելու» որ թուրքերը Փոքր Ասիայի հնագույն բնիկներ են, որ նրանք ապրել են այստեղ, սկսած դեռևս պալեոլիթից (հին քարի դարից) ու, հետևաբար, Փոքր Ասիայի ողջ տարածքի պատմությունը ոչ այլ ինչ է, քան թուրքերի պատմություն:

Ներկա աշխատության մեջ արել ենք էական լրացումներ ու տեսական նոր ընդհանրացումներ՝ վերջին երկու տասնամյակում հայ ժողովրդի հին և միջին դարերի շուրջ արդի թուրք պատմագրության հրատարակած նյութերը հաշվի առնելով:

Հայերի, ինչպես և Հին Արևելքի մյուս ժողովուրդների ծագման հարցում արդի թուրք պատմագրության էջերում հանդիպող բացահայտ խեղաթյուրումները բխում են նախ և առաջ նրանց պանթուրքիստական գաղափարախոսությունից ու նրա երանգը հանդիսացող պանթուրանիզմից:

Եթե պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը հիմնավորում է թուրքերի զավթողական քաղաքականությունը թուրքախոս ժողովուրդների նկատմամբ, ապա պանթուրանիզմը քարոզում է թուրքիայի գերիշխանության ներքո «Մեծ Թուրանի» ստեղծումը, որը տարածվելու է նաղաղ օվկիանոսից մինչև Սկանդինավիա ու Միջերկրական ծովը: Ըստ էության պանթուրանիզմն ու պանթուրքիզմը միևնույն գա-

ղափարախոսությունն են: Դա քեմալական շրջանի պատմաբանները ժառանգություն են ստացել իրենց անվիջական նախորդներից՝ Իթթիհատականներից:

Կար մի ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունը երեք մայր ցամաքամասերի վրա տարածված հզոր պետություն էր: Հետո նա սկսեց անկում ապրել, անդամահատվել: XIX դարում Թուրքիան սկսեցին անվանել «հիվանդ մարդ»: Երբ, փ վերջո, Բալկանյան երկրները կարողացան ազատագրվել թուրքական դարավոր լծից, Օսմանյան ղեկավար շրջանները իրենց հայացքը սեեոեցին ասիական Արևելքի վրա: Դա XIX դարի վերջն ու XX դարի սկիզբն էր: Հենց այս ժամանակ էլ լայնորեն սկսեց տարածվել պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, որի կողմնակիցները ժխտում էին կայսրության մեջ մտնող մուսուլման ժողովուրդների ազգային յուրահատկությունները և պահանջում էին ոչ մուսուլման հպատակների իսլամացումը: Պանիսլամիզմը թույլատրում ու արդարացնում էր նաև քրիստոնյա ժողովուրդների ֆիզիկական ոչնչացումը: Պանթուրքիզմի հիմքում ընկած է Իսլամի ուսմունքը՝ «Ղորանը և դրա վրա հիմնված մուսուլմանական օրենսդրությունը, — գրում է Կ. Մարքսը, — աշխարհագրությունն ու համայն աշխարհի ժողովուրդների ազգագրությունը հանգեցնում է երկու կեռի՝ ուղղահավատների և անհավատների հասարական ու հարմարին բանաձևի: Անհավատը դա «գյավուրն» է, նա թշնամի է: Իսլամն անիծում է անհավատների ազգը և անընդհատ թշնամության վիճակ է ստեղծում մահմեդականների և անհավատների միջև»:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսության հետ զուգահեռ և դեռևս նրանից առաջ, Թուրքիայում լայն տարածում էր գտել նաև այսպես կոչված «օսմանականությունը»: Վերջինիս կողմնակիցները՝ «նոր օսմանցիները» կամ «երթատասարդ օսմանցիները» քարոզում էին սեր դեպի «օսմանյան հայրենիքը», սակայն կայսրության բոլոր հպատակները, անկախ ազգային պատկանելությունից, համարվում էին օսմանցիներ, այսինքն՝ դարձյալ ժխտվում էր ազ-

գային ինքնությունը: Հետագայում, ինչպես հայտնի է, օսմանականության այս գաղափարախոսությունը որդեգրվեց երիտթուրքերի կողմից: Այն արագորեն վերածվեց իսկական թուրքական նացիոնալ-շովինիզմի: Եթե մինչ այդ օսմանականության կողմնակիցները քարոզում էին կայսրության հպատակների՝ հայերի, արաբների, բուլղարների և մյուսների եղբայրության գաղափարը, ապա երիտթուրքերը փշխանություն ձեռք բերելուց հետո անհաշտ դիրք գրավեցին հպատակ բոլոր ոչ-թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Նրանք բացահայտորեն պահանջում էին իսլամացնել ու թրքացնել բոլոր ոչ թուրք հպատակներին: Երիտթուրքերի «Իթթիհատ վե թերակիլը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության 1911 թվականի Կենտկոմի նիստի որոշման մեջ սևով սպիտակի վրա գրված էր. «Կայսրությունը պետք է մուսուլմանական գառնա... այլ ազգություններին շարժող թույլ տալ յուրահատուկ ազգային կազմակերպություններ անհնարու իրավունք... Թուրքերեն լեզվի տարածումը մուսուլմանների գերիշխանության հաստատման ու այլ ազգությունների ձուլման լավագույն միջոց է»:¹

Թուրքիայում պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը համարյա միշտ զուգակցվել է պանթուրքիզմի հետ: «Միայն քաղաքական նկատառումներով,— գրում է պանթուրքիզմի ակնամտոր տեսաբաններից Զիա Գյուկալը,— որոշ գիտնականներ ձգտում են Միջին Ասիայի, Մերձվոլգյան, Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի թուրքերին արհեստականորեն անջատել իրարից, դիտելով նրանց որպես առանձին ազգություններ: Մեր նպատակն է,— շարունակում է նա,— «հարյուր միլիոնանոց թրքությունը միավորել մի ընդհանուր ազգության մեջ»:²

Ինչպես հայտնի է, պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը երիտթուրքերին նետեց գերմանական միլիտարիզմի գիրկը: Օգտագործելով պատերազմական

դրությունը, Իթթիհատականները 1915 թ. կատարեցին մարդկային պատմության մեջ ամենազազրելի՝ ոճրագործություններից մեկը՝ Հայոց մեծ եղեռնը: Թուրքերը այդ քայլին դիմեցին ելնելով իրենց պանթուրքիստական գաղափարախոսությունից, որը գտնում էր, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլմանական տարրերը, տվյալ դեպքերում հայերը, արգելք են հանդիսանում իրենց առաջ գրված խրնդիրների իրականացմանը: Հայերի՝ ինքնավարության մասին ներկայացրած օրինական պահանջը կարող էր վարակիչ հանդիսանալ կայսրության կողմից ստրկացված մյուս ժողովուրդների համար, ուստի երիտթուրքերի ղեկավարությունը որոշեց մեկընդմիջտ լուծել հայկական հարցը, դիմելով ցեղասպանությանը:

Ահա այսպիսի գաղափարական ժառանգություն ստացան քեմալականները: Վերջինները ձևականորեն դատապարտեցին պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզմը: Մ. Աթաթուրքը 1921 թ. մեջլիսում արտասանած իր ճառում հայտարարեց, որ Ազգային Մեծ ժողովի քաղաքականությունը «Ազգային որոշակի սահմաններում» ազգի անկախության պաշտպանությունն է¹, իսկ 1927 թ. ժողովրդահանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում նա ասում էր. «...մի պետության սահմանների մեջ բոլոր թուրքերի միավորումը անիրագործելի խնդիր է: Պատմության փորձից հայտնի է, որ պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը հաշողություն չի կարող ունենալ: Իրագործելի քաղաքական վարդապետությունը, մեր կարծիքով, դա ազգային քաղաքականությունն (milli siyaset) է»:²

Սակայն այդ դատապարտումը զուտ ձևականությամբ էր: Իրականության մեջ Քեմալի փառազանց ազգայնականությանից մինչև պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզմը մի փայլ էր միայն, որոնք շարունակում էին սնել թուրքական ղեկավարող շրջանների ու մտավորականության, նախ և առաջ՝ պատմաբանների գաղափարական մտանցիկները:

¹ L'Asie française 1917. №. 171, էջ 174, հմտ. Д. Е. Евгеньев, Вопросы этногенеза туток в турецкой исторической литературе, в кн.: «Этнические процессы в странах Передней Азии, Москва—Ленинград, 1983, էջ 71:

² Ziya Gökalp. Türkçülüğün esasları, İstanbul, 1952, էջ 90: 1952, էջ 90:

¹ М. Кемаль, Путь новой Турции, том III, Москва, 1934, էջ 263:

² Kemal Atatürk tarafından nutuk, İstanbul, 1934, էջ 3: 1934, էջ 3:

(Այսպես, քեմալականները թուրք պատմաբանների առաջ խնդիր դրեցին գիտականորեն հիմնավորել թուրքերի ունեցած իրավունքը Փոքր Ասիայի սահմանների հանդեպ, ապացուցել, որ թուրքերը Փոքր Ասիայի հնագույն բնիկ ժողովուրդ են) Այս դրույթը քեմալականները դարձյալ որպես ժառանգություն ստացել էին իթթիհատականներից։¹

Մ. Աթաթյուրքին մնում էր զարգացնել իթթիհատականների այս թեզը և թուրք պատմաբաններից պահանջել գիտականորեն ապացուցել խեթերի թուրքական ծագումը։²

Եվ ահա թուրքական պատմագրական ընկերության (Türk Tarih Kurumu) առաջին և երկրորդ համագումարներում ելույթ ունեցողների մեծ մասը, իրենց պարտքն էին համարում ամբիոնից հայտարարել, որ թուրքերն են վառել համաշխարհային մշակույթի առաջին ջահերը՝ և որ «սելջուկ, օսմանցի և վերջապես թուրք անուններով հանդես եկած մարդկանց նախնիները խեթերը, խուտիները, ուրարտացիներն են»³ և այլն, և այլն։

Հարց է ծագում, ինչ հիման վրա են արվում նման «եզրակացությունները»։ Պարզվում է, նախ և առաջ, մաթդաբանության «տվյալների» վրա։ Ուտնահարելով գիտության մեջ ընդունված ու արմատավորված հետազոտական ձևերն ու մեթոդները, թուրք պատմաբաններն իրենց պետքերին են ծառայեցնում մարդաբանության խեղաթյուրված «տրվյալները»։ «Թուրք ցեղը,— շեշտում է Աֆես Ինանը,— սպիտակամորթ ու կարճագուլիս (բրախիցեֆալ) է։ Այսօրվա մեր երկիրը տնօրինողները միևնույն ժողովրդի զավակներն են։ Նրանց ստեղծած մշակույթի ջահերը տարածվել են ամ-

¹ Մխավում է անշուշտ Ե. Գ. Եվզենեք, ինչպես այդ մասին գրում է Գ. Բ. Ակուրգալը, այս բոլորը վերաբերում Մ. Քեմալին ու քեմալականներին։ Դեռևս մինչև Մ. Քեմալը թուրք պատմաբան Ա. Ռեֆիկը ընդգծում էր, որ որոշ գիտնականներ խեթերին թուրանական ծագում են վերագրում. տե՛ս Գ. Բ. Ակուրգալ, Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантиюркистской историографии, ԳԱ. 1965, № 7, էջ 28. Տեղեկագիր (հաս. գիտ.)

² E. Akurgal, Tarih ilmi ve Atatürk, Belleten, c. XX. 1956, № 7, էջ 583.

³ İkinci Türk Tarih Kongresi (այսուհետև՝ TTK) İstanbul, 1943, c. 4—5.

⁴ II TTK, c. 4—5.

բողջ աշխարհով մեկ... Եվրոպայի ու խաղաղ օվկիանոսի վրայով Ամերիկա տեղափոխված հին մշակույթը միևնույն արմատից ուժ ու ծիլ է ստացել... Թուրք ցեղը այս երկրի տերն է ամենահնագույն ժամանակներից։ Դրա գլխավոր ապացույցը՝ նախախեթերն ու խեթերն են։ Խեթերից հետո՝ ցեղային նոր տեղաշարժերի արժեքները թուրքական հողի վրա են բերել իրենց ցեղակից թուրք եղբայրներին։ Տարբեր դարաշրջաններում երկրի բաղաբական կյանքում և անունների մեջ փոփոխություններ են նկատվել, սակայն բոլոր դեպքերում էլ թուրքական էությունը մնացել է անփոփոխ։ Ի հաստատումն մեր այս դրույթի,— շարունակում է նա,— ահա ձեզ երկու ապացույց. մեկը՝ հազարավոր տարիներից մեզ հասած ու հողի տակ թաքնված մեր նախնիների կմախքները և այս երկրի օրինական տեր հանդիսացող թուրք ազգը՝ մենք...»¹

Համաձայն Ե. Գյունալթայի տեսության, Հին Արևելքի հնագույն ժողովուրդները Միջին Ասիայից մ. թ. ա. V հազարամյակույց այստեղ գաղթած նախաթուրքերն են։ Ո՞րն է իմաստը։ Հայտնի է, որ արդե գիտությունը առայժմ դեծվարանում է սպառիչ պատասխան տալ այն հարցին, թե լեզվաբանական տեսակետից ովքեր էին Հին Արևելքի հնագույն ժողովուրդներ՝ շումերները, էլամցիները, կասսիտները և այլն, բայց բազում խնդիրներ արդեն պարզաբանվել են։ Այս ժողովուրդները շեն պատկանում ոչ սեմական, ոչ հնդեվրոպական, ոչ էլ որևէ այլ՝ մեր տեսադաշտում առկա ընտանիքի։ Տարբեր հեղինակներ տարբեր անուններ են տալիս վերոհիշյալ էթնիկական խմբերին՝ ի թիվս այլոց օգտագործելով երբեմն՝ բուրանցիներ տերմինը։ Բոլոր այդօրինակ անվանումները պայմանական են։ Սակայն վ. Մինորսկու բառերով ասած, որտեղ կան գիտության կողմից դեռևս վերջնականապես չլուծված ու վիճելի հարցեր... Թուրքերը իսկույն ներկայանում են ու գրչի մի հարվածով տիրանում Հին Արևելքի մշակույթին։

¹ II TTK, էջ 7:

² Դեռևս 30-ական թվականների լույս տեսած պաշտոնական «Թուրքիստան» (Գաղտնություն) սեռով սպիտակի վրա լքված է։ Փոքր Ասիայի բնակչությունը Հիթիթ և տարբեր անուններով հանդես եկած Հաստա թագրերն են» («Tarih») Կ. 2, էջ 127:

Տվյալ դեպքում էլ ահա կառչելով գիտութեան կողմից դեռևս չուժված այս հարցերին, ուստի մոլորեցով տարված թուրք պատմաբանները առաջ են քաշում այն «տեսութիւնը», թե հին Արևելքի բնիկ (ավտոխոն) ժողովուրդները ծագումով նախաթուրքեր են: Նման պնդման համար, բացի մարդաբանութեան «տվյալներից», նրանք վկայակոչում են եվրոպացի հեղինակներին, որոնք, ոչ սեմական և ոչ հնդեվրոպական ցեղերին ու ժողովուրդներին, ինչպես նշվեց, երբեմն անվանում են «թուրանցիներ», այդ տեքմինի ասկ ամենևին չհասկանալով բուրբերին: Թուրանը նրանց համար ամբողջական էթնիկական ու աշխարհագրական որևէ իմաստ չունի: Սակայն թուրք պատմաբանները, այն ինչ որ ասված է այդ թուրանցիների մասին, ճարպկորեն շուռ են տալիս թուրքերի վերաբերմամբ:²

Մ. Գյունալթայի առաջ քաշած տեսութեան բովանդակութիւնը հետևյալն է. մեր մոլորակի վերջին սառցակալումից հետո մարդկութեան բազմացման համար կլիմայական ամենաբարենպաստ պայմանները Միջին Ասիայում էին: Այն ժամանակ այնտեղ դեռևս անապատներ չկային, ինչպես այժմ է, այլ դա ծաղկուն մի շրջան էր, որը... պատճառ էր դարձել հնագույն ժամանակներում քաղաքակրթութեան առաջացմանը:³ Հենց այստեղ է, որ հայտնաբերվում է մ. թ. ա. IX հազարամյակին վերաբերող Անաուի (Աշխարադի մոտ) մշակույթը:⁴ Այստեղ զարգացած էր անասնապահութիւնը, երկրագործութիւնը, երկիրն ապրում էր Նեոլիթյան (Նոր քարի դարի) ժամանակաշրջանը: Սակայն հետագայում, Միջին Ասիայում կլիմայական պայմանները խիստ փոխ-

վում են: Չոր կլիման ոչնչացնում է հարուստ բուսականութիւնը, և բնակիչները ստիպված են լինում քոչել աշխարհի շորս ծագելը, իրենց հետ տանելով բարձր մշակույթը և դրանով իսկ դառնում մարդկութեան ուսուցիչներ: Կլիմայական նման պայմաններում, — գրում է Շ. Գյունալթայը, — հազարավոր տարիների ընթացքում ծովի ալիքների նման մարդկային հոսանքներ քոչեցին Չինաստան, Հնդկաստան, Առաջավոր Ասիա, Հյուսիսային Աֆրիկա և Եվրոպա:⁵ «Այսպիսով, — շարունակում է նա, — ամբողջ աշխարհ տարածված միջինասիացիները իրենց մշակույթը, ցորենի, գարու և այլ հացահատիկի կուլտուրաները, ոչխարը, այծը, ձին, ուղտը և այլ ընտանի կենդանիները իրենց հետ վերցնելով՝ ցրվեցին ի սփյուռս»: Սրտագաղթը, ըստ Շ. Գյունալթայի, տևում է յոթ հարյուրամյակ:⁶ Կինելով մշակութային զարգացման տեսակետից բարձր աստիճանի վրա կանգնած մարդիկ, — գրում է նա, — միջինասիացի ենթադրյալ թուրքերը կամ տեղի բնակչությանը բռնի արտաքսում էին իրենց բնակավայրերից, և կամ թե նրանց հպատակեցնում՝ դառնալով նրանց ուսուցիչները:⁵

Գաղթականութեան մի ալիք, իբր, Միջին Ասիայից Իրանի վրայով շարժվում ու հաստատվում է Միջագետքում: Հենց նրանք էլ, պնդում է Շ. Գյունալթայը, նախաշումերները, շումերներն ու էլամցիներն էին. «շումերները, սուբարիները կամ խուտիներ կոչված նախաշումերները ծագումով Թուրքեստանի ալպյան տիպին պատկանող բրախիցեֆալներն էին, — գրում է նա: Նրանց միջև եղած տարբերությունն այն է, շարունակում է նա, որ նախաշումերները ավելի շուտ, քան շումերները եկել ու հաստատվել են Միջագետքում էնեոլիթի ժամանակաշրջանում»: Նվ քանի որ աքքադացիները, ասորեստանցիները, արամեացիները, ամորեյները, բաբելոնցիները սեմական ցեղեր էին, ուստի և Շ. Գյունալթայը իր պանթուրքիստական կոնցեպցիան այսպես է հարմարեցնում

¹ S. J. de Morgan, Mission scientifique en Perse, tome I—IV. Paris, 1894—1905. E. Forrer, Stratification des langues et des peuples dans le Proche Orient préhistorique, Journal Asiatique. CCXV, Paris, 1930, էջ 297—353 և G. Conteneau, La civilisation des Hittites et les Mitanniens, Paris, 1934, էջ 79:

² Թուրանը թուրքերի հետ նույնացնում է, օրինակ, թուրք պատմաբան Արին Էնգինը (տես «Eti tarihi», էջ 16):

³ Semseddin Günaltay. Türk tarihinin ilk devirlerinden yakk Şark, Elam ve Mesopotamia, 1937, էջ 29: նույն տեղում, էջ 86—90: Անասի մշակույթը հայտնաբերել է ամերիկացի հնագետ Ռաֆայել Պումպելին 1904 թ.,

⁴ S. R. Pumpelly, Exploration in Turkistan. Prehistoric civilisation of Anau, vol. I—I. Washington, 1908.

⁵ Semseddin Günaltay, նույն տեղում, էջ 99—124:

² նույն տեղում, էջ 107, 109, 112, 116—117, 199 և այլն:

³ նույն տեղում, էջ 107:

⁴ նույն տեղում:

⁵ նույն տեղում, էջ 108:

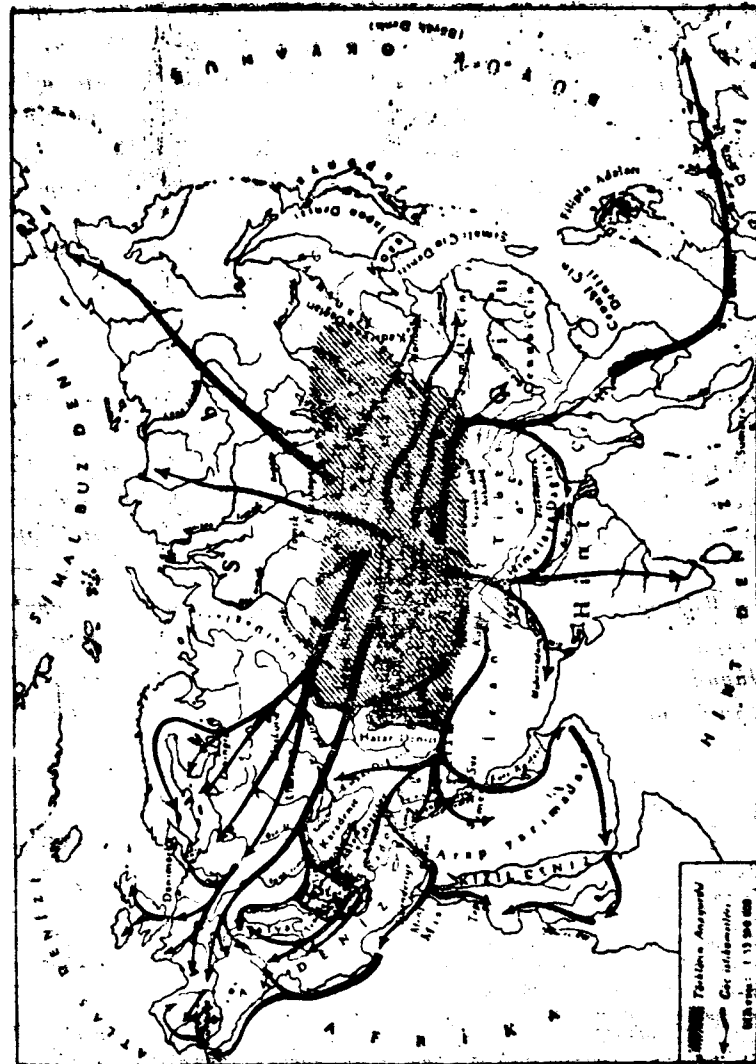
⁶ նույն տեղում:

իրականությունը. «Պատմության արշարւյսին Առաջավոր Ասիայում մեր տեսած ժողովուրդներից՝ շումերները, սուրարիները, խուտիները, էլամցիները, կուտիները, կասիտները, միտանիները, խեթերը, Եգիպտոսի երկրորդ նեոլիթյան մշակույթը հիմնադրողները այս ցեղին (իմա՝ նախաթուրքերին— Մ. Զ.) պատկանողներն են, իսկ աքքադացիները, ասորեստանցիները, հիքսոսները, արամեացիները և հրեաները շատ վաղ ժամանակաշրջանում բրախիցեֆալների (ենթադրյալ պրոտոթուրքերի— Մ. Զ.) և սեմիտների խառնուրդից առաջացած ժողովուրդներ են: Առ այսօր Առաջավոր Ասիայում ապրող ժողովուրդներից թուրքերն ու հայերը բրախիցեֆալ ցեղի ամենակատարելագործված սերունդն են կազմում...»¹

Նեոու տանելով իր «եզրակացությունները», Շ. Գյունայթայը գտնում է, որ ժակ դը Մորգանի հայտնաբերած Շոշի, ինչպես և Մոհենջո-Դարոյի մշակույթի ստեղծողները դարձյալ նախաթուրքերն են, քանի որ Անատի մշակույթը նախորդում է վերոհիշյալ երկու մշակույթներին, նրանց միջև կան շատ ընդհանրություններ, և, վերջապես, բնակիչները բրախիցեֆալներ են:

Այդպես է արդյո՞ք: Գիտությունը հայտնի է հակառակը, որ Միջին Ասիայի հնագույն բնակիչները, ի հեճուկս թուրք պատմագրության պնդումների, դոլիխոցեֆալներ (երկարագլուխներ) են: Փոքր Ասիայի բնակչությունն էր բրախիցեֆալ, իսկ այստեղի դոլիխոցեֆալները՝ հիմնականում Եվրոպայից Փոքր Ասիա գաղթած հնդեվրոպացիներն էին:²

Այս առումով, զուր աշխատանք է կատարել Աֆետ Ինանը գրելով՝ «Թուրք ժողովրդի մարդաբանական բնութագրումները և Թուրքիայի պատմությունը: Թուրք ցեղի հայրենիքը Անատոլիան է», վերնագրված աշխատությունը,³ որի բովանդակության մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ մեջբերումները: «Նախ և առաջ կուզենայի ընդգծել,— գրում է

¹ Նույն տեղում, էջ 116—117:

² A. Goetze, Kleinasien, 2. Ausg. München, 1957. էջ 8. 1957, էջ 8. Բրախիցեֆալները հայկական բարձրավանդակում մեծամասնություն են սկսում կազմել II հազարամյակից (A. Goetze նույն տեղում):

³ Afet Inan, Türkiye halkının antropolojik karakterleri, Türk İnkının vatani Anadolu. Ankara, 1947:

նա, — որ թուրքական հողերը, սկսած պղնձի դարից, բնակեցված էին Միջին Ասիայից տարբեր դարաշրջաններում գաղթած ու նույն ցեղին պատկանող ժողովրդի կողմից»։ Քաղաքական անունները փոխվել են, սակայն էթնոսի բնութագիրը, փոքր ինչ տարբերությամբ, մեծով մասամբ մնացել է նույնը¹։ Այնուհետև բերում է իր կողմից պատրաստված մի աղյուսակ, ուր ցույց է տրվում, որ «նեոլիթից (Կում-Փեփեյի պեղումները) մինչև օսմանցիները մարդաբանական առումով կմախքները համարյա միևնույն բնութագիրն ունեն»²։

Այստեղից էլ Ա. Ինանը եզրակացնում է, թե «Հաճախ և հատկապես (Փոքր Ասիայի) որոշ շրջաններում կարելի է ենթադրել, որ համարյա միշտ նվաճողներն ու նվաճվողները միևնույն ցեղին են պատկանում»³։

Իր դրույթները ապացուցելու համար, Ա.Ֆ. Ինանը բերում է միայն ամերիկացի պատմաբան Ռոլանդ Դիկսոնի այն աւույթը, թե «XV և XVI դարերում, Բալկանները նվաճող թուրքերը դարձյալ ալպյան ժողովուրդներից էին» և որ «թուրքերը ալպյան և պալեոալպյան բրախիցեֆալներին են պատկանում։ Կենտրոնական Անատոլիայի այսօրվա թուրք բնակիչները այս երկրամասի ամենահին բնակիչների թոռներն են»⁴։

Ամենայն վճռականությամբ պետք է ասել, որ արդի թուրք պատմագրության այն դրույթը, թե Հին Արևելքի ժողովուրդները նախաթուրքեր են («կղվան» ունենալով միայն ու միայն նրանց կարճագույն լինելը), հիմնված է

¹ Նույն տեղում, էջ 49։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 56։ Թուրք հայտնի մարդաբան և հնագետ Ենվիեռ Ազիզ կանսուն, արձագանքելով Աֆետ Ինանին ստում էր թուրքական պատմագրության կոնգրեսում ունեցած իր զեկուցման մեջ հետևյալը. «Չի կարելի պնդել, որ օգուղ-սելջուկ թուրքերի կողմից Անատոլիայի նվաճումով Անատոլիան ցեղային առումով կերպարանափոխվեց, քանզի սելջուկ թուրքերի Անատոլիա գալու ժամանակ այս հողերում սկսած Արևելյան Անատոլիայից (իմա՝ Հայաստանից — Մ. Զ.) մինչև էգեյան ծովի ափերը նախապատմական ժամանակաշրջաններից մեծով մասամբ բնակեցված էին ալպյան, — այսինքն՝ նախաթուրքական ցեղերի կողմից, որն ապացուցվում է մի կողմից մարդաբանական, իսկ մյուս կողմից՝ հնագիտական տվյալներով» (տես, Şevket Aziz Kansu, Selcuk Türkleri hakkinda antropolojik ilk bir tetkik ve neticeleri, II TTK, էջ 456.

⁴ Roland Dixon, The social history of men, New York 1923. 1923, էջ 39, 90, 95 և այլն։ Afet Inan, նույն տեղում։

նվազի վրա և վաղուց մերժված՝ գիտություն կողմից։ Դեռևս 40-ական թվականներին Ֆրանսիայի խոշորագույն մարդաբան և հնագետ Հ. Վալուան գրել է. «Ահա երեսուն տարի է, որ անվիճելի աքսիոմա էր համարվում այն, թե կարճագույնները մեզ մոտ (իմա՝ Նվրուպայում — Մ. Զ.) եկել են Ասիայից։ Սակայն այն հետազոտությունները, որ ես կատարում եմ Ֆրանսիայի կարճագույններ վրա, գնալով ավելի ու ավելի բերում են ինձ այն համոզման, որ դա արևելքից եկած ներխուժման հետևանք է։ Նրանք (այսինքն՝ կարճագույնները) չեն եկել ոչ միայն Ասիայից, այլ անգամ Ռուսաստանից (ընդգծումը մերն է — Մ. Զ.)»¹։

Ահա, ուրեմն, տրամագծորեն հակառակ մի այլ տեսակետ, որին ծանոթանալով, չի կարելի չհամոզվել, որ այս կամ այն ցեղի կամ ժողովրդի, կամ ցեղախմբերի ու ժողովուրդների ծագման խնդիրը չի կարելի հիմնել սոսկ նրանց «կարճագլխության» կամ «երկարագլխության» հանգամանքի վրա և որ՝ թուրք պատմաբանների համապատասխան մարդանքները սոսկ մարդաբանական տվյալների շարաշահումն է՝ ռասիստական դիրքերից։ Մարդաբանությունը, որ ինքնին կարևոր գիտություն է, կարող է ռասիստի ձեռքին դառնալ գաղափարական ամենասոսկալի զենքերից մեկը, ուղղված այլ ժողովուրդների դեմ (փաստ, որը իր ահապոր ապացույցները գտավ գերմանական ֆաշիզմի նողկալի «տեսություն» և քստմենի պրակտիկայի մեջ)։

Սակայն Հին Արևելքի ժողովուրդների, ի թիվս որոնց և հայ ժողովրդի հնագույն ու հին շրջանի պատմությունը կեղծելու ու նրանց թուրքեր դարձնելու ոտնձգություններ կատարելիս, պանթուրքիստ պատմաբաններից ոմանք հենվում են նաև «լեզվաբանական» տվյալների վրա։ Այսպես՝ թուրք պատմագրության երկրորդ համագումարում, թուրք լեզվաբաններն առաջ քաշեցին գիտության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող այսպես կոչված «արևային տեսությունը» լեզվի ծագման մասին։ Այդ տեսության էությունը հետևյալն է. կեննվով այն հանգամանքից, որ մարդու առաջին պաշտամունքը եղել է արևը, լույսը և որ մարդկության ամենահա-

¹ Տես Հ. Վալուայի Ռ. Կերումյանի գրքի համար գրած առաջաբանը։ R. Khéroumian, Introduction à l'anthropologie du Caucase. Les Arméniens, Paris, 1943, էջ 6։

սարակ բառը «ա»-ն է, թուրք լեզվաբաններն այստեղից արեցին հետու տանող «գիտական» եզրակացություններ: Նըրանք գտան, որ «ա» թուրքերեն «ազ», «ազ» բառն է, որը նշանակում է սպիտակ: Այդ բառը եղել է աշխարհի բոլոր ժողովուրդների սկզբնախոսքը: Հետագայում մյուս բոլոր հնչյուններն ու հնչյունների միակցությունները առաջացել են այս նախահնչյունից¹: Այստեղից էլ աշխարհի լեզուների հիմքում ընկած է թուրքերենը: Եվ թող չզարմանա ընթերցողը, եթե թուրք պատմաբանները հենվելով իրենց լեզվաբանների այս մեծ «գյուտի» վրա Հին Արևելքի լեզուների մեջ փնտրեն աղերսներ թուրքերենի հետ, իսկ անձնանունների ու տեղանունների մեջ՝ թուրքերեն արմատներ: Այսպես՝ կամայականորեն «Սուբարը»² դառնում է Միջագետք, քանի որ «սուբարը» ոչ այլ ինչ է, քան թուրքերեն su-arası այսինքն՝ Միջագետք: Հետևաբար՝ Հին Միջագետքը բնակեցված է եղել թուրքերով: Սա հայտնի կեղծ (կամ ժողովրդական) ստորաբանության մեթոդն է, որը հաճախ կիրառվում է կիսուայալ հեղինակների կողմից ու հաջողությամբ է ծառայում ընթերցողների անտեղյակ մասին թյուրիմացության մեջ գցելու գործին:

Պանթուրքիստական պատմագրության՝ պատմությունը կեղծելու այս մեթոդին մենք դեռ բազմիցս առիթ կունենանք անդրադառնալու: Նշենք միայն, որ այդ բոլորը կատարվում է Հին Արևելքի ժողովուրդներին ծագումով թուրքեր դարձնելու հատուկ նպատակադրումով, քանի որ համընդհանուր էջմարտություն է, որ ժողովրդի ծագման հարցերը շոշափելիս մասնագետ-պատմաբաններին հետաքրքրում է տվյալ ժողովրդի ծագումը բնորոշող երեք կարևոր գործոն՝ ֆիզիկական ժառանգականությունը, որը հենվում է մարդաբա-

նության տվյալների վրա, լեզվական ժառանգականությունն ու մշակութային ընդհանրության գործոնները:

Պանթուրքիստ պատմաբանները մեծ ուշադրություն են դարձնում մշակութային ընդհանրությանը, Հին Արևելքի ժողովուրդներին, նախ և առաջ, շումերներին, էլամցիներին ու խուիներին նախաթուրքեր հայտարարելով, և սրանց էլ գաղթեցնելով Միջին Ասիայից, նրանք որպես գլխավոր «պացույցներից» մեկը, բերում են մշակութային, կենցաղային ընդհանրության մասին եղած թեզը, որն իբր, սկիզբ է առել Անատոլում ու տարածվել ամբողջ Ասիայում և Եվրոպայում: «Էլամական ու շումերական մշակույթը, հայտարարում են նրանք, երկնքից իջած մի մշակույթ չէ»¹, որ «այդ մշակույթը, ինչպես նաև կրողները, թուրքիստանից են»²: «Զինաստանի հյուսիսում, ինդոսի հովտում, Միջագետքում, Անատոլիայում, Սև ծովի հյուսիսային մասում կատարված հնագիտական ուսումնասիրություններն ու պեղումների հետևանքով ձեռք բերված իրերը, առարկաները, գործիքները վկայում են, որ այդ մշակույթի ծագումը գալիս է Միջին Ասիայից»³:

Կարո՞ղ է արդյոք տարակույս մնալ, որ այս և նման «հետազոտությունները» ոչ մի առնչություն չունեն գիտության հետ և ամբողջությամբ ծառայում են քաղաքական նպատակների:

Որ դա իրոք այդպես է՝ երևում է արդի թուրք պատմագրության զարգացման ընթացքից: Այդ պատմագրությունը սերտորեն պայմանավորված է երկրի քաղաքական վիճակով, կառավարող շրջանների որդեգրած քաղաքականությամբ: Եթե մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, թուրքական պատմագրության մեջ գեթիշխողը ազգայնականությունն էր, որի հիմնական նպատակն էր «պայացուցել» թուրքերի Փոքր Ասիայում բնիկ լինելը հնագույն ժամանակներից,

¹ Այդ մասին մանրամասն տես I. N. Dilmen, Türk tarih tezinde güneş; dil teorisinin yeri ve değeri. II TTK, էջ 88—90.

² Սուբարիները, — ասում էր պրոֆ. Յուսուֆ Չիյա Օզերը II կոնգրեսում ունեցած զեկուցման մեջ, — թուրքերի սովոր ցեղի մի թևն են կազմում: Սու բառը թուրքերենում սով, սուբ ձևով էլ է հաղորդում: Սովաբը, սուբարը նյի բառից է առաջացել, որը պետք է նշանակի ջրի մարդիկ, ջրի ցեղ... Yusuf Ziya Ozer Son arkeolojik nazariyeler ve Subariler II TTK, էջ 131:

¹ II TTK էջ 115.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նպա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ թուրք պատմաբանների հիմնական զենքը դարձավ պանթյուրքիզմը: Նրա շատագույնները բացահայտորեն պահանջում էին կառավարությունից արտաքին քաղաքականության մեջ թեքվել դեպի ֆաշիստական Գերմանիա: Նրանք պահանջում էին Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի թյուրքախոս բնակչությունն ունեցող շրջանների զավթումը:

1941 թվականին ստեղծվեց այսպես կոչված «Թուրքական մշակույթի լիգան», որի կազմի մեջ մտնում էին Նուրի փաշան (էնվեր փաշայի եղբայրը), գեներալ էրկիլետը, Զ. Տոդայը և ուրիշներ: Սկսվեցին լույս ընծայվել «Բողկուրտ» «Բեռլուկ դողու» «Օրխոն» «Զինար Ալթը» պանթյուրքիստական ամսագրեր, ինչպես նաև գերմաներեն լեզվով հրատարակվող «թուրքիշե պոստ» թերթը:¹

1941 թ. հուլիսին «Բողկուրտ» հանդեսը իր էջերում գետնից «Պանթյուրքիզմը սպասում է» հոդվածը, որին կցված էր «Մեծ Թուրքիայի» քարտեզը: Անդրկովկասն ու Միջին Ասիան տեղադրված էին «Մեծ Թուրքիայի» քարտեզում²:

1942 թ. օգոստոսին պրեմիեր-մինիստր Շյուքրյու Սարաջօղլուն, Մեջլիսում հանդես գալիս, շեշտում էր՝ «Մենք՝ պանթյուրքիստներ», որ բացահայտ թշնամական քայլ էր խորհրդային Միության նկատմամբ:³ Նրանք երազում էին 1942—1943 թվականներին հարձակվել խորհրդային Միության վրա և իրականացնել իրենց վաղուց փայփայած երազանքները՝ միավորել խորհրդային Միության բոլոր մուսուլմաններին Թուրքիայի գերիշխանության ներքո: Որ Թուրքիան պատերազմի տարիներին պատրաստվում էր հարձակվելու խորհրդային Միության վրա ու սպասում էր մոսկովյան ճակատամարտի ելքին; նշեցին խորհրդային Միության մի շարք ղեկավարներ: Մարշալ Ռոկոսովսկին գերմանա-ֆաշիստական զորքերի Մոսկվայի տակ ջախջախվելու 20-րդ տարեդարձին նվիրված իր «Մեծ ճակատամարտը» հոդվածում

ծում հատուկ ընդգծում էր, որ հիտլերյան զորքերի Մոսկվայի պատերի տակ ջախջախումը սթափեցրեց Ճապոնիայի և Թուրքիայի ղեկավար շրջաններին «... որոնք պատրաստվում էին հարձակվելու մեր երկրի վրա»:¹

1941 թվականի վերջին Բեռլինում կայացավ պանթյուրքիստների խորհրդակցություն, ուր որոշվեց օգտագործել ամեն մի հարմար առիթ խորհրդային Միության թուրքախոս ժողովուրդների «միավորման» համար:

Պատերազմի տարիներին լույս տեսած պատմագիտական մենագրություններում ուղղակի քարոզվում էր «մեկ ազգ ներկայացնող» թուրքախոս ժողովուրդներին «միավորելու» անհրաժեշտությունը: 1944 թվականի փետրվարին լույս տեսավ Հյուսեյին Նամըկ Օրկունի «Ամբողջ աշխարհի թուրքերը» խորագիրը կրող գիրքը: Գրքում շոշափված հարցերի մասին ընթերցողը կարող է անմիջապես գաղափար կազմել՝ կարդալով թեկուզ միայն վերնագրերը՝ Սիբիրի թուրքեր, Միջինասիացի թուրքեր, Իթիլի (Վուլգայի) թուրքեր, Ղրիմի թուրքեր, Ադրբեջանի թուրքեր և Արևմտյան թուրքեր: Այս գրքում հեղինակը ուղղակի կոչ է անում թուրք ընթերցողին գիտակցելու իր «ազգային» պարտքը: «Մի մոռացիր, — դիմելով իր ընթերցողին գրում է Հյուսեյին Նամըկը, — որ դու կազմում ես ոչ միայն 18 միլիոնանոց (մի ժողովուրդ): Քո բոլոր գիտելիքները, մտքն ու կարողությունը նվիրագործիր թուրքի բարձրացմանը, ոչ մի ակնթարթ հիշողությունից մի հեռացրու հետևյալ օրինակարգը՝ ամեն ինչ թուրքերի համար»:

1944 թվականի հունվարին Ստամբուլում լույս է տեսնում Օղուզ Թուրքկանի «Ազգայնականության ուղու վրա» գիրքը, ուր փորձեր են կատարվում տեսականորեն հիմնավորելու պանթյուրքիզմը «թրքության յուրահատուկ է ազնվությունը, նա գիտե թուրքի արյան արժեքը: Թուրքերը հենց ծնունդից տաղանդավոր, ուշիմ, խելախ ու հերոս են: Թուրքիզմը (իմա՝ պանթյուրքիզմը — Մ. Զ.) թուրքական ցեղը համարում է ամենարարձրը: Ռասիզմը (ցեղապաշտությունը) հանդիսանում է թուրքիզմի սկզբունքներից մեկը: Դա պայմանավորված է կենսաբանական և պատմական պատճառներով: Թուր-

¹ Տես, Д. Е. Евгеньев, Вопросы этногенеза турок...

նույն տեղում, էջ 82:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում: Այդ մասին ակիտ մանրամասն տես В. Крымский «Пантюркисты—фашистская агентура в Турции», «Большевик», 1944, № 10—11, էջ 79—85:

¹ Տես «Правда», 26.12.1961:

քիզմը, ինչպես և ամեն մի ազգայնականություն, հետապնդում է ազգային միությունը: Թուրք ազգը կազմում են այն բոլոր 65 միլիոն թուրքերը, որոնք ապրում են Թուրքիայի սահմաններից դուրս՝ Բուլղարիայից մինչև Ալթայան լեռները: Ազգային միավորման այս սկզբունքը հենվում է ոչ միայն ցեղային տեսության վրա, այլև իր մեջ ընդգրկում է կրոնի, հավատալիքների, պատմության, մշակույթի և ավանդույթների միասնականությունը: Դժբախտ հանգամանքներն ու դեպքերը քաղաքական առումով մասնատել են թուրքերին: Սակայն այդ մասնատումը ոչ միայն չի կարող ստիպել մեզ հրաժարվել մեր միասնական միության գաղափարից, այլ բեղմնավորակերպ՝ կոզեշնչի մեզ դրա (միասնության գաղափարի Մ. Զ.) իրականացմանը (ընդգծումը մերն է — Մ. Զ.):»:

Թե պատերազմի տարիներին պանթուրքիզմի մարտաշունչ գաղափարախոսությունը ինչպիսի արտահայտություն գտավ թուրքական պատմագրության մեջ, կարելի է պատկերացում կազմել թուրքական պատմագրական ընկերության 1943 թ. կայացած երրորդ համագումարի նյութերից: Այնտեղ ելույթ ունեցած պրոֆ. Շեմսեդդին Գյունալթայը նշում էր. «Կարելի է ասել, որ հերոսական դրվագներով հարուստ Ասիայի պատմությունը Թուրքիայի պատմություն է... աղշամուղշի մեջ թաղված անցյալում եղել են ժամանակներ, երբ հին աշխարհի շորս ծագերում լսվել են թուրք արշավողների ձիերի պայտերի դոփյունները: Խուանխից, Ինդոսի և Գանգեսի ափերից, Եփրատի ու Դանուբի երկայնքից... մինչև Նեղոս լսվել է միայն թուրքի իշխող ձայնը: Բուրք այդ վայրերում էլ կանգնեցվել են թուրքական մշակույթի մեծ հուշարձանները (sic!)...»: «...Կար մի ժամանակ, — շարունակում է նա, — երբ մեր պատմությանը տալիս էին վեց հարյուր տարվա մի կյանք և կամ թե մի քիչ հետ տանելով հասցնում էին մինչև սելջուկները: Մեր մայր արմատը, փառքով ու հաղթանակներով հարուստ մեր հին պատմությունը անգիտանում էին ու տեր չէին կանգնում: Մինչդեռ թուրքական պատմությունը անհիշելի ժամանակներից մինչև հավետ ապագան, մերթ բուն ձևով ափերից դուրս է եկել, մերթ հանդարտ իջել է դեպի իր ափերը, սակայն ոչ մի ժամանակ կանգ չի առել, այլ հավերժ առաջընթաց է ապրել...»:

«...Դարերում կուտակված կանխակալ կարծիքների ազդեցության տակ թուրքի ռեսերիմ թշնամի հանդիսացող և թուրք պատմության փառք ու պատվով հարուստ էջերը սևացնելուց հաճույք ստացող որոշ հեղինակների թափած կեղտերը մեր ճանապարհը փակել, նրանց փորած փոսերը յուրաքանչյուր քայլափոխում, որպես շահղթահարվող խոչընդոտներ մեր առջև կանգնած են եղել»: «Ժամանակն է, — ասում է նա, — դուրս գալ այդ վիճակից: Այսօր, շարունակում է Շ. Գյունալթայը, մենք գտնվում ենք մի կացության մեջ, երբ հսկայական տարածության վրա գտնվող թուրքերին ստիպում են մոռանալ իրենց թուրքական ծագումը, տնտեսելով այն, որ թուրք ժողովուրդները առաջինը մարդկությանը տվել են մշակույթ և ունեն փառավոր պատմություն: Պատմությունը մեր առաջ դրել է մեծ առաքելություն՝ ապացուցելու վերև շարադրված ճշմարտությունը», վերջացնում է նա իր խոսքը:

Դեմոկրատական կուսակցության իշխանության տարիներին (1950—1960 թթ.), երբ Թուրքիան դարձել էր ԱՄՆ-ի կիսազաղութը ու ՆԱՏՈ-ի անդամ, պանթուրքիստները նորից գլուխ բարձրացրին: Այս տարիներին հրատարակված պատմական գրականության զգալի մասը իր վրա է կրում պանթուրքիզմի բացահայտ կնիքը: Հիմնականում հենց այս տարիներին են լույս տեսնում նաև հայ ժողովրդի պատմական անցյալին նվիրված մի քանի աշխատություններ¹:

1959 թ. վերահրատարակվեց պանթուրքիզմի գաղափարախոսներից մեկի Զիա Գյուկալպի «Թրքության հիմունքները» (Türkçülügün esasları) գիրքը² 1961 թ. այն ունեցավ իր երրորդ հրատարակությունը: Գյուկալպի մասին լույս տեսան բազմաթիվ հոդվածներ, գրքույկներ և այլն³ 1959 թ. նրա գիրքը հրատարակվեց ԱՄՆ-ում և Անգլիայում անգլի-

¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi, Ist. 1952. Cark Y. Türk devleti hizmetinde Ermeniler, Ist. 1953²

² Ziya Gökalp, Türkçülügün esasları, Istanbul, 1952 և 1961.

³ Հրատարակված գրքույկներից կարելի է նշել՝ Mettin Safet Urfl, Atatürk inkişafı, : Ziya Gökalp, Ali Nühzet Göksel. Ziya Gökalp hayatı sanati, eseri. Istanbul 1955, Cavid Orhan Tütengil, Ziya Gökalp üzerine notlar, Istanbul, 1956:

F. Kirzioglu, Yazar vesikalere göre Ziya Gökalp. Istanbul, 1956 և այլն:

րեն թարգմանությամբ:՝ Պանթուրքիզմը որպես հակադեմոկրատիկ հեղափոխություն հետաքրքրություն առաջացրեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի քաղաքական շրջանակներում:

1957 թ. Նյու Յորքում և Լոնդոնում լույս տեսավ ԱՄՆ-ի օգային ուժերի գնդապետ Հոստլերի «Պանթուրքիզմը և սովետները, աշխարհի թուրքերը ու նրանց քաղաքական նպատակները» վերնագրված գիրքը:՝ Հեղինակը խորհուրդ էր տալիս ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչներին օգտագործելու իշխանության դեմ իրենց պայքարում:՝

1953 թ. Պոլսում լույս տեսավ Արին էնգինի «Աթաթյուրքի գաղափարները և պայքարը Մոսկվայի ու թուրքական աշխարհի մինչև Աթաթյուրքը ոչ միայն թուրքիայի թուրքերի, այլև ամբողջ թրքության հայրն է» վերնագրված գիրքը:՝ որն ունի մոլի պանթուրքիստական բովանդակություն:

1955 թվականի մարտին Ստամբուլում տեղի ունեցավ թուրք քաղաքական վտարանդիների առաջին համագումարը, ուր ծավալվեց պանթուրքիզմի ամենասանձարձակ պրոպագանդան: Այդ բոլորը նորից հիշեցնում էր երիտթուրքերի գերիշխանության տարիները: Համագումարի ամբիոնից կոչեր էին արվում ընդարձակել թուրքիայի սահմանները, ազատագրել թուրք եղբայրներին, որոնք ապրում են հորհորդային Միությունում:

1950—1960 թվականներին թուրքիայում պանթուրքիզմի հետ միասին իրեն զգալ տվեց և պանիսլամիզմը: 1957 թվականին Ստամբուլում լույս տեսավ Հիքմեթ Իքթիլի «Թուրքիան պիտի բարձրանա և օրինակելի մի ազգ է դառնալու»՝ խորագիրը կրող գիրքը, իսկ 1958 թվականին Անկարայում՝ էմին էրիշգիլի «Թուրքիզմի ժամանակը ազգայնականության և մարդասիրության ժամանակն է»՝ գիրքը: Այս

երկու գրքերն էլ գրված են մեծապետական շովինիզմի, պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի դիրքերից և իրենց սուր սլաքով ուղղված են հորհորդային Միության դեմ: Այսպես, Հիքմեթ Իկթիլը կոչ է անում իր ընթերցողներին նորից կառչել ու ապավինել իսլամին, սակայն միևնույն ժամանակ մնալ թուրք ազգայնական:

Ահա այս գաղափարախոսությունը թունավորված թուրք երիտասարդությունն էր, որ 1955 թվականի սեպտեմբերի 6—7-ին վայրագորեն հարձակվեց Կ. Պոլսի հայ և հույն համայնքների վրա, կոտորելով բնակչության մի մասին, կողոպտելով նրանց հարստությունը և կատարելով բազմաթիվ խժոժություններ, նորից հիշեցնելով երիտթուրքերի գերիշխանության սև օրերը: Կիպրոսի հարցը լոկ մի պատերվակ էր և ոչ թե գլխավոր պատճառը:

Գեմեկրատական կուսակցության իշխանության տապալումից հետո, վերջին տարիներին հրատարակված աշխատությունների մեջ համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում բացահայտ պանթուրքիստական ոգով գրվածները: Այս տարիների պատմագիտական գրականության համար բնորոշը բուրժուական օբյեկտիվիզմն է: Այսպես, 1962 թ. լույս տեսավ Ֆյուրուզան Կընալի «Հին Անատոլիայի պատմություն» գիրքը՝ ուր ոչ մի խոսք չկա այն մասին, թե խեթերը նախաթուրքեր են: Սակայն, այնուամենայնիվ, այս տարիներին ևս մամուլում տարածվում էին պանթուրքիզմի գաղափարախոս Զիա Գյուկալպի աշխատությունները:՝ Բացի այդ, մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջման հեղինակները նորից օրակարգի հարց դարձրին ժողովրդական տների (halk evleri) բացումը, որոնք պիտի տարածեին պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը:՝

1960 թ. պետական հեղաշրջումից հետո թուրքիայի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ որևէ

¹ Ziya Gökalp, Turkish nationalism and western civilisation, New-York, London, 1956 և այլն:

² W. Hostler, Turkism and Soviets. The Turks of the world and their political objectives, New-York, London, 1957.

³ Д. Е. Евгенев, *նույն տեղում*:

⁴ A. Engin, Atatürkçülük ve Moskoffluk-Türkler savasi Atatürk yalnız Türkiye Türklerinin değil, bütün Türklerin atasıdır, İstanbul, 1953.

⁵ Hikmet İkbāl, Türkiye yükelecek ve Türkler örnek bir millet olacaktır, İstanbul, 1957:

⁶ Emin İrisgil, Türkçülük devri-milliyetçilik devri, insanlık devri, Ankara, 1948:

¹ Füzuzan Kınal, Eski Anadolu tarihi, Ankara, 1962:

² Kudretli Z., Ziya Gökalp, Ankara, 1963 և այլն:

³ Պանթուրքիզմի պրոպագանդան հարցում թե ինչ էին իրենց ներկայացնում «ժողովրդական տները» քեմալական թուրքիայի քաղաքական և հասարակական կյանքում մանրազնիքի քննության է ենթարկված ու վերջերս հրատարակված Ա. Ա. Կոլեսնիկովայի գրքում (տես, А. А. Колесникова, Народные дома в общественно-политической и культурной жизни Турецкой республики, Москва, 1984.

էական փոփոխութիւն չկատարվեց: Դաժան հաշվահարդարը առաջավոր մտավորականութիւնն ենրկայացուցիչների ու հասարակական գործիչների նկատմամբ դարձավ առօրյա գործ մասնավորապես 1980 թ. սեպտեմբերի զինվորական հեղաշրջումից հետո, երբ երկրում բացահայտորեն հաստատվեց ռազմական դիկտատուրա: Թուրքիայի ազգային փոքրամասնութիւնների՝ հայերի և հույների ու մասնավորապես քրդերի դեմ հալածանքը հասավ անասելի աստիճանի: Տասնյակ հազարավոր հայրենասերներ նետվեցին բանտերը, ուր կալանավորներին ենթարկում էին ամենավարագ խռտանգումներին:

Ահա այս քաղաքական իրավիճակն էլ պայմանավորել ու պայմանավորվում է պատմագրութիւն մեջ տիրող գաղափարական ուղղութիւնը:

Գ Լ Ի Խ ա ո ա շ Ի Է

ՀԱՅ Ժողովրդի շն եվ ՄԻՋԵՆ ԴԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Հայ ժողովրդի պատմութիւն հնագույն շրջանի հետ առնչվող հարցերը շոշափված են Շ. Գյունայթայի¹, Զ. Տոգանի,² Ֆ. Կիրզիօղլուի,³ Ա. Էնգինի,⁴ Է. Ուրասի,⁵ Զ. Օզկայայի,⁶ Ք. Գյուրյունի,⁷ Հ. Կոշայի,⁸ Ա. Կոշաշի,⁹ Մ. Ռիզայի,¹⁰ Զ. Անադոլի,¹¹ Է. Աֆիֆի¹² ու այլոց¹³ աշխատութիւններում: Թողոր այս հեղինակները իրենց առաջ հատուկ նպատակ են դրել Հայկական լեռնաշխարհում ամենուր ու պատմական

¹ Şem seddin Günaltay, Yakın Şark Anadolu, En eski çağ'le dan Aham enişler istilasina kadar, Ankara, 1937.
Yakın Şark, VI, Romalılar zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad kiralikları, Ankara, 1951:

² Zeki V. Togan, U mumî Türk tarihine giriş (այսուհետև՝ Zeki V. Togan), Ankara, 1946:

³ F. Kirzotglu, Kars tarihi (այսուհետև՝ Kars tarihi,) 1953:

⁴ Arin Engin, Eti tarihi (այսուհետև՝ Eti tarihi,) Ist. 1958:

⁵ Es'at Uras, Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi (այսուհետև՝ Es at Uras), Istanbul, 1950.

⁶ Inayetullah Cemal Özkaya, (այսուհետև՝ Cemal Özl'aya) Le peuple arménien et les tentatives de rendre le peuple turc en servitude, Ankara, 1972:

⁷ Kâmurân Gürün, Le dossier arménien (այսուհետև՝ Kâmurân Gürün), Paris, 1983.

⁸ Hamit Zübeyir, Koşay, Erzurum ve çevresinin dip tarihi (այսուհետև՝ M. Z. Kosay), Ankara, 1984:

⁹ Sadi Koças, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni ilişkileri (այսուհետև՝ Sadi Koças), Ankara, 1967:

¹⁰ M. Rıza, Benlik ve dirbirliğiniz, Türk kültürü araştırma dol), Istanbul, 1979:

¹¹ Cemal Anadol, Tarihin ışığında ermeni dosyası, Cemal Anadol), Istanbul, 1982:

¹² Erzen Hafif, Eastern Anatolia and Urartians (այսուհետև՝ Erzen Hafif), Istanbul, 1979:

¹³ Տես կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք հանդիսացող Անկարայում 1982 թ. լույս տեսած «The Armenian issue in nine questions and answers»:

բոլոր ժամանակաշրջաններում թուրքեր փնտրելու: Այս առումով հատկապես պետք է առանձնացնել Ց. Կիրգիզուին. Ա. էնգինին, որոնց մոտ ըստ ամենայնի բացակայում է գիտական շափի զգացումը և նրանց բերած «փաստարկները» ոչ միայն գիտականորեն անհիմն են, այլև հաճախ զավեշտական: Նույնը չի կարելի ասել Շ. Գյունալթայի, է. Ուրասի, Ս. Կոշաշի, Զ. Օզկայայի, Ք. Գյուրջունի և այլոց մասին, սակայն նրանց մոտ էլ տիրապետող պանթուրքիզմն է:

Հայ ժողովրդի կազմավորման ու նախնական զարգացման պատմության խնդիրներից թուրք պատմաբանների առաջնորդ հետաքրքրության առաջին նպատակներն են դառնում, հասկանալի պատճառներով, հայ-ուրարտական պատմական առնչությունները և դրա հետ կապված հայ ժողովրդի ծագումնաբանական հարցերն առհասարակ:

Տեսնենք, թե ինչ միջոցներով են գործում այս պատմաբանները, ինչ «հիմնավորումներ» են տալիս նրանք իրենց տեսություններին, որոնք արտաքնապես միայն տարբերվելով միմյանցից, ուղղված են նույն նպատակին՝ թուրքերի տարածքային հավակնությունների հաստատմանը:

Շ. Գյունալթայը ջանում է մնալ գիտության սահմաններում, ուստի և հնարավորին շափ պահպանում է իր շարադրանքի կապը հունական պատմիչների հաղորդած համապատասխան տեղեկությունների հետ: Հայերի ծագումը նա հիմնականում կապում է փոյուզիացիների հետ: «Համաձայն աղբյուրների վկայության,— գրում է նա,— հայերը, ինչպես և փոյուզիացիները, ծագում են Թրակիայից և եկել են Փոքր Ասիա կամ փոյուզիացիներից առաջ, կամ նրանց հետ միասին, կամ նրանցից հետո»¹ Բերելով Հերոդոտոսի (VII 73) ու Յվդոքսոսի (694) վկայություններն այն մասին, որ հայերեն լեզուն առնչություն ունի փոյուզերենի հետ, Շ. Գյունալթայը գրում է, թե համաձայն Ստրաբոնի մոտ պահպանված առասպելի, Քեսալացի Արմենոսը թողնելով իր ծննդավայրը՝ Արմենիոն քաղաքը, հետևելով Յասոնին, մտել է Պոնտոսի երկիրը:² «Այսպիսով,— գրում է նա,— հայերն այս ժամանակ (Թրակիայից գաղթվելուց հետո) ձուլվել են

տեղացի մուշկերի և տոբալների հետ»³ Կիմերների արշավանքի ժամանակ,— շարունակում է Շ. Գյունալթայը,— երբ կործանվում է փոքրասիական փոյուզիական պետությունը «...հայերն այդ խառն իրադրության մեջ իրենց գոյությունը փրկելու նպատակով, քաշվել են արևելքի լեռնային մասերը», տեղավորվել հովիտներում ու ընդհարվել ուրարտացիների հետ: Աստիճանաբար փոքրամասնություն կազմող նախահայերը ձուլում են իրենց մեջ տեղաբնիկներին ու պարտադրում նրանց իրենց լեզուն:⁴ Այստեղից հայ գիտնականների այն պնդումը, թե հայերը ծագել են եկվոր արմեններից ու տեղացի ուրարտացիներից, ճիշտ պիտի համարել, քանի որ հայերը ծագումնաբանական առումով բուն հայերից ավելի... հայացված հին ցեղերի (նկատի ունի խուրի-ուրարտացիները) սերունդներից առաջացած լինելը կասկած չի հարուցում»⁵:

Վերանալով աղբյուրների տվյալները մեջ թույլ տված որոշ անճշտություններից, այստեղ ցանկանում ենք շեշտել Շ. Գյունալթայի այն եզրակացությունը, որ հայերի և ուրարտացիների կապը «կասկած չի հարուցում»:

Առայժմ մի կողմ թողնենք այն խնդիրը, թե ինչ նպատակ է հետապնդում Շ. Գյունալթայը իր այս պնդմամբ և անցնենք մյուս, հակադարձ տեսակետին, «Երևում է, թե հայանունով ժողովուրդ գոյություն չունի»,— գրում է մի ուրիշ պատմաբան՝ Ա. էնգինը, որը ի տարբերություն նախորդից, ամենևին մտահոգված չէ սկզբնաղբյուրներին գոնե մասամբ հարազատ մնալու խնդրով: «Սրանք,— հեղինակի պնդմամբ,— հին մեղացի թուրքերի և պարսիկների Անատոլիա կատարած արշավանքի ժամանակ, Արևելքի լեռնային մասերում (իմա՝ Հայաստանում Մ. Զ.) եթե թուրքերի արանքում մնալով Իրան չեն վերադարձել, և աստիճանաբար մեծամասնություն չեն կազմել և ամբողջությամբ ենթարկվել են տեղաբնիկներին: Սրանք քաղաքական, տնտեսական, մշակութային առումով ինքնուրույնություն ու (տեղաբնիկ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 562—563:

³ Նույն տեղում, էջ 564—565:

³ Şemseddin Günaltay, Anadolu, էջ 560:

² Նույն տեղում, էջ 561:

ների նկատմամբ) գերազանցություն չեն ունեցել: Միայն ձևով «Armenoid» անվանված մշակույթ հուշարձանները, իրանցիների գալուց շատ առաջ, թուրանցիներն էին ստեղծել...»¹ Այսպիսով, Ա. Էնգինը, Շ. Գյունալթային հակառակ, հայերին բերում է արևելքից, իրանական աշխարհից, և կրկին տարբերվելով Շ. Գյունալթայից, կտրականապես ժխտում նրանց կապը տեղական (այսինքն՝ ուրարտական) տարրից: Նույն ոգով է գրված նրա՝ խեթերին նվիրած «աշխատությունը», ուր Ա. Էնգինը մի ամբողջ գլուխ նվիրել է հայերին և վերնագրել այն «Հին վանի թագավորությունը և Մոսկովյանների (իմա՝ ՆՍՀՄ-ի) առաջ քաշած հայ-վրացա-քրդական հարցի ներքին կողմը»: Ինչպես տեսնում ենք, թունտ այս վերնագիրն արգեն կարող է հուշել ընթերցողին, թե ինչ բովանդակություն կարող է ունենալ այն:²

Արին Էնգինը դեմ է բռնոր այն հեղինակներին, որոնք առնչություններ փնտրում են ուրարտերենի և հայերենի միջև: Նա, օրինակ, ուղղակի հայհոյում է գերմանացի գիտնական Մորդոմանին լոկ այն բանի համար, որ վերջինս աղերսներ է փնտրել հայկական աշխարհագրական անունների և ուրարտականի միջև: «Դրանք ընդհանրություններ չեն, այլ լոկ հնչյունական նմանություններ»³, — գրում է նա «Կար մի ժամանակ, — գրում է «Կարսի պատմության» հեղինակ Ֆ. Կրզիոլուն, — որ ուրարտական մշակույթը վերագրում էին հայերին ու անվանում «Armeniak»: Դա արվում էր որոշ քաղաքական նկատառումներով: Այդ գիտնականները, — ասում է նա, — ծառայում էին ռուսական իմպերիալիզմի շահերին: Այդ նույն նպատակներին է ծառայել ու ծառայում նաև Արևելյան Անատոլիային «Հայաստան» (Armenya, Arménie) աշխարհագրական անուն տալը»⁴:

Նախքան պարզելը, թե որոնք են թուրք պատմաբանների այս խմբի շահագրգռության բուն ակունքները, նկատենք, որ նրանք բաց դռներ են ծեծում: Իրոք, ուրարտագիտության զարգացման վաղ շրջանում արծարծվել են այնպիսի տեսակետներ, թե ուրարտերենը հենց հայերենն է, իսկ ուրար-

տացիներն էլ՝ հայերը: Ուրարտական սեպագրի թերի վերծանվածության պայմաններում նման մի տեսակետի ծագումը՝ միանգամայն իրավաչափ երևույթ էր, քանի որ պատմական Հայաստանը գտնվում է ճիշտ այն տարածքի վրա, որտեղ ժամանակին ծավալվել էր Ուրարտուն: Հետագայում, սակայն, սեպագիր արձանագրությունների վերծանումից պարզվեց, որ ուրարտերենը՝ հայերենը չէ, ուստի և ուրարտացիներն էլ ուղիղ իմաստով հայեր համարվել չեն կարող: Այդ տեսակետը վաղուց ի վեր հաղթանակել է գիտության մեջ, համենայն դեպս 50-ական թթ., երբ գրվում էին վերջինից թուրք պատմաբանների գործերը, այն արգեն լրիվ տիրապետող էր: Սակայն այդ պատմաբանները շարունակում էին նիզակ ճոճել:

Իրականում հայերը ծառանգել են ուրարտական մշակույթի հարստագույն շերտեր, իսկ հայոց լեզվում պահպանվել է ուրարտերենի բառապաշարի մեծ զանգված, ուստի և հենց հայերն են հանդիսանում ուրարտացիների իսկական և օրինական ծառանգները: Բազմաթիվ օրինակներից, որոնց ցանկացողը կարող է ծանոթանալ նշանավոր ուրարտագետների երկերում, հիշատակենք Սեևանի օրինակը, որն առաջացել է ուրարտական էրեբունի բերդաքաղաքի հիմքի վրա, նույնիսկ ծառանգել նրա անունը (բ/վ հնչյունափոխման օրենքը խստորեն պահպանվում է հայերենի՝ ուրարտերենից ծառանգած անուններում ու բառերում, օրինակ, Բիայնի-Վան, խուբի-հովիտ և այլն): Հիշատակենք մի երկու այնպիսի բառ, որոնց ընկալումը հատուկ լեզվագիտական պատրաստություն չի պահանջում, ուրարտերեն ծառի («այգի») բառը հայերենում պահպանվել է ծառ իմաստով, ծուն «ծով» բառը՝ նույն «ծով» իմաստով: Նման բառերի առատությունը հայերենում հիմք է տվել գիտնականներին եզրակացնելու, որ հայոց լեզվի արմատների մի զգալի մասը կազմված է ուրարտերենից ու սրան հարազատ խուտիերենից ծառանգած բառերից:

Գիտությունը պարզել է մի այլ հանգամանք, այն է, թե

¹ «Eti tarihi» էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 92:

³ Նույն տեղում:

⁴ „Kars tarihi...», XIII.

⁵ 2. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, Երևան, 1940, էջ 185 և հաջ. Տես նաև Ի. Դյակոնով, Խեթերը, փոյազիացիները և հայերը, Տեղեկագիրք 2002 1956, № 1. էջ 79:

Քայլերը, հայկական ցեղերը ապրել են հայկական բարձրա-
վանդակում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ
շատ առաջ: Եթե վերջինս առաջացել է մ. թ. ա. IX դարի
կեսերին, ապա հայկական ցեղերի Հայասա պետությունը
գոյություն է ունեցել դրանից դեռ վեց դար առաջ, իսկ ար-
մենների առաջին ցեղային միավորումը ստեղծվել է Հայ-
կական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան կողմերում դեռևս
մ. թ. ա. XII դարում:՝ Ուրեմն և հայերի կողմից ուրարտա-
կան մշակույթի ժառանգմանը նախորդել են հայ-ուրարտա-
կան բազմադարյան հարաբերությունները: Եվ դեռ գիտու-
թյան առջև կանգնած է այն հարցը, թե հայ ուրարտական
լեզվական առնչությունների մի մասը ուրարտերենի՝ հայոց
լեզվից փոխառված բառերը չե՞ն կազմում:

Այսպիսին են այսօրվա գիտության հարցադրումները,
իսկ որոնք են վերհիշյալ թուրք պատմաբանների շահագր-
գուությունները:

Պարզվում է, որ վերհիշյալ թուրք պատմաբանները, թե՛
Ե. Գյունալթայը (որը ավելի նրբորեն գործելով՝ չի բացա-
րում հայ-ուրարտական առնչությունները) և թե՛ մյուսները,
որոնք լրիվ ժխտում են դրանք, նույն նպատակն են հետա-
պնդում՝ մերժել հայերի իրավունքը իրենց բնակման տա-
րածքի հանդեպ: Այդ պարզվում է նրանից, որ բոլորն էլ
հայտարարում են, թե ուրարտացիները... թուրքեր են եղել,
իսկ սրանից հետևում է, սրանց կարծիքով, որ կա՛մ հայերը
հենց թուրքերի սերունդ են և կա՛մ՝ որ նրանք թուրքերից հե-
տո են բնակվել Հայկական լեռնաշխարհում:

Դեռևս 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, երբ քեմալականները
գրավել էին Հայաստանի մի զգալի մասը, թուրքական զոր-
քերի հրամանատար և Ալեքսանդրապոլում հաշտության բա-
նակցություններ վարող թուրքական պատվիրակության նա-
խագահ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան իր մի զեկուցման մեջ
առաջ էր քաշում թուրքերի՝ հայկական հողերի նկատմամբ
ունեցած «պատմական իրավունքները»: «Գալով պատմա-
կան դրությանը, հաստատվել է, որ սույն հայերի երկրամաս

քաղաքակրթություն և վանի վիճազրույթունները վերաբե-
րում են ոչ թե հայերին, այլ միայն այս թուրանական ցեղե-
րին... Ուրեմն հնախոսությամբ ևս թուրքերի այս երկրա-
մասում ունեցած իրավունքները ակներև են և ապացուց-
ված»:¹

Հայերը ոչ մի պատմական իրավունք չունեն տեր դառ-
նալու ուրարտական մշակույթի գանձերին, ի լուր աշխարհի
հայտարարում է Յ. Կրզիօղլուն: Ուրարտերենը, ըստ նրա
զարմացած կհարցնի ընթերցողը: Շատ պարզ՝ կպատասխա-
նի թուրք հեղինակը, քանի որ ուրարտերենը հայերեն չէ, այլ
ազլյուտինատիվ մի լեզու, ինչպիսին թուրքերենն է: Պետք
է վերանայել պատմությունը, գրում են Յ. Կրզիօղլուն,
Ա. էնգինը և այլք: «Արմենիակ կոչված մշակույթը,— գրում
է վերջին հեղինակը,— արիացիների գալուց շատ առաջ,
թուրանցիներն էին ստեղծել»:²

Մի ուրիշ թուրք հեղինակ՝ Ալի Քեմալը դեռևս 30-ական
թվականներին գրում էր, որ մինչև մ. թ. ա. VI դարը Արև-
ելյան Անատոլիայում չկար և ոչ մի հայ և գոյություն չու-
նեի «Հայաստան» անունը: Այստեղ գոյություն ունեի բուր-
քերի ստեղծած բուրանական-ուրարտական պետությունը
(ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.):³

Այսպես, ուրեմն, ուրարտացիները... թուրքեր են: Ինչ-
պե՛ս: Այնպես, նրանց լեզուն,⁴ թուրքերենի նման, ազլյուտի-
նատիվ է, այսինքն՝ քերականական ձևերը կազմում է մաս-

¹ Հալի. պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200,
ց. 1, գ. 366, թ. 117—118: Մեջբերումը արված է Ե. Սարգսյանի և Խ.
Սահակյանի «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը
թուրք պատմագրության մեջ», Երևան, 1963, էջ 7:

² «Eti tarihi» էջ 92:

³ Şhu Ali Kemal, Erzincan, Istanbul, 1932, էջ 12:

⁴ Ուրարտերեն լեզվի մասին այժմ կա երկու տեսակետ: Ուրարտե-
րեն լեզվի քերականական կառուցվածքի ու բառապաշարի ուսումնասիրու-
թյունը մասնագետներին բերել է այն համոզման, որ ուրարտերենը ազ-
գակից է խուտիերենի, բայց և այնպես կազմում է առանձին լեզու: Երկու
լեզուներն էլ, ուրարտերենը և խուտիերենը, մի ինքնուրույն լեզվախումբ
են կազմում, և հետո են սեմական և հնդեվրոպական լեզուներից: Համաձայն
նորագույն մի տեսության, ուրարտերեն լեզվի օրինաչափությունների ու-
սումնասիրությունը երևան է բերում ցեղակցական որոշ կապեր հնդեվ-

¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկ-
րում «Պատմաբանասիրական հանգեծ» № 3, 1963, տեղ նաև Дьяконов,
նշվ. աշխ., էջ 75:

Թուրքական հայրենիքի եկան է դեռևս պալեոլիթի ժամանակաշրջանում ու շարունակվել նեոլիթի և բրոնզե դարաշրջանում այնպես, որ, ըստ նրանց «մինչևելլուկյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիան հիմնականում արդեն թուրքացված էր»¹

Իսկ ուրարտացիները... Բալավատում գտնված բրոնզի վրա եղած... փորագրություններում (ուրարտացիները երևում են) խեթական տարազով, մազերի սանրվածքը և քիթը վերցցված կոշիկները նույնպես վկայում են խեթերի հետ ունեցած նրանց ընդհանրությունը² Եվ քանի որ խեթերը նախաթուրքեր են, ապա ուրարտացիները՝ նույնպես, եզրակացնում է նա: Եվ վերջ:

Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմությանը զբաղվել են եվրոպացի,³ ռուս, հայ աշխարհահռչակ շատ գիտնականներ, սակայն նրանցից և ոչ մեկը ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ չեն ենթադրել, որ Արևելքի ժողովուրդներից որևէ մեկը ծագումով նախաթուրք է: Ավելորդ է խոսել խեթերի մասին, որոնց հնդեվրոպացի լինելը հանրահայտ է:³ Ուրարտացիների մասին արդեն խոսվել է վերջ:

Անդրադանալով սկյութների (սակերի) ունեցած դերին Անդրկովկասում և Հայաստանում, որին այդքան մեծ ուշադրություն է դարձնում արդի թուրք պատմագրությունը՝ համարելով նրանց նախաթուրքեր, ապա՝ նրանց ևս հնդեվրոպացի, մասնավորապես իրանական լեզվախմբին պատկանող ժողովուրդ լինելու փաստը գիտնականների մոտ կասկած չի հարուցում: Մյուս կողմից՝ սկյութները ազդեցություն չեն ունեցել հայոց լեզվի կազմավորման վրա՝ կամ էլ աննշան է եղել այն փաստը, որը վկայում է այն մասին, թե նր-

¹ III TTK, Ankara, 1943, էջ 444—456:

² «Eti tarihi, նույն տեղում:

³ G. Conteneau, La civilisation des Hittites et les Mitanniens, Paris, 1936; O. R. Burney, The Hittites, London, 1952; Garstang J. O., R. Gurney. The geography of the Hittite empire, London, 1959. A. Goetze, Kleinasien, München, 1957. B. Hrozny, Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zuge horigkeit zum A com-indogerm. Sprachstamm. Leipzig, 1917; E. H. Sturtevant, Comparative grammar of the hittite language. New-Haven, 1951; E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites, Paris, 1947 և այլ:

րանց ազդեցությունը Հայկական լեռնաշխարհում ընդհանրապես երկար ու ժանրակշիռ չի եղել:

Միանգամայն այլ տեսակետ է զարգացնում Շ. Գյունալը:

Սասպերներ, տաոխներ, իբերներ, կարդուխներ և այլն զբաղեցրած տարածքների մեջ մեծ տեղ հատկացնելով սակերին (սկյութներին), Շ. Գյունալթայը հետապնդում է հատուկ նպատակ՝ ցույց տալու, որ հնթադրյալ նախաթուրքեր հանդիսացող սակերը, սկսած VIII դարից (մ. թ. ա.) վճռական դեր են խաղացել ուրարտական իրականության մեջ: «Վանա լճի հարավային մասը շրջապատող լեռներում, Արարատի և Քուռի արանքում, սակերը Սակասենե (Սակաստան) անունով մի շրջան էին զբաղեցրել (Strabo XI, Plinius I. VI և XI): Սեպագիր արձանագրությունները մ. թ. ա. դարից սկսած սրանց (այսինքն սակերին— Մ. Զ.) մեզ ներկայացնում են Աշկուզա կամ Իզկուզա անունով: Աստվածաշնչում էլ Երեմիայի մոտ այս երկրամասը (Սակասենը) հիշատակվում է որպես Աշկենազի թագավարություն»¹

Այս տեսակետը հետագայում զարգացրեց Ֆ. Կրզիոլուն: Արհամարհելով գիտության տվյալներն այն մասին, թե սկյութացիները հնդեվրոպացի, մասնավորապես իրանական ցեղախմբեր են, պանթուրքիստ պատմաբանները «թուրքեր» են դարձնում և նրանց: Մ. թ. ա. 665 թ. սկյութական արշավանքը, ըստ Ֆ. Կրզիոլուի, ունենում է այն հետևանքը, որ նրանք հաստատվում են այստեղ՝ Անդրկովկասում և թողնում իրենց անջնջելի հետքերը տեղաբնիկների վրա: Այսպես, «Գուգարքը» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ մ. թ. ա. 665 թ. սակերի հրամանատար Գագայի կամ Գոգի անվան արտացոլումը: Ստորաբնի հիշատակած Գոգարենեի հիմքում պիտի ընկած լինի Գուգ-արքը, այսինքն՝ Գուգի ժողովուրդը՝ գուգեցիներ:

¹ S. Günaltay, նույն տեղում, էջ 557: Շ. Գյունալթայից ավելի առաջ փնտրել Ֆ. Կրզիոլուն գտնում է, որ Արախ և Քուռ գետերի անունները սկյութական բառեր են, այսինքն՝ հին թուրքական: Արաքը Հերոդոտի մոտ,— գրում է նա,— Արաքսն ձևով է հանդիպում, որը պետք է հասկանալ Ար-արսեն՝ այսինքն՝ որ (արկա, ալա-հարավ)— արսեն (օկուզ) (եօհիզ-գետ), այսինքն՝ հարավային գետ («Arakses ve Kyrus», (Kür) adları da sakalardan kalma ve türkçedir, Կուրը, համաձայն Ֆ. Կրզիոլուի, հին սկյութերեն—թուրքերեն պետք է նշանակի «ապարդյուն» (տես «Kars tarihi» էջ 106—107):

Կրդիօղլյան «գիտական» այս «հայտնագործությունները» պաշտպանվում ու զարգացվում են վերջին տարիներին հրատարակված պատմական աշխատություններում: Համաձայն Ջ. Օզկայայի, այժմյան Հայաստանի տարածքը նույնպես բնակեցված էր սակա-թուրքերի կողմից: «Ներկայիս Հայաստանի ու Կովկասի մի մասը,— կարդում ենք նրա մոտ,— Լիխնիտ (Սեանա-լիճ-Գյուլչե-Գյուլ) լճի ավազանը որոշ ժամանակ նույնպես կոչվեց «Սակասեն» հին ժամանակներում ապրող «սակա» ժողովրդի անունով, որը Միջին Ասիայի ոչ արիական ցեղից (իմա՝ թուրքերից— Մ. Ջ.) էր»¹

Յ. Կրդիօղլուի մոտ Ուրարտական պետության մեջ ապրող բոլոր ցեղախմբերը սկյութական (իմա՝ թուրքական) ծագում ունեն: Տառիները Տայբում «հանդիսանում են քակաթուրքմենների նախահայրերը»,— գրում է նա: «Միսականը թուրքական երկու ցեղերի (սի և սակ) անուններից է կազմված. փասյանները, ըստ Յ. Կրդիօղլուի, «հանդիսանում են թուրքմեն» բեչենիների» կամ «պեչենեկների» նախահայրերը» և այլն, և այլն: (Տես «Kars tarihi» էջ 84—93):

Առաջ անցնենք: Թուրքեր են հայտարարվում նաև ուտիացիները: «Ադրբեջան եկած ու հաստատված ու թուրքերի հետ ազգակցություն ունեցող մի ժողովուրդ էլ ուղիները կամ ուտիացիներն են,— գրում է Ջ. Վ. Տոգանը,— սրանք,— շարունակում է նա,— ըստ երևույթին սակերի հետ միասին են եկել: Ստրաբոնը նրանց հիշատակում է Ուտի անվան տակ: Սրանք պատմագրի (Ստրաբոնի— Մ. Ջ.) օրոք, այժմյան Գանձակի արևմուտքում հին սակերի բնակված վայրում Գուզարքի (Գոգարենեի) և Սակասենի արանքում են ապրել: Արաբների ժամանակ այս ժողովրդի Ղարաբաղում բնակվող մի մասը Բաբեկի ապստամբության մասնակցելու առթիվ (արաբական աղբյուրներում հիշատակվում են Ուզ և Ուտգին) կամ Ավագ կամ Ավադին անուններով: Սրանց առաջնորդը կրել է թուրքերեն «թարխան» մականունը (վկայակոչվում է Strabo § 8 և XI, X § 14, որտեղ, սակայն ոչ մի նման բան չկա— Մ. Ջ.): Սրանք իրենց անունը կրող նահանգում (այսինքն Գանձակի նահանգում) Խալխալ անունով մի բերդ են ունեցել: Այս բառն էլ թուրքերեն «Կալգան» բառից է առա-

¹ Y. C. Özkaya, էջ 151:

ջացել (վկայակոչում է՝ տես V. Minorsky E. I.-ում՝ «Տարոն» և Բարտողլի «Դերբենտ» հոդվածները): Ուտիները... Գաղտանի ավարների նման— թուրքերեն կամ ընդհանրապես այթայան լեզուներից մեկը հանդիսացող իրենց մայր լեզուն մոռացել են ու կորցրել իրենց ինքնուրույնությունը»¹

Որ այս ամենը լուրջ քաղաքական նպատակ է հետապնդում և ոչ մի կապ ու առնչություն չունի գիտության հետ, երևում է մեզ նախածանոթ Յ. Կրդիօղլուի 1964 թ. Անկարայում լույս ընծայած «Ամեն տեսակետից թուրք հանդիսացող քրդեր»² խորագիրը կրող գրքուկից: Հայերին ծագումով «թուրքացնելուց» հետո, Յ. Կրդիօղլուն դնկիխոտյան արշավանք է ձեռնարկում դեպի քրդերի պատմության անդամատներ:

Անտեսելով քրդերի իրանական-հնդեվրոպական ծագումը և նրանց լեզվի իրանական լեզվախմբին պատկանելը, Յ. Կրդիօղլուն գրում է, որ քրդերի ծագումով թուրք լինելը բացարձակ ճշմարտություն է, ինչպես երկու անգամ երկուսը շորսն է:³ Եվ որպես «ապացույց» դարձյալ բերվում են շարաբաստիկ սակա (սկյութ) «թուրքերը» և վկայակոչվում է Վ. Մինորսկին:⁴ Վերջինս, իրոք, 1938 թ. Բրյուսելի արևելագետների միջազգային համագումարում առաջ քաշեց քրդերի մեղա-սկյութական ծագման տեսությունը, բայց դրա տակ մեծանուն գիտնականը երբեք չէր ենթադրում թուրքերին, իմանալով, որ թե՛ մեղացիները և թե՛ սկյութները իրանական ժողովուրդն են: Սակայն դա հոգ չէ: Յ. Կրդիօղլուն իրեն թույլ է տալիս ցանկացած կամայականություն պատմության մեջ: Այսպիսով, իր նոր այս գրքուկում Յ. Կրդիօղլուն գրում է. ինչպես որ անցյալում (նկատի ունի իր «գիտական» վաստակը «Կարսի պատմություն» և այլ աշխատությունների մեջ— Մ. Ջ.) մենք ապացուցեցինք թուրքերի գոյությունը Արևելյան Անատոլիայում (իմա՝ Հայաստանում) Ադրբեջանում և Վրաստանում մինչև իսլամի առաջացումը, այնպես էլ այստեղ քրդերի՝ «թուրք» լինելը:⁵ «Այսուհետև

¹ Zeki V. Togan, էջ 161:

² F. Kirzlog'lu, Her bakmdan Türk olan Kürtler, Ankara, 1964:

³ Նույն տեղում, էջ 5:

⁴ Նույն տեղում, էջ 8:

⁵ Նույն տեղում:

Քուրքիայի պատմութեամբ զբաղվող թուրքագետները պարտավոր են գնալու այս ճշմարիտ ճանապարհով՝,— գրում է նա:

Ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Կրզիօղլուի «գիտական» այս նոր մարդանքները այժմյան Քուրքիայի ազգային փոքրամասնություններից խոշորագույնը հանդիսացող քրդերից ու նրանց հնարավոր ազատագրական շարժումներից ունեցած վախի արդյունքն են: Ըստ երևույթին Ֆ. Կրզիօղլուն և նրա նմանները քաջ գիտակցում են, որ քրդերին հնարավոր չէ անպատիժ ցեղասպանության ենթարկել, ինչպես այդ արեցին երիտթուրքերը և քեմալականները հայերին՝ 1915 և հետագա տարիներին: Ուստի միակ ճանապարհը, ըստ նրանց, քրդերի համաձուլումն է թուրքերի հետ: Ֆ. Կրզիօղլուի այս գրքույկը կոչված է դրա «գիտական» հիմնավորմանը:

Այժմ անդրադառնանք այն թուրք հեղինակների աշխատություններին, որոնք լույս են տեսել վերջին տարիներին և ուր փորձ է արվում «գիտական» դիրքերից լուսաբանել հայ ժողովրդի ծագումնաբանական հարցերը:

Խնդրո առարկա այս հարցին այդ հեղինակներից քիչ թե շատ ընդարձակ էջեր են նվիրել Ինայեթուլլահ Ջեմալ Օզկայան և Քյամուրան Գյուրյունը:

Հայերը,— գրում է Ջեմալ Օզկայան,— 1919 թ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին տարածքային պահանջներ ներկայացնելով, փորձուց էին ոչնչացնել անհիշելի ժամանակներից Փոքր Ասիայում ապրող ու այս երկրի օրինական տերը հանդիսացող թուրք ժողովրդին:՝ Նրանք արեցին ամեն ինչ,— շարունակում է հեղինակը,— որպեսզի մոլորության մեջ դնեն միջազգային գիտական հասարակական կարծիքը՝ իրենց վերագրելով այն ողջ պատմությունը, որը սկզբնաղբյուրներում անվանվում է Արմենիա և արմեններ:՝ «Այս ժողովրդի իսկական անունը Հայքն է: Սխալմամբ է, որ նրանց անվանում են արմեններ,՝ մի երկրի անունով, ուր նրանք զբաղեցրել էին այդ երկրամասի մի փոքրիկ հողակտորը ու ապրում էին տարբեր ցեղերի շրջանակում: Գարեհի ժամանակ «Ար-

¹ Նույն տեղում:

² Cemal Özkaya, էջ 6:

³ Նույն տեղում, էջ 8:

⁴ Ընդգծումները մերն են— Մ. Զ.:

մենիա» կոչեցյալ երկիրը, որը Արմենյաններից առաջ ու հետո այլ կերպ էր անվանվում, երբեք այսօր «արմենիկն» (arménien) կոչվող հայ մեծամասնության կողմից բնակեցված չի եղել: Այս երկիրը նախապես բնակեցված էր Քուրանական ծագում ունեցող ասիանիկների կողմից, որոնք խոսում էին շումերերեն, էլամերեն, թուրքերենին ազգակից լեզվով: Այս երկիրը պատկանում է այսօր ու հավերժ պատկանելու է այն ժողովրդին, որը բնակվում է ներկայումս ու բնակվել է վաղնջական ժամանակներից՝ թուրք ժողովրդին, որը շնայած պատմության ընթացքում հանդես է եկել տարբեր անուններով, սակայն մնացել է նույն ժողովուրդը:՝

Անգլերեն լեզվով հրատարակած ու հայ-թուրքական առընչությունների վերաբերող աշխատության մեջ արդի թուրք պատմագրության մի այլ ներկայացուցիչ՝ Ահմեդ Վեֆան, զարգացնելով Ջեմալ Օզկայայի այս գրույթները, է՛լ ավելի առաջ գնալով... հայերին մեղադրում է... առաջին ցեղասպանության մեջ: Ըստ նրա, բալկանյան թերակղզուց գաղթած նախահայերը հրով ու սրով իրենց են ենթարկել տեղաբնիկներ ուրարտներին, խուռներին, խեթերին, լուվիացիներին ու այլոց, յուրացրել նրանց մշակույթը ու ըստեղծել իրենց սեփական պետությունը:

«Ծժե այս երկիրը (իմա՝ Հայաստանը— Մ. Զ.) բացառապես բնակեցված լիներ այժմյան հայերի նախնիների կողմից,— շարունակում է Ջ. Օզկայան,— և ավելի ճիշտ կլիներ ասել, եթե երկիրը իր անունն ստանար այս ժողովրդից (իմա՝ հայերից— Մ. Զ.) ու իրեն պատկաներ, ապա պատմության մեջ պիտի արձանագրվեր «Հայաստան» կամ «Հայկաստան» բառը, քանզի արմենական ցեղի անունը «Հայ» կամ «Հայքն» է: Ոչ մի տեղ՝ ասուրական, մեդական, պարսկական, պարթևական արձանագրություններում կամ թե դասական երկերում, ինչպիսիք են Քսենոփոնի «Անաբասիսը» և Ստրաբոնի պատմական աշխատությունները, չի հիշատակվում ո՛չ «հայ» և ո՛չ էլ «Հայաստան» բառը:՝

Շարունակելով իր այս «տեսության» հետագա զարգացումը, հեղինակը գրում է. «Երկիրն «Արմենիա» անվանումն ստացել էր «հայերի» գալուց շատ առաջ, սրանք մ. թ. ա.

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 10:

մացաբար տարածել այս երկրում ապրած բոլոր ժողովուրդների վրա¹

Մենք գիտակցաբար ընդարձակ ձևով կանգ առանք Ձեմալ Օզկալայի վերոհիշյալ «պնդումների» վրա այն պարզ պատճառով, որ նրանից հետո թուրք հեղինակների հրատարակած աշխատություններում աննշան շեղումներով առաջ են քաշվում նույն անհեթեթությունները հայերի ծագումնաբանական հարցերում, ինչ-որ ասել է այդ հեղինակը: Դրանում համոզվելու համար բերենք նորագույն հեղինակների «գիտական» մարզանքներից որոշ մեջբերումներ, որոնք ընթերցողին պատկերացում կտան հայերի ծագման հարցում «նոր տեսությունների» բովանդակության և քաղաքական նպատակաւացություն մասին:

Պալեոլիթի ժամանակաշրջանից թուրքերի Փոքր Ասիայում բնակվելու մասին առասպելը պաշտպանվում է բոլոր այն հեղինակների կողմից, որոնք գրել են պատմական աշխատություններ այս երկրամասի հնագույն բնակիչների պատմության վերաբերյալ²: Բոլորի մասին այստեղ առանձին-առանձին կանգ առնելը որևէ իմաստ չունի: Կուզենայինք միայն առանձնացնել մի քանիսին, որոնք հատուկ զբաղվել են հայերի հնագույն պատմության, և նախ և առաջ ծագումնաբանական հարցերով: Նրանցից են էրզեն Աֆիֆը, Համիդ Կոչայը, Ջեմալ Անադոլը, Ահմեդ Վեֆան և Քյամուրան Գյուրյունը: Վերջինս 1934 թ. Փարիզում հրատարակել է մի ընդարձակ հետազոտություն «Հայկական թղթապանակը ընդհանուր վերնագրով»³

Քյամուրան Գյուրյունը իր գրքի առաջաբանում ուզում է հավաստիացնել իր ընթերցողներին, թե ինքը ճշմարտության կողմնակից է: Պատմությունն, — ասում է նա, — «...Պետք է լինի անաչառ և պետք է հենված լինի գիտական հոգի վրա»⁴: Հենց սկզբից ասենք, որ նա իր իսկ առաջ քաշած անաչառության սկզբունքը ամենակուպիտ ու ամենաանխիղճ

ձևով ոտնատակ է արել՝ կեղծիքների մի ամբողջ շարան շարադրելով: Հենց նույն առաջաբանում հիշատակվում են միջնադարյան հայ պատմիչների աշխատությունները, որոնք հեղինակի կողմից որակավորվում են որպես ոչ հավաստի: «Ամեն կասկածից վեր է, — գրում է հեղինակը, — վերջ մեր մատնանշած բոլոր աշխատությունները, որոնք ներկայացվում են, որպես հայ պատմագրության դասական երկեր, գիտական առումով հեռու են բավարարելուց»: Հետևաբար, հայկական աղբյուրներին հավատ ընծայած ժակ դե Մորգանի հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված աշխատությունը, որից նա հաճախ ընդհանուր բնագրի ոգուց կտրված միտումնավոր մեջբերումներ է կատարում, իբր, գիտական լինել չի կարող⁵:

Անդրադառնալով հայ ժողովրդի ծագումնաբանական հարցերին, հեղինակը նշում է, որ «Հայաստան» բառը լոկ աշխարհագրական հասկացություն է: «Հիրավի, — կարդում ենք հեղինակի մոտ, — արմեններն առաջ կոչվում էին «Հայք» և իրենց երկիրն անվանում էին «Հայաստան» կամ «հայերի բնակավայր»: Որոշակիորեն հայտնի չէ, թե ինչու խնդրո առարկա տարածքը հետագայում ստացավ Արմենիա անվանակոչումը, — բացականչում է հեղինակը. — ըստ որոշ հին պատմիչների, օրինակ Մովսես Խորենացու, հայերը սերել են ուրարտացիներից և ուրարտական թագավոր Արամի անունով երկիրը կոչել Արմենիա: Սակայն, այժմ պատմաբանները հրաժարվում են այս տեսությունից: Ըստ նրանց, ոչ մի կապ գոյություն չունի հայերի և Ուրարտուի և ուրարտական մշակույթի միջև»⁶:

Որոշակիորեն ձխտելով հայ-ուրարտական անշուքությունները, հետագա շարադրանքի ընթացքում հակասելով ինքն իրեն, հեղինակը ուղղակիորեն դիմում է յուրատեսակ շաղակրատանքի, նշելով, որ Մովսես Խորենացին ինչ-որ տեղ կարող էր ճիշտ լինել: «Շատ հնարավոր է, — գրում է նա, — որ «Հայաստան» անունը առաջացած լինի Արամի անունից:

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

² Այդ մասին տես, Sadı Kocaş, Genel kurmnay yayını, Tarih, boyunca ermeni meselesi, Ankara 1979; H. Rıza Kadri Kop (Sevengil), Araştırma ve düşüncelerim, Ankara, 1982 և այլն:

³ Տես Լ. Պ. Մանասերյանի «Պատմական ճշմարտության մասին» գրքի խոսակերտ, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1985, հ. 2, էջ 20—28:

⁴ Kamuran Gürün, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 16:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 19:

Հետագայում, այն ծագումը մոռացության է տրվել ու միայն իր գոյությունը պահպանել է աշխարհագրական հասկացությանը: Հասկանալի է, որ Հին հայերը ընդհանուր ոչինչ չունեն (ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.) մեր այսօրվա ճանաչած հայ համայնքի հետ»¹

Կրկնելով իր նախորդ հեղինակներին, մասնավորապես Ջեմալ Օզկայային, հայերը արմեններին հակադրելու հարցում, հեղինակը գրում է. «Հիրավի... ակնհայտ է դառնում, որ «Արմենիա» և «Հայաստան» հասկացությունները երկու տարբեր հասկացություններ են: Եթե բնական համարվի «արմեններ» կոչելու այն բոլոր համայնքների ներկայացուցիչներին, որոնք մի ժամանակ ապրում էին Հայաստանում, դրան հակառակ միանգամայն անբնական պետք է համարել «արմեններին» «հայերի» հետ շփոթելը, այսինքն նրանց հետ, ովքեր կազմում են այսօրվա հայերը: Նույն ձևով, հստակորեն պետք է զանազանել «Արմենիա» աշխարհագրական հասկացությունը այն ռեգիոնից, ուր եկան ու հաստատվեցին և դարեր շարունակ ապրեցին «այսօրվա հայերի նախնիները»² Մի խոսքով, հեղինակը ուզում է շեշտել, թե հայերն այստեղ «օտար տարր են» և Արմենիա եկել են դրսից: Միթե կարելի է մի ժողովրդի տարբեր ձևով անվանակոչումը հիմք ընդունել պնդելու, որ դրանք տարբեր ժողովուրդներ են: Գերմանացիները իրենց կոչում են «դոյչ», (իրենց երկիրը «Դոյչլանդ» ֆրանսիացիները՝ «Ալեմենիա», «Ուլեմանիա», անգլիացիները՝ «Ջերմենի»: Ֆինները իրենց երկիրը անվանում են «Սուոմի», Ֆրանսիան, մի ժամանակ կոչվում էր «Գալլիա»: Սակայն ոչ ոքի մտքից չի անցնում, «Դոյչը» գերմանացի» չէ, Դոյչլանդը՝ «Գերմանիա», «Սուոմի» «Ֆինն» կամ «Ֆինլանդիա» և այլն:

Մի ուրիշ հեղինակ՝ էրզեն Աֆիֆը, Փոքր Ասիայում թուրքեր է հայտնաբերում քարայրների ժայռապատկերներում: Այսօր տեղական և արտասահմանյան բոլոր գիտնականների կողմից ընդունված է այն տեսակետը, — կարողում ենք էրզեն Աֆիֆի մոտ, — թե շատ ընդարձակ տարածքի վրա լայնորեն սփռված ժայռապատկերները կատար-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 20:

վել են հին քոչվոր ու կիսաքոչվոր թուրքական ցեղերի կողմից³: Մի այլ տեղ խոսելով բրոնզե դարի հանրահայտ Քուռ-Արաքսյան մշակույթի մասին և խուռիններին դարձնելով թուրքեր, էրզեն Աֆիֆը գրում է. «Ելնելով փաստերից, այս մշակույթն ստեղծող ժողովուրդները՝ խուռինները, ինչպես դա ընդունված է արտասահմանցի գիտնականների մոտ, ասիական ծագում ունեն, և նրանց լեզուն ուրալա-ալթայական լեզվաընտանիքին ազգակից է, ինչպես և թուրքերինը»:

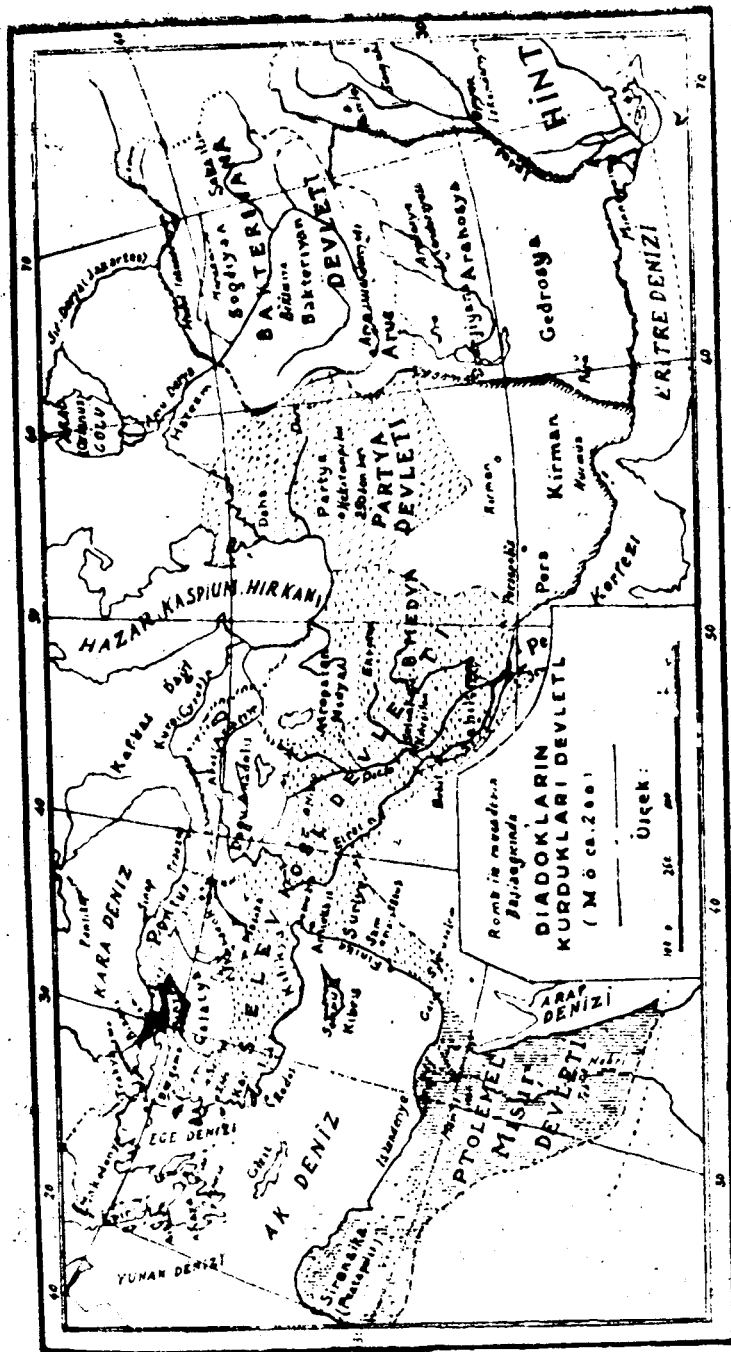
Հայերը հին պատմություն չունեն— հայտարարում է Ա. Էնգիներ: Հայ պատմագիրների վկայությունների հիման վրա գրված հայոց պատմությունը առասպելական է, — գրում է նա, — որը հար և նման է հունա-հռոմեական հին առասպելներին ու հետևաբար՝ մտացածին (նկատի ունի Հայկի և Բելի և մյուս առասպելները)² Այսպիսով, գրում է էսատ Ուրասը, — հետևելով Ա. Էնգինին, «Հայկյան գերդաստանը ամբողջությամբ առասպելական է»: Գիտականը միայն Ուրարտուի՝ նախաթուրքերի պատմությունն է, — գրում է Ա. Էնգիներ, և մանրամասն սկսում է շարադրել ուրարտագիտության զարգացման պատմությունը XIX դարում, ըստ որում կոպիտ հարձակումներ է թույլ տալիս այն գիտնականների (Սեն-Մարտեն, Մ. Լընորման, Մորդոման և այլոց) նկատմամբ, որոնք փորձեր են կատարել պարզելու ուրարտահայկական անշուքությունները³

Վերևում նշված հեղինակները պատահական դեմքեր չեն, այլ եղել են և կան արդի քեմալական պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչները: Որ հայերի ծագման հարցում եղած նման «կարծիքները» բաժանում է պետական-պաշտոնական պատմագրությունը, երևում է դեռևս 1930-ական թվականներին հրատարակված պաշտոնական-պետական «Քարիխ» («պատմություն») չորս հատորանոց աշխատության որդեգրած «գիտական», — քաղաքական գծից: Նշելով, որ թուրքերը Փոքր Ասիայում ամենափիշը յոթ հազար տարի

¹ Афиф Эрзен, Восточная Анатолия и урарты, Научно-информационный бюллетень, «Арменоведение за рубежом», № 10 (64), Ереван, 1983, Перевод с английск. А. В. Косяна

² „Eti tarihi,“ էջ 18:

³ Նույն տեղում, էջ 91—98:

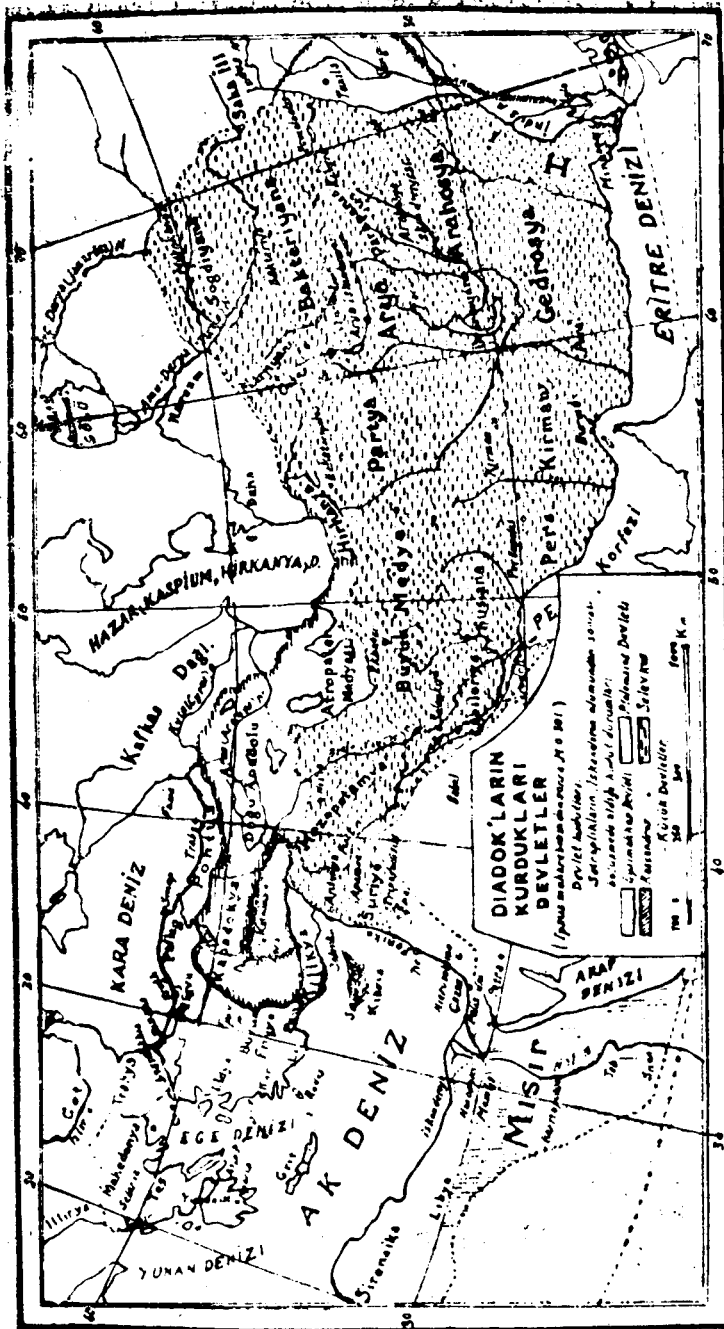

է, որ գոյություն ունեն և որ այդ երկրամասը իրենց համար սրբություն է. և որ խեթերը, ինչպես և էլամցիներն ու շումերները բուրբեր են. ոչ մի խոսք, ոչ մի բառ չի ասվում այն մասին, որ պատմության մեջ գոյություն են ունեցել հայեր և Հայաստան երկիր: Պատահականությունն է արդյոք դա: Ոչ բոլորովին: Արդի թուրք պատմագրության և ոչ մի ներկայացուցիչ Հայաստան անունը, որպես պատմական, աշխարհագրական հասկացություն չի օգտագործում (տես կցված քարտեզները): Էսառ Ուրասը, որը ի տարբերություն մյուսների, մի ամբողջ գլուխ է նվիրել պատմական Հայաստանի աշխարհագրությանը, վերաշարադրելով Սեն-Մարտենին,² արել է այդ, նպատակ ունենալով ի վերջո հայտարարելու, թե եվրոպական գիտության մեջ այդչափ մանրամասն լուսարանված Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունը լոկ մի ֆիկցիա է, քանի որ հայերը ինքնուրույնությունից զուրկ և պատմական բոլոր հանգրվաններում էլ որոշակի պետական սահման չունեցող մի ժողովուրդ են եղել:

Չարաշար սխալվում են թուրք պատմաբանները, կարծելով, թե դեն նետելով Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ և նման շատ աշխարհագրական հասկացություններ, իրենց կհաջողվի մեկընդմիջտ պատմությունից շնչել դրանք, և, ինչպես գրում է էսառ Ուրասը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրությունից փոխանցված պարզ մի հիշողություն»:³

«Ոչ Դարեհից առաջ, ոչ էլ նրանից հետո, — կարդում ենք Զ. Օզկալայի մոտ, — մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից պարսկական (իմա՝ աքեմենյան — Մ. Զ.) կայսրության կործանումը, խոսք լինել չի կարող անկախ հայկական պետության մասին: Ծիշտ է, որ հայոց պատմիչներն ու ժամանակակիցները տվել են այսպես կոչված հայ թագավորների ցանկը և նույնիսկ նրանց երևակայական կերպարները: Այս անձնավորություններից շատերը, եթե իրոք ապրել են, ապա կարող էին լինել ոչ այլ ինչ, քան մեծ մասամբ Մեն

¹ Տես «Tarih», էջ 30, 31—198.
² St. Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie Paris, 1818:
³ Es at Uras, էջ 11:

Արքայի (իմա՝ աքեմենյան թագավորի Մ. Ջ.) տարբեր, ու մեծով մասամբ անզանիտ (իմա՝ թուրք— Մ. Ջ.) ծագում ունեցող հպատակ վասալներ: Եվ նրանց մեջ կային ուրարտական թագավորներ, որոնք ոչ մի ընդհանուր բան չունեին արմենների, ոչ էլ հայերի, հայքերի և հայկազյանների հետ»¹

Հայոց հին պատմությունը,— կարդում ենք Սադի Կոշաշի մոտ,— հիմնված է ոչ թե վավերագրերի, այլ առասպելական պատմվածքների վրա: «XIX և XX դարերում մի շարք օտար պատմաբանների կողմից գրի առնված հայերի պատմության՝ վերաբերյալ երկասիրությունների մեծ մասը,— այնուհետև գրում է սույն հեղինակը,— ոչ թե պատմություն է իր իսկական իմաստով, այլ տվյալ պետության քաղաքականությունը հարմարեցված պրոպագանդայի գրքեր»²

Կրկնելով Ջ. Օզկայային, Ք. Գյուրյունը գրում է, թե մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից աքեմենյան Իրանի նվաճումը հայերի պատմության մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ հայերը չունենալով որևէ անկախություն «...որպես համայնք պարփակված էին իրանյան մի նահանգում»³

Տիգրան Մեծի մասին արդի թուրք պատմագրությանը անդրադառնալիս հարկ է ժամանակագրական կարգով սկսել Շ. Գյունալթայից: Նա ընդարձակ էջեր է նվիրել Տիգրան II-ի ժամանակաշրջանին: Արտաշեսյան հարստության հզոր արքայի մասին խոսում է և՛ Կապադովկիայի, և՛ Պոնտոսի ու Արտաշեսյան Հայաստանի պատմությունը գրելիս:՝ Նշենք սկզբից, որ Տիգրանը հայ չի համարվում, այլ պարթև, այսինքն՝ ըստ հեղինակի թուրք: Հակառակ այն հանրահայտ և կասկած չհարուցող փաստին, որ պարթևները իրանցիներ են, և նրանց լեզուն էլ տիպիկ իրանական լեզու է եղել՝ ներկայիս պարսից լեզվի զարգացման փուլերից մեկի՝ միջին պարսկերենի մի ճյուղը,⁵ թուրք պատմաբաններից ոմանք պարթև-արշակունիներին էլ թուրք են հայտարարում:

«Անվիճելի ճշմարտություն է,— գրում է Շ. Գյունալթայը,—

1 Cemal Özkaya, էջ 22:
 2 Sadi Koças, էջ 14:
 3 Kâmurân Gürün, էջ 37:
 4 Şemseddin Günaltay, Romalılar zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad kiralikları էջ 498—522, 578—610 և այլու:
 5 Տես թեկուզ Օրанский М., Введение в иранскую филологию, Москва, 1960, էջ 192—196:

որ Տիգրանը ծագումով հայ չէ:՝ Սակայն եթե այդպես է, եթե Տիգրանը թուրք էր, ապա ինչու՞ այդքան հակակրանքով ու ատելությամբ է խոսում Շ. Գյունալթաջը Հայոց թագավորի մասին: Շատ պարզ է, նախ՝ հափշտակված ապարանքը այն գինը չունի, ինչ-որ վաստակածը, և երկրորդ, մեր պատմաբանը համոզված չէ, որ իրեն կհաջողվի կու տալ այդ պատասաը:

Շ. Գյունալթաջի մոտ Տիգրան II-ը ներկայացված է որպես դաժան մի բռնակալ, որը նվաճված ժողովուրդներին բերել է միայն ճնշում ու կողոպուտ, վայրագ ու տմարդի վերաբերմունք: Տիգրան II-ի վերաբերմունքը դեպի իր աները՝ Միհրդատ Պոնտացին (նկատի ունի Միհրդատի՝ փախուստը Հայաստան— Մ. Զ.), հեղինակը որակավորում է որպես մեծագույն դավաճանություն, բնութագրելով հայոց արքային՝ «դավաճան» (hayin), «ապուշ» (sersem), «թուլակամ» (iradesiz), «ստոր հոգու տեր» (alcak ruhlu) և այլ ածականներով: Շ. Գյունալթաջը շեշտում է, որ Տիգրան II-ը իր կյանքի մեծ մասը անցկացրել է կանանոցնեղում, Հելլենիստական մշակույթը Հայաստանում հովանավորել է ոչ թե ապաշոտի Տիգրանը, ինչպես կարծում են,— գրում է նա,— այլ նրա կին Կլեոպատրան:² Հեղինակի ամբողջ համակրանքը հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի կողմն է. «Անհրաժեշտ էր Տիգրանին մի լավ դաս տալ,³ որն անում էր Լուկուլլոսը.— գրում է նա: Տիգրանը և՛ որպես ինքնակալ, և՛ որպես զորահրամանատար անընդունակ ու խեղճ մի անձնավորություն էր»³,— գրում է Շ. Գյունալթաջը:

«Երբ Տիգրանն իմացավ, թե հռոմեական զորավար Պոմպեյոսը մոտեցել է մայրաքաղաքին, փոխանակ նրա հետ հերոսաբար մարտնչելու, թեկուզ և ստորացված վիճակում նա որոշ ժամանակ երկրում քարշ գալու նպատա»

կով, գլխից՝ թագը, ուսից՝ իշխանական թիկնոցը գետին է գցել ու ընկել հռոմեական զորավարի ոտքերը, երեսը գետինը քսած գուլթ է հայցել ու հայտնել նրան, որ նրա ամեն մի հրամանը խոնարհորեն կկատարի: Իր իշխանության ժամանակ իրեն աստված հորջորջած այս խղճուկ հոգին, գերազանց մի ուժի առաջ չի վարանել օձի նման գետնին սողալու ստորություն անելու»:¹

Հատկանշականը այս բնութագրի մեջ այն է, որ դրա հեղինակը ամենայն ջանասիրությամբ որսացել է Տիգրանը II-ի թշնամիներին՝ հռոմեական ճամբարի ջատագով հեղինակներին բոլոր բացասական արտահայտությունները, որ նրանք թույլ են տվել այդ հզոր նվաճողի հասցեին, դրդված թշնամությունից ու նախանձից, և տասնապատիկ խտացնելով ու ուժեղացնելով ներկայացնում է դրանք ընթերցողին: Հարց է ծագում, իսկ ինչու՞ Շ. Գյունալթաջը չի անդադարձել ուրիշ սկզբնաղբյուրների, որոնք ավելի անաչառ են և միանգամայն այլ պատկեր են տալիս: Թե ինչու չի անդադարձել, այդ, կարծում ենք, ընթերցողի համար միանգամայն պարզ է. և բացատրություն չի պահանջում, բայց ցանկանում ենք հիշեցնել Շ. Գյունալթաջին, որ եթե նա լուրջան է մատնում այդ սկզբնաղբյուրները, ապա նրանք դրա հետևանքով ամենևին չեն դադարում գոյություն ունենալուց: Բավարարվենք Հուստինոսի աշխատանքից մի հատվածով, որը և արժանի պատասխան է և վերը մեջբերված հայհոյանքներին: Խոսքը այստեղ սելվկյանների երբեմնի հզոր թագավորության անկման մասին է. «Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, գրում է Հուստինոսը, բերելով այդ տեղեկությունները մ. թ. ա. I դարի պատմիչ Պոմպեյոս Տրոգոսի «Պատմությունից»,— ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունը անընդատ պատերազմներ ծնեց, որոնք ծայրահեղ նվաստության հասցրին Ասորիքը ու նրա թագավորներին. ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է կանչել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Նզիպտոսի Պտղոմեոսին: Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պտղոմեոսը Ասորիքի մըշ-

¹ Şemseddin Günaltay, նույն տեղում, էջ 578: Ի հեճուկս Շ. Գյունալթաջի, Ստրաբոնի մոտ կարողում ենք «Արտաշեսի սերնդից» էր Տիգրանը: Նա իշխում էր, այսպես կոչված բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մեդիային, Աղվանքին, Իբերիային մինչև կողքին և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապադովկիային (տե՛ս 2. Մանանդյան քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. ա., էջ 137):

² նույն տեղում, էջ 607:

³ նույն տեղում:

¹ նույն տեղում, էջ 609—610:

տական թշնամի էր եղել: Այսպիսով, բոլորը համաձայնություն
եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական
ազգական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորու-
թյան դաշնակից ու Միհրդատի խնամին էր: Եվ այսպես հրա-
վիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարվա
ընթացքում կառավարում էր ամենայն անդորրությունները: Ըն-
թանազարում պատերազմներով ուրիշների հանդիստը և ոչ ոք
նրան չէր անհանգստացնում, այնպես, որ պատերազմելու
անհրաժեշտություն չկար» (Just, XL, I):

Հավատարիմ իրենց պանթուրքիստական տեսության, Զ.
Վ. Տողանը, Ֆ. Կրզիոլուն, ինչպես մի քանի այլ հետադեմ
թուրք պատմաբաններ, պարթև Արշակունիներին ևս, ինչպես
ասվեց վերը, վերագրում են թուրքական ծագում: Եթե Զ. Վ.
Տողանը պարթև արշակունիներին թուրքեր է հայտարարում,
նույնացնելով նրանց սակա-սկյուժների հետ¹ (որոնք իրենց
հերթին թուրքեր էին հայտարարվել տես վերը), ապա ծայ-
րահեղ պանթուրքիստ Ֆ. Կրզիոլուն նրանց նույնացնում է
Օղուզ թուրքերի Բայրնդուր ցեղի հետ. նա պնդում է, թե
Բայրնդուր նախնական ձևը տվել է Բայրն-պարն-պարք-
պարթև ձևը:² Իսկապես որ մեծ գյուտ է:

Իսկ ինչ վերաբերում է հայ Արշակունիներին, ապա վեր-
ջինների իշխանության ժամանակաշրջանի հայոց պատմու-
թյունը Ֆ. Կրզիոլուի մոտ շարադրված է հետևյալ ընդհանուր
վերնագրի տակ՝ «Հին Օղուզները Արշակունիներից մինչև
Իսլամը (մ. թ. ա. 120—մ. թ. 646 թ.)»:³ Ի՞նչ օղուզ-
ների մասին է խոսքը: Հեղինակը մեզ տալիս է հետևյալ
բացատրությունը. «Հայ Արշակունիները... հին օղուզներից
ու թուրքմեն-թուրքերից էին»:⁴

Ֆ. Կրզիոլուի կատարած այս բոլոր «գյուտերը» հիմնված
են «Դեդե-Կորկուդ» էպոսի վրա: Քննարկենք, թե ինչ է իրե-
նից ներկայացնում «Դեդե-Կորկուդ» էպոսը և տեսնենք, թե
արդյո՞ք որևէ կապ գոյություն ունի էպոսի հերոսների և

հայ նախարարական տների միջև, ինչպես պնդում է Ֆ.
Կրզիոլուն:

«Դեդե-Կորկուդ» էպոսը (Kitab-i Dede Korkud) բաղկա-
ցած է մի առաջաբանից և 12 հեքայեններից՝ պատմվածք-
ներից:¹

էպոսում աշխարհագրական միջավայրը Անդրկովկասն ու
Հայաստանն է: Աշխարհահռչակ արևելագետ Վ. Վ. Բարտոլդը
նշում է, որ էպոսի հերոսները սելջուկ ֆեոդալներն էին,
որոնք Հայաստանի ալպյան մարզագետիներում քոչվորա-
կան ու կիսաքոչվորական կյանք էին վարում: էպոսի դյու-
ցազունները,— գրում է Վ. Վ. Բարտոլդը... «Հայկական լեռ-
նաշխարհում իրենց ձիերի, ուղտերի և ոչխարների հետ յայ-
լաղներում... լրիվ կամ կիսաքոչվորական կյանք էին վա-
րում»:² Վ. Ժիրմունսկին էլ, իր հերթին նշում է, որ էպոսի
քոչվորներն ու կիսաքոչվորներն էլ յայլաղներից հաճախակի
հարձակումներ էին գործում տեղացի նստակյաց բնակչու-
թյան վրա, հրի ու սրի մատնելով նրանց բնակավայրերն ու
քաղաքները:³ Հայտնի է, որ Վ. Վ. Բարտոլդը բազմիցս անդ-
րադարձել է «Դեդե-Կորկուդ» էպոսին ու բոլոր դեպքերում էլ
ընդգծել, որ էպոսը Անդրկովկասում ու Հայաստանում ձև-
վորվել է XI դարից հետո, երբ սկսել է Փոքր Ասիայի թուր-
քացման պրոցեսը:⁴

Ժիշտ է, օղուզ դյուցազունների գովերգությանն ու փառա-
բանությանը նվիրված այս էպոսը նախքան Կովկասում իր
վերջնական ձևավորում ստանալը, դեռևս առանձին գրույց-
ներով տարածված էր Միջին Ասիայում և Ղազախստանում
ավելի վաղ ժամանակաշրջանում, սակայն հայտնի է, որ
առհասարակ ոչ միայն «Դեդե-Կորկուդ» էպոսը, այլև «Օղուզ-
նամենները» ընդհանրապես XV դարի խմբագրություններ են:⁵

¹ Այս մասին տես Վ. Մ. Ժիրմունսկու հետաքրքիր հոդվածը տպված
թուրքերեն թարգմանությամբ «Belleten»-ում: V. M. Jirmunskiy, Kitab-i
Dede korkud og'uz destani, „Belleten“, CXXV, 1961:

² В. В. Бартольд, Турецкий эпос и Кавказ. «Язык и литера-
тура», Ленинград. 1930, էջ 11—12:

³ V. M. Jirmunskiy, նույն տեղում, էջ 610:

⁴ Ssu V. Barthold, 12 Vorlesungen über die geschichte der
Türken Mittlensiens, bearbeitet von Th. Menzel, „Die Welt des
Islam“, Beiband.

⁵ J. M. Jirmunskiy, նույն տեղում, էջ 611:

¹ Zeki V. Togan, նույն տեղում, էջ 46, իսկ «Քարիխ»-ում էլ նշը-
վում է, որ Իրանը լուր աշխարհագրական իմաստ ունի, քանի որ նրա ԲԷ-
նակությունը Միջին Ասիայից գաղթած թուրքերն են (տես «Tarih» հատ.
1, էջ 164):

² «Kars tarihi», էջ 137:

³ նույն տեղում, էջ 125—212:

⁴ նույն տեղում, էջ 137:

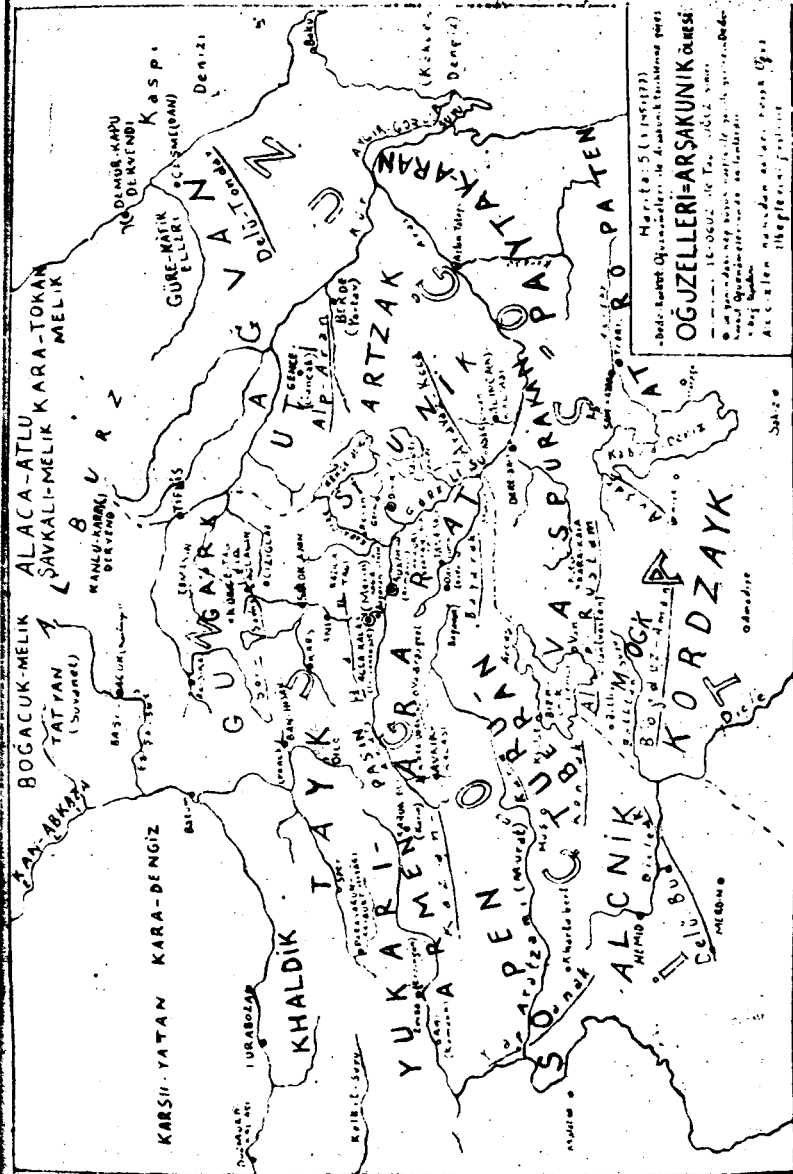
Այսպես, նույն դարի թուրք հեղինակ Յաղըջիօղլին Ալին սուլթան Մուրադ II-ի համար գրեց նման «Օղուզնամեներ»¹։

Հենվելով «Դեղե-Կորկուղի» վրա, Տ. Կրդիօղլուն հայ Արշակունիներին և նախարարական տներին տալիս է թուրքական ծագում։ Որպեսզի ընթերցողն այստեղ գաղափար կազմի, թե ինչպիսի պրիմիտիվ ու ձիժաղելի ձևով է թուրք հեղինակը նույնացնում էպոսի հերոսներին հայ նախարարների հետ, բերենք նրա կատարած մեջբերումը «Դեղե-Կորկուղ» էպոսից աննշան կրճատումով. «...Վերև հիշատակված Գյուկալպ խանը վախճանվում է ու այս աշխարհից հեռանում։ Նրա որդիներից Կայդար խանը, թուրմըշ խանը իրենց երկիրը բաժանեցին իրար մեջ, յուրաքանչյուրը մեկ վիլայեթի տեղ դարձավ։ Սրա եղբայրները՝ ...տորասանից դուրս գալով՝ եկան Անի և Կարս, անհավատ վրացիների հետ մարտի բռնվեցին ու գրավեցին Քիֆլիսը...»

Նրանք կրոն, դավանանք չգիտեին, սակայն ճանաչում էին աստծուն, նրանց օղուզներ էին անվանում... նրանց մոտ հիշատակվում էին դրսի օղուզներ (թաշ-օղուզ), ներսի օղուզներ (իշ-օղուզ)²։ Իշ-օղուզ բեգերին՝ Ղազան խան — («Մեծ» հորջորջված Արշակունի Վաղարշակի որդի Խոսրով I-ը), Բուզաղ բեգ (Միանդակ Մանդակունի)... Շամ-Սորդին բեգ (Շամշուրեցի Օրբելյան), Բայարակ բեգ (Թագադիր պաշտոն վարող Բագարատ-Բագարատունի), Կարա-Կոնակ բեգ (Չինաստանից եկած Կոնակ և Մամիկ անուններով երկու հունացի իշխաններ՝ Մամիկոնյաններ) էին ասում։ Թաշ-օղուզ բեգերին օրավազ Կոշա (Սյունիքի իշխաններ), Դոնդար բեգ (Փայտակարանի իշխաններ), Աման բեգ (Մոկաց և Ամատունի իշխաններ, ջուրդ իշխաններ), Ավշար բեգ (Արծրունի իշխաններ), Դոկար բեգ (Աղվանքի իշխաններ), Ռուստամ բեգ

¹ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, Москва — Ленинград.

² Թաշ-օղուզն ու Իշ-օղուզը ղեկավարեցին Ասիայի օղուզների ցեղային կազմակերպություն արտահայտություն էին, որի մասին արդի թուրք շատ պատմաբանների մոտ կան վկայություններ (տես Hüseyin Namik Orkun, Türk tarihi, t. 1, էջ 65)։ Սակայն Տ. Կրդիօղլուն, ըստ երևույթին, համաձայն չէ նրանց հետ և «Դեղե-Կորկուղի» այս հատվածի հիման վրա գրավել է IV—V դարերի Հայաստանի քարտեզը (տես Քարտեզ № 4), բացահայտորեն կեղծելով պատմությունը։ Տ. Կրդիօղլուն իր այս անհեթեթությունները շարունակում է պնդել 1964 թ. հրատարակած երկրորդ տեսանկյունից թուրք հանգիստացող գրողերը՝ մեր մասնանշած գրքույկում. (տես քարտեզ № 5)։

(Միսականներից՝ Ռշտունի) էին անվանում: Ընդամենը 90 հազար զինվորականներ էին: «Դեղե-Կորկուղը (Անակի որդի Գրիգոր Լուսավորիչ) սրանց հոգևոր առաջնորդն էր»:¹

Այս տողերը կարգալիս ընթերցողների մոտ բնականաբար հարց կառաջանա, արժե՞ր արդյոք կանգ առնել նման բացարձակ անհեթեթությունների վրա: Զարժե՞ր, անշուշտ, եթե նկատի չունենայինք այն հանգամանքը, որ այս բոլոր տեսակետները որոշ շահով բարձրացվել են պաշտոնական աստիճանի:

Բերված քաղվածքից կարելի է առանց դժվարության նրկատել, որ այստեղ խոսքը XI դարի սելջուկների մասին է և ոչ մի կապ ու առնչություն չունի հայ հին նախարարական տների պատմության հետ: Նախ՝ տեքստում հիշատակվում են Անին ու Կարսը: Անին կառուցվեց, ինչպես հայտնի է X դարի 60-ական թվականներին: Այնուհետև՝ այստեղ օգտագործվել են արաբերեն բառեր՝ օրինակ keferre—անհավատ, asker—զինվոր, seyh—հոգևոր առաջնորդ և այլն, որը մի պարզ վկայություն է այն մասին, որ օղուզնամեն XI դարի բանավոր խմբագրություն է: Իսկ եթե տեքստում գրված է «նրանք կրոն, դավանանք չգիտեին...», որի վրա շեշտված կանգ է առնում հեղինակը, ցույց տալու համար, որ դա մինչև իսլամի ժամանակաշրջանի մասին է վկայում, ապա այդ նախադասությունը ասում է լուկ այն մասին, որ Միջին Ասիայի թուրքերը իսլամն ընդունելուց հետո էլ աչքի չէին ընկնում կրոնական մոլեռանդությանը: Արաբները միջինասիացի թուրքերին «կրոնից թույլ» («Türkman Zayif-ül-iman») մարդիկ էին համարում:²

Այս բոլոր անշուշտ Ց. Կրզիզուլուի «գյուտերն» են: Ի՞նչ

կարծիք ունեն մյուս հեղինակները Հայոց հին շրջանի պատմության նկատմամբ, ինչպե՞ս են նրանք ներկայացնում այդ պատմությունը իրենց ընթերցողներին: Նշենք հենց սկզբից, որ սովորաբար արդի թուրք պաշտոնական պատմագրության գլխավոր միտումը Հայոց հին պատմության շրջանցումն է (բացառությամբ անշուշտ Շ. Գյունայթալի և 70—80-ական թվականների հեղինակների, որոնց մասին խոսվեց արդեն): Լոն ու ոչինչ չասել, կարծեք այդպիսի ժողովուրդ գոյություն չունի, և նա ոչ մի դեր չի կատարել Արևելքի պատմության մեջ: Այսպես, պաշտոնական թուրքական իսլամի հանրագիտարաններում Հայոց պատմությունը սկսվում է արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանից, քանի որ արաբները ոչ միայն Հայաստանին, այլև Վիրքին ու Աղվանքին տալիս էին մի ընդհանուր անուն՝ էրմենիյի:

Միայն էստ Ուրասն է, որ հայերին նվիրված իր հատուկ աշխատության մեջ, հայոց հին շրջանի պատմությունը ներկայացնում է հետևյալ «եզրակացություններով».

ա) «Մինչև Ալեքսանդր Մեծի ժամանակաշրջանը՝ Հայաստանը Պարսկաստանի մի նահանգն էր...»:

բ) «Մակեդոնացիների տիրապետության ժամանակաշրջանում, նրանք (իմա՝ հայերը— Մ. Զ.) կառավարվում էին (մակեդոնացիների կողմից) նշանակած օտար կուսակալների կողմից»:

գ) «Սելևկյանների ժամանակ, սրանք դարձյալ մնացին օտար կուսակալների տիրապետության տակ»:

դ) «Պարթևների տիրապետության ժամանակ, նրանց (հայերի) վրա գերիշխում էին պարթևական հարստության պատկանող կուսակալներ»:

ե) «Լինի Հարավային Հայաստան կոչված երկիրը, լինի այստեղ եղող արքաները (նկատի ունի Միջագետքն ու Օսրոյենը— Մ. Զ.) հայերի հետ ոչ մի առնչություն չունեն»:

զ) «Մեր թվականությունից 50 տալի առաջ (sic), Հայաստանը նվաճվեց Լուկուլլոսի ու Պոմպեյոսի կողմից: Այսպիսով, Հայաստանը երկար ժամանակ ընկավ Հռոմեական տիրապետության ներքո: Հռոմեացիների նշանակած բոլոր կուսակալներն այստեղ ընդունվեցին: Երկու դար էլ այստեղ տեկց»:

է) «Սասանյան տիրապետության հաստատումից հետո,

¹ «Kars tarihi», էջ 143—144.
² Léon Cahun, Introduction a l'histoire de l'Asie, Paris, 1896, էջ 66. «Belleten»-ի 1986 թ. վերջին համարում Ց. Կրզիզուլուի և մի անգամ անդրադառնում է անցյալի իր ծառայություններին և դարձյալ «հենվելով», «Դեղե-Կորկուղ» դյուցազնի հոգևորական վրա պնդում, թե հայ նախարարական տները թուրքական ծագում ունեն (տես F. Kirzoglou, Mill destanlarimizdan Dede Korkud oguznamelerinin tarih belgesi bakımından degerleri (Armenya, yukari eller tarihinin icyüzü) TTK, Belleten c. L. sayı 198, aralık 1986, Ankara էջ 915—928): Ըստ որում, հեղինակը թույլ է տվել հարձակումներ տողերիս հեղինակի վրա, նշելով, որ շուրջ տասնհինգ թուրք պատմաբանների հետ առճակատման մեջ մտած Մ. Կ. Զուլայանը ըստ էության առջ մի գիտական պատասխան չի կարողացել տալ» Ց. Կրզիզուլուի առաջ քաշած դրույթներին»:

Հայաստան կոչեցյալ երկիրը դարձավ խաղալիք Պարսկաստանի ու Արևելյան հռոմեական կայսրությունների միջև: 387 թվականին երկիրը բաժանվեց այս հիշյալ պետությունների միջև: 391 թ. հայկական իշխանությունը վերացվեց բյուզանդական, իսկ 429 թ. պարսկական մասերում՝ և այլն: Ինչպես դժվար չէ կոահել, էսատ Ուրասի հիմնական նըպատակն է ցույց տալ, որ հայերը իրենց պատմության ողջ ընթացքում ինքնուրույնությունից զուրկ են եղել, և իր բառերով ասած՝ Հայաստան կոչեցյալ երկիրը՝ լուկ մի աշխարհագրական հասկացություն է՝ հեռու կոնկրետ բովանդակությունից:

Հանրահայտ է, որ իրոք օտար նվաճողները ձգտում էին ամեն կերպ իրենց ենթարկել Հայաստանը, Հայկական լեռնաշխարհը ու վերացնել հայերի քաղաքական ինքնուրույնությունը, սակայն փաստ է միաժամանակ, որ հայ ժողովուրդը օտարերկրյա նվաճողների դեմ վարել է մահու և կենաց պայքար և շատ անգամ նրան հաջողվել է պահպանել իր երկրի քաղաքական անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը, իսկ Արտաշեսյան հարստության և հատկապես Հայոց արքա Տիգրան Մեծի ժամանակ էլ ստեղծել մի հզորագույն պետություն: Հայտնի է հայերի՝ աքեմենյան Պարսկաստանի տիրակալ Դարեհ I-ի դեմ դեռևս մ. թ. ա. 521—520 թթ. բարձրացրած մեծ ապստամբությունը, որը մանրամասն նկարագրված է Դարեհ I-ի բեկոագիր արձանագրության մեջ Բեհիստունի ժայռի վրա (Քերմանշահի մոտ): Հայերի այս հզոր ապստամբությունը, Դարեհ I-ի զորավարները կարողացան ճնշել միայն հինգ ճակատամարտից հետո:¹

Ալեքսանդր Մակեդոնացու և սելևկյանների ժամանակ Հայաստանը ամենևին չէր դարձել սելևկյան սատրապական մի նահանգ, այլ կառավարվում էր բնիկ Օրոնտոսների կամ Երվանդունիների կողմից:² Սելևկյանների գերիշխանությունը մ. թ. ա. III դարի ընթացքում միայն մերթ ընդ մերթ էր

տարածվում և այն էլ ավելի անվանական էր լինում, քան իրական: Հենվելով սկզբնաղբյուրների վրա, Ն. Մանանդյանը այս մասին գրում է. «Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքը և Սոփքը, սելևկյանների ժամանակ պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը դեռ երրորդ դարում (նախքան մեր թվ.): Նրանք չէին կազմում սելևկյան պետության երկրամասը, չէին բնակեցված հունական գաղթականներով և չէին դառել, բնականաբար, գաղութացման շրջան»: Հատկապես տնտեսական մեծ վերելք է ապրում Սոփքը: Հայաստանի այս մայրույց III դարում (մ. թ. ա.) հիմնվում են Հայաստանի առաջին քաղաքներ՝ Արշամաշատն ու Կարկաթիսկերտը: Հայոց Արշամ թագավորը կտրել է տալիս սեփական դրամները:³

Այնուհետև, օգտվելով 190 թ. (մ. թ. ա.) Մազնեսիայում սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի հռոմեացիներից կրած պարտությունից, Արտաշես (Արտաքսիաս) և Զարեհ (Զարիադրի) ստրատեգները (զորավարները) հայտարարեցին Հայաստանի լրիվ անկախությունը և դարձան համապատասխանորեն Մեծ Հայքի ու Սոփքի թագավորներ: Նրանց օրոք Մեծ Հայքը և Սոփքը խիստ ընդարձակվեցին և հայաշատ վայրերը միավորվեցին մի ընդհանուր հայկական պետության սահմանների մեջ: Ստրաբոնի վկայությամբ Արտաշես I-ի ժամանակ «Արմենիայում բոլորը համալեզու էին, այսինքն՝ խոսույց էին հայերեն»:⁴ Արտաշես I-ի օրոք հայկական պետությունն արդեն «...համարյա ամփոփվել էր իբր բնական սահմանների մեջ և տարածվում էր Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Քուռ գետը և Ատրպատականից մինչև Սոփքը և Փոքր Հայքը»:⁵

95—70 թթ. Հայաստանը Տիգրան Մեծի օրոք դարձավ Մերձավոր Արևելքի հզորագույն ու խոշորագույն պետությունը: Հայաստանի հարևան թագավորությունները ճանաչեցին «արքայից արքա» Տիգրանի գերիշխանությունը և պարտավոր էին նրան հարկ վճարել, ու պատերազմի դեպքում օգնել նրան իրենց զորքով:

66 թ. (մ. թ. ա.) Տիգրանի և Պոմպեյոսի միջև պայմա-

¹ Esat Uras, էջ 86—89:

² Այդ մասին տես R. Khéroumian, Introduction à l'anthropologie du Caucase, էջ 243—245, Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, էջ 50—51:

³ Ն. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 86—90:

¹ Նույն տեղում, էջ 110:

² Նույն տեղում, էջ 111—113:

³ Նույն տեղում, էջ 118:

⁴ Նույն տեղում, էջ 122:

նագրի կնքումից հետո էլ, Տիգրանը, հրաժարվելով իր բոլոր արտաքին նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկյայից, Կապադովկիայից և այլն, մնում էր իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայաստանի թագավորը և շարունակում կրել «արքայից արքա» պատվանունը։¹

Արտավազդ II-ի (55—33 թթ. մ. թ. ա.) ու նրա հաջորդների ժամանակ էլ, Հայաստանը հերոսական պայքար մղելով հռոմեական զավթիչների դեմ պահպանեց իր քաղաքական անկախությունը, իր աննկուն պայքարով հռոմեացիների դեմ աչքի է ընկնում հատկապես Արտաշես II-ը (մ. թ. ա. 30—20)։

Հանուն իր երկրի ինքնուրույնության ու անկախության՝ հայ ժողովրդի համառ ու ուժեղ ընդդիմությունը հզոր Հռոմին մ. թ. I դարում, ստիպեցին վերջինին համաձայնելու, որ Հայաստանում հաստատվի Արշակունյաց թագավորությունը։ Սակայն Հայաստանի համար ստեղծված քաղաքական ծանր բուֆերական կացությունը, Հայկական լեռնաշխարհի ունեցած ռազմական և ստրատեգիական մեծ նշանակությունը, հարկադրեցին հայ ժողովրդին, հակառակ իր կենսական շահերի, մասնակից լինել այն պատերազմներին, որ պարբերաբար մղում էին իրար մեջ հարևան հզոր պետությունները, սկզբում պարթևական Իրանն ու Հռոմը, այնուհետև՝ Սասանյան Իրանն ու Բյուզանդիան։ Դարեր տևած այդ պայքարը խիստ թուլացրեց Հայաստանի քաղաքական հզորությունը, և 387 թ. երկիրը բաժանվեց Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի միջև, և 428 թ. միայն վերացավ Արշակունյաց հարստությունը Հայաստանում։

Այդ փաստերը հանրահայտ են։ Պիտի ենթադրել, որ այդ բոլորին քաջ ծանոթ է և էսատ Ուրասը։ Սակայն, ինչպես ասվեց, իրական պատմությունը նրան քիչ է հետաքրքրում։

Այժմ անդրադառնանք վերջին տասնամյակում հայ ժողովրդի հին պատմության վերաբերյալ արդի թուրք պատմագրության ներկայացուցիչների նորագույն հետազոտություններին, որոնց հեղինակները ինչպես արդեն նշվեց, հավանում են լինել խիստ անաշտ ու գիտական դիրքերից շարադրել պատմությունը։ Սկսենք Ջեմալ Օզկայայից, որի մոտ

ավյալ հարցի շուրջ գրվել են ընդարձակ էջեր։ Լսենք նրան։ «Աքեմենյանների ժամանակ Արմենիա նահանգի վերջին կառավարիչը, — գրում է նա, — եղել է հավանաբար անզանիտ (իմա՝ թուրք Մ. Ջ.) ծագում ունեցող մի մեղո-պարսիկ Օրունտես (Ծրվանդ) սատրապը։ Մեղոպարսիկների անկումից հետո Արմենիա՝ նահանգը ներգրավվեց Ալեքսանդր Մեծի կայսրության մեջ։ Ոչ մեծ թվով զինական խմբերի հետ Ալեքսանդրի այստեղ (Արմենիա) ուղարկած առաջին կառավարիչը դարձյալ Միթրինես անունով մի մեղո-պարսիկ է եղել։ Նվաճողի (իմա՝ Ալեքսանդր Մեծի — Մ. Ջ.) մահից հետո, Պերդիկասը, որպես նահանգի կառավարիչ նշանակեց նեոպտոլեմին։ Նեոպտոլեմը, որպես հաջորդ ունեցավ Օրոնտեսին, որը դարձյալ մեղոպարսիկ էր։ Նրանից հետո, երկիրը կառավարվեց Եվմենի անունից Անտիգոնոսի, իսկ այնուհետև սելևկյանների կողմից որոնք հաջորդաբար իշխում էին Ալեքսանդրի կայսրության ասիական մասերում։ Երկրամասում կառավարիչներ էին նշանակվում մեղոպարսիկներ կամ ուրարտացիներ, բայց երբեք հայեր, ինչպիսիք էին Օրոնտեսը, Արդոատեսը, Արշամիսը և այլն»։¹

Ինչ վերաբերում է Արտաշեսյան հարստության պատմությանը, ապա նույն Ջ. Օզկայայի մոտ կարդում ենք։ «Անտիոքոս III Մեծի զորավարներից մեկը՝ Արտաքսիասը (իմա՝ Արտաշեսը), որը Քրիստոսից առաջ II դարի սկզբում Սևանա կղզու (Գյոկչե-գյուլ) շրջակայքի (sic) կառավարիչ էր, օգտվեց իր տիրակալի Մագնեզիումի մոտ կրած պարտությունից (5 հոկ. 190 թ.) և հռչակեց իր անկախությունը։² Այնուհանդերձ դա Հայաստանի անկախությունը չէր, այլ մի հավանաբար մեղո-պարսկական կամ ուրարտական, բայց ոչ հայկական ծագում ունեցող մակեդոնական մի զորավարի անկախությունը, որովհետև Անտիոքոս III-ի պալատում երբեք հայ զորավարներ չեն եղել... Այս անկախությունը շատ քիչ ժամանակ տևեց, քանզի Անտիոքոս III էպիֆանեսը ջախջախեց Արտաքսիասին և Քրիստոսից առաջ 160 թվականին նրան գերեվարեց և այս Արաքսի և Քուռի միջև ընկած երկիրը շարունակեց մնալ սելևկյանների գերիշխանության ներքո»։

¹ Cemal Ozkaya, էջ 23.

² նույն տեղում։

Շարունակելով Արտաշեսյանների հարստության պատմության իր «անաչառ» ու «գիտական» շարադրանքը, Զ. Օզկայան այնուհետև գրում է. «Անտիոքոսի մի այլ զորավար՝ Զարիադրեսը սելևկյանների բանակի պարտության հետևանքով նույնպես հռչակել էր իր անկախությունը Սոֆենում (Մոփքում— Մ. Զ.), սակայն այն հարստությունը, որ նա ստեղծեց, արժանացավ Արտաքսիասի ճակատագրին և կարճ ժամանակամիջոցում (սելևկյանների կողմից) հպատակեցվեց: Այս ինքնավար երկու նահանգները (sic), որի բնակչության հիմնական զանգվածը անզանիտ, ուրարտական, խեթական և մեդոպարսկական ծագում ունեւր, գտնվելով սելևկյանների գերիշխանության ներքո, որպես զրավոր լեզու ընդունեց հունարենը: Մտույզ հայտնի չէ Զարիադրի ծագումը, բայց կարծում են, որ նա իրանական ցեղից է եղել: Նրա հաջորդները, որոնք գտնվում էին սկզբում սելևկյանների գերիշխանության ներքո, մոտ մի դար իրենց գոյությունը պահպանելուց հետո խամրեցին ու անկում ապրեցին: Ինչ վերաբերում է անզանիտ (իմա՝ թուրք— Մ. Զ.) ծագում ունեցող Արտաշեսյաններին, նրանք ավելի երջանիկ էլք ունեցան, նրանցից մեկը՝ Օրտոտիդիոտեսը կամ Արտավազդը, որը երկրորդ դարի վերջերին: կառավարում էր երկիրը, արևմուտքում: որպես հարևան ունեցավ մի այլ անզանիտ ծագումով Պոնտոսի արքա՝ Միհրդատ V Մեծին, որն անվերջ պատերազմի մեջ էր հռոմեացիների հետ: Սրանք (իմա՝ հռոմեացիները— Մ. Զ.) որոշ տարիներն ի վեր հաստատվել էին Փոքր Ասիայում և ձգտում էին ընդարձակել իրենց կայսրությունը դեպի Արևելք: Արտավազդը, որպեսզի կարողանա պաշտպանել իր անկախությունը, թեքվեց դեպի իրանական սարահարթում թագավորություն ստեղծած պարթևների կողմը, քանի որ հռոմեացիների հարվածներից սելևկյանների իշխանությունը վերացվել էր այս երկրամասերում: Պարթևները թուրքեստանի Օքսուզի հովտից սերածներն էին... Արշակունիները ցանկանալով իրենց գերիշխանությունը հաստատել Աքեմենյանների նախկին բոլոր տիրույթների վրա, պարթևների թագավորը իր հովանավորության տակ վերցրեց Արտաշեսյաններին և որպեսզի վստահ լինի նրանց հավատարմության մասին, պահանջեց արքայական արյունով մի

իշխանի, որպես պատանդ, և այդպիսին հանդիսացավ Տիգրանը, որն ուղարկվեց իր հորեղբոր կողմից Պարթևստան»¹

Այնուհետև կանգ առնելով Տիգրանի պատանդությունից փրկվելու, Արտաշեսյան պետությունը ուժեղացնելու, Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորի հետ դաշինք կնքելուն, հեղինակը ոչինչ չասելով Հայկական պետության ընդարձակման և հայ ժողովրդի Հռոմի ծավալապաշտական քաղաքականության դեմ հերոսական պայքարի մասին, անմիջապես նշում է, որ «Տիգրանի անկախությունն ու հզորությունը կարճատև եղավ: Տիգրանակերտի պատերի տակ Տիգրան II-ի պարտությունը Լուկուլլոսից ուրախություն է պատճառում հեղինակին, ինչպես դա Շ. Գյունալթայի պարագայումն էր: Տիգրանակերտի մոտ կովող հայկական բանակի միայն մի աննշան մասը,— գրում է հեղինակը,— բաղկացած էր հայերից ու բանակի մեծ մասն էին կազմում,— այնուհետև կարգում ենք նրա մոտ,— մեղացիները, ատրպատականցիները, սակերը, մոսկերը, խալիբները և այլն, այսինքն՝ հեղինակի երևակայությամբ՝ թուրքերը»²

Զեմալ Օզկայան, ամփոփելով արտաշեսյան հարստության պատմությունը գալիս է հետևյալ «գիտական» եզրակացությունների՝ «Անտիոքոս III-ի զորավար Արտաքսիասը, որն այն ժամանակ Արմենիայի մեղո-պարսկական մի նահանգը հանդիսացող Արարատյան երկրում էր պաշտոնավարում, ապստամբեց իր տիրակալի դեմ և Արաքսի ձախափին հիմնելով մի քաղաք, ստացավ Հայաստանի կամ Արտաքսիադայի թագավորի տիտղոսը: Այստեղի բնակիչների մեջ հայ ժողովուրդը մեծամասնություն չէր կազմում և ոչ էլ ինքնավարության իրավունք ուներ: Այսպիսով, հիմնադրված հարստությունը ընդհանուր ոչինչ չուներ ո՛չ արմենների և ո՛չ էլ առավել ևս հայերի հետ: Իր հիմնադրումից կարճ ժամանակ անց, այդ հարստությունը ընկավ նախ սելևկյանների, ապա և պարթևների գերիշխանության ներքո:

Մի պահ դառնալով անկախ, այս պետությունը նպաստավոր հանգամանքների պայմաններում, ներխուժեց սահմա-

¹ Cemal Ozkaya, էջ 24:

² Նույն տեղում, էջ 25:

նակից մի շարք երկրներ, ուր տեղաբնիկների մեջ չկար և ոչ մի հայ, իսկ այնուհետև այս երկրները Տիգրանի հնազանդեցումից ու մահից հետո, ընդունեցին օտարների տիրապետության տակ գտնվող նախկին նահանգների տեսքը»¹

Այս բոլորից հետո, լցված թունոտ աստիությունքով դեպի Արտաշեսյանների հայկական պետությունը, հեղինակը նշում է, որ «...իրականության մեջ դա փոքրիկ մի իշխանություն էր (ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.): Առաջավոր Ասիայի երկրամասերում, ինչպես և աշխարհի այլ մասերում, հաճախ թագավորներ էին անվանում նրանց, ինչ մեր օրերում ասվում է ավազակապետերին, կուսակալներին ու նրանց տեղակալին: Հիրավի, ասորեստանցիները միայն Վանի գավառում Քրիստոսից ութ դար առաջ գերեվարել էին քառասուն թագադրված արքաներ, որոնց իրենց հետ միասին տարել էին նինվե: Սրանք, բնականաբար, իրենց գահի գերիշխանության ներքո ընդարձակ տարածք չունեին: Ուստի, վերևը մատնանշված Արտաքսիադայի գահի գերիշխանությունը նույնպես հեռուներ չէր տարածվում»²

Ինչ վերաբերում է Արշակունիների թագավորության պատմությանը, ապա Ջ. Օզկայան այստեղ էլ ոչ մի նոր խոսք չի ասում, այլ կրկնում է իր նախորդներին: Դրանում համոզվելու համար դիմենք հեղինակի մի շարք ասույթներին՝ «Հայտնի է, որ Արշակունյաց հարստությունը, որի մի ճյուղը շորս հարյուրամյակ իշխեց Արտաքսիադայում, սերել էր Միջին Ասիայից և նրանց հայրենիքը՝ Օքսուզի հովիտն էր: Հետևաբար հայկազյանների հետ ոչ մի ընդհանրություն ունենալ նա չէր կարող: Արտաքսիադա մայրաքաղաք ունեցող պարթևական այս պետությունը, որը Արաքսի հովտի կողմից, տարածվում էր դեպի Արևմուտք, կախում ուներ մի կողմից՝ Մեծ Արքայից, որը տիրակալն էր Աքեմենյան հին բոլոր նահանգներին, մյուս կողմից՝ հոռմեական կայսրությունից, քանզի Արտաքսիադայի Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ը, ընտանիքի ղեկավար իր եղբոր՝ Վուրգեզի խորհրդով ու լուսյայն համաձայնությամբ, խնդրել էր

Ներոնից իր արքայական իշխանության հաստատումը»¹

Այնուհետև, դառնալով քրիստոնեության, որպես պետական կրոնի Հայաստանում հռչակվելու հարցին, Ջ. Օզկայան, ինչպես և իր նախորդները Գրիգոր Լուսավորիչին, Սահակ Պարթևին և այլոց նույնպես դարձնում է թուրքերի² «Այսպիսով հայ ժողովուրդը III դարում, — գրում է Ջ. Օզկայան, — ապրում էր տարբեր ծագում ունեցող ժողովուրդների մեջ, ղեկավարվելով Միջին Ասիայից սերած մի հարստության կողմից, որը վասալական կախման մեջ էր մերթ շուտից, մերթ Իրանից և մեծավ մասամբ քրիստոնյա դարձավ Օքսուզի հովտից սերած նույն արշակունի ծագում ունեցող մի մարզու կողմից, որը հիրավի դարձավ նրանց հոգևոր առաջնորդը ու նրա ընտանիքից սերեցին բազմաթիվ կաթողիկոսներ»։ «Եթե այսօր հայ ժողովրդի եկեղեցին, հավատամքը կրում են Սուրբ Գրիգորի անունը, որը շնայած ոչինչ հայկական շունեթի նրա համար է, որ այս (հայ) ժողովուրդը գտնվում էր այն ժողովուրդների արանքում, որոնք կառավարվում էին այս (իմա՝ Արշակունյաց — Մ. Զ.) հարստության կողմից, որից սերել էր այս մեծ մարդը: Եթե Արշակունիները գրաված չլինեին Արտաքսիադայի գահը, ապա անկասկած, այս սուրբ անձնավորությունը նպատակադրված չէր լինի քրիստոնեությունը քարոզել Արաքսի այն կողմում:

Հայոց լեզվի համար այբուբենի ստեղծումը դարձյալ հանդիսացավ այս պարթևի հետնորդներից մեկի, էջմիածնի կաթողիկոս Սուրբ Սահակ I-ի (387—428 և 432—439) գործը, որը հանձնարարեց Մեսրոպին կազմելու հատուկ այբուբեն այս լեզվի համար»³

Դիմելով բացահայտ կեղծիքի, Ջ. Օզկայան հայտարարում է, թե իբր. քրիստոնեությունը Հայաստանում ընդունել են միայն հայերը, իսկ ոչ հայ բնակչության մեծ մասը դարձել է մազդեական. «Մինչ հայերի մի զգալի մասը ընդունում էր քրիստոնեական հավատքը, Հին Հարմինիա նահանգի բնակչության մեծամասնությունը հավատարիմ մնացին իրենց հին աստվածություններին և հետագայում նրանցից շատերը ան-

¹ Նույն տեղում, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 28:

¹ Նույն տեղում, էջ 28:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 29:

ցան մաղդեականների շարքերը»¹ ինչպես տեսանք, մեր պանթուրքիստի համար շափի զգացմունք գոյություն չունի:

Ժամանակակից թուրք հեղինակներից նեղերդ Սեինչը ավելի հեռուն գնալով, Գրիգոր Լուսավորիչին հայտարարելով պարթև-թուրք, թուրքեր է հայտարարում թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո բռնությունները թրքախոս զարձած հայերին: «Համենայն դեպս,— գրում է նա.— մենք զգուշություն ցուցաբերենք և հետո միայն ասենք, որ եթե Լուսավորչական եկեղեցու հիմնադիրը թուրք է, ապա թուրք պետք է լինեն նաև վերոհիշյալ թրքախոս Լուսավորչականները»: Այնուհետև շարունակելով իր այդ միտքը, հեղինակը պնդում է, թե հայերը և հույները էթնիկապես գոյություն չեն ունեցել, այլ եկեղեցիների շուրջ համախմբված համայնքներ են եղել»²:

Արդ, անդրադառնանք արդի թուրք պատմագրության հայերի հին պատմության մասին ընթերցողներին մատուցված ամենավերջին «գիտական» մարզանքներին: Այստեղ, նախ և առաջ, խոսքը տանք Ք. Գյուրջունին: Վերջինս, ի տարբերություն Ջ. Օզկալայի, Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշեսին, ինչպես և Մոփթի թագավոր Զարեհին տալիս է իրանական ծագում:³ Նպատակը միևնույն է՝ ցույց տալ, որ հայերը ինքնուրույն պետություն չեն ունեցել: Խոսելով Տիգրան II-ի ստեղծած պետության մասին ու շարադրելով նրա իշխանության տարիների կարևորագույն քաղաքական դեպքերը, հեղինակը հատուկ ընդգծում է, որ դա մի պետություն էր, որ իր գոյությունը կարողացավ պահպանել շնորհիվ Հռոմում ծավալված այսպես կոչված «սոցիալական պատերազմի», «...որն այս ժամանակներում երկփեղկում էր հռոմեացիներին և թուլացնում նրանց գերիշխանությունը (sic) Հայաստանում»⁴: Հեղինակի ողջ համակրանքը, ինչպես դա Շ. Գյունալթայի պարագայում էր, Հայաստան արշավող հռոմեացիների կողմն է: Մագնեզիումի ճակատամարտից Հայաստանը, հակառակ Ք. Գյուրջունի պնդումների, ընդհուպ

մինչև 66 թ. Արտաշատի պայմանագրի կնքումը հռոմեական որևէ մի տիրապետության տակ չի գտնվել, իսկ 66 թ. պայմանագրով դառնում էր միայն Հռոմի դաշնակիցը: Հայաստանը Արտաշեսյանների ժամանակ ոչ թե «ավատատիրական մի իշխանություն էր», ինչպես ուզում է հավաստիացնել իր ընթերցողներին Ք. Գյուրջունը, այլ ընդարձակ մի թագավորություն: Նույնն էր նաև պարագան Մոփթի թագավորության հետ:

Հայաստանի հին նախարարների մի մասը, հայտարարում է Ք. Գյուրջունը, ծագումով հայեր չէին. «Կամսարականները,— գրում է նա,— պարթևներ էին, Մամիկոնյանները՝ եկել էին Միջին Ասիայից, Բագրատունիները հրեական ծագում ունեին, Արծրունիները ասորիներ էին, միայն Սյունեցիներն էին իսկական հայերը»¹:

Հայերի հնագույն ու հին պատմության հարցերը համառոտակի շոշափվում են նաև Համիդ Կոչայի մոտ: Հեղինակի հիմնական միտումը, ինչպես դա ժամանակին անում էին էսատ Ուրասն ու Մադի Կոչալը, Հայաստանի աշխարհագրական հասկացություն լինելը ցույց տալն է:² Նրա մոտ սովորական է «Հայաստան կոչեցյալ երկրամաս», տերմին օգտագործումը: Դեռևս 60-ական թվականներին, հայերին անշատելով իրենց երկրից՝ հայրենիքից, Մադի Կոչալը գրում էր. «Հայություն հասկացությունը» առաջացել է ոչ թե ցեղային, այլ կրոնական ընդհանրությունից»³: Այս նույն հեղինակը կանգ առնելով հայ Արշակունիների պատմության վրա, զարգացնելով իր այս միտքը, գրում է. «Այս պետությունը, թեկուզ և կոչվել է հայկական, սակայն ունեցել է խոսնիճադանջ բնակչություն, իսկ Արշակունիներն էլ ունեն ասիական (իմա՝ թուրքական— Մ. Ջ.) ծագում»⁴:

Նորագույն հեղինակներից մեկն էլ «Հայկական հարցը պատմության լույսի ներքո» աշխատության մեջ Պարթև Արշակունիներին նույնպես թուրքեր է համարում «Սակերը (իմա՝ սկյութացիները), պարթևները... մաքուր թուրքեր են»: Եվ թե ինչ զավեղատական ձևով է հեղինակն ապացուցում

¹ Նույն տեղում:
² Necdet Sevinc, Gaziantep'te yer adlari ve türk boylari, türk işaretileri Türk dünyasi, 26, Ankara 1988, էջ 4:
³ Kâm ur an Gürün, էջ 27:
⁴ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում, էջ 30:
² Hamit Z. Koşay, էջ 25—27:
³ Sadi Koças, էջ 28:
⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

պարթևների թուրք լինելը, թող ընթերցողը ինքը դատի կարգալով հեղինակի հետևյալ բացատրությունը՝ պարթև բառն առաջացել է թուրքերեն պարտ (part) բառից... «որը նշանակում է փորը դուրս ցցված»¹ Այնուհետև հեղինակը, հաշվի չնստելով պատմական որևէ սկզբնաղբյուրի հետ, պարթևներին նույնացնում է թաթարների հետ:²

* * *

Հայ ժողովրդի վաղ և զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության հարցերը շոշափելիս պանթուրքիստ պատմաբանները մեծ տեղ են հատկացնում հյուսիսային Կովկասից և հարավից՝ Իրանի վրայով սելջուկների արշավանքներից շատ առաջ այլևայլ թուրքական ցեղերի Անդրկովկաս ու Հայաստան ներթափանցմանը ու երկրի քաղաքական կյանքում իբրև թե նրանց ունեցած հարաճուն դերին:

Հենց սկզբից քննարկենք այն հարցը, թե արդյո՞ք մինչև սելջուկների հանդես գալը, այսինքն՝ մինչև XI դարը, թուրքական ցեղերը զանգվածային ձևով մուտք են գործել Փոքր Ասիա և Անդրկովկաս ու, հետևաբար, թուրքացման ընթացքըն այս երկրամասում սկսվել է դեռևս հին ժամանակներից, ասենք, սկսած մեր թվականության առաջին դարերից (ինչպես պնդում են մի շարք թուրք հեղինակներ), թե՞ այդ բուրբ լոկ անհիմն պնդումներ են:

Ընդունված է ասել, որ թուրքական ցեղերը Փոքր Ասիա և Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևելյան շրջաններն սկսեցին թափանցել սկսած IV դարից: IV-V դարերի բյուզանդական ժամանակագիրները խոսում են հոների թրակիայում ու Փոքր Ասիայում երևալու մասին:³ VI դարի կեսերից նրանք խոսում են ավարների ու խազարների մասին և այլն:⁴

Հետագայում, երբ արաբական թուլացած խալիֆայությունը գործիք էր դարձել Միջին Ասիայից եկած թուրքական զինվորականության ձեռքին (VII դարից Միջին Ասիան

փաստորեն նվաճված էր արաբների կողմից), ապա վերջիններին խալիֆայի կողմից իկտայի (ավատի) իրավունքով շնորհվեցին որոշ հողակտորներ Տարսուսի, Ադանայի, Մարաշի, Մալաթիայի, Խլաթի, Մանազկերտի և էրզրումի շրջաններում:¹ Նրանք իրենց ընտանիքներով տեղափոխված վարձկան զինվորականներ էին: Այս վայրերում երբևիցե զանգվածային թուրքական տարր չէր բնակեցվել: Այս հանգամանքը ստիպված է ընդունել նույնիսկ այնպիսի մոլեռանդ պանթուրքիստ, ինչպիսին Ջ. Տոգանն է: Այսպես, նա գրում է. «Եթե հանրահայտ է հենց զինվորների գլուխն անցած որոշ թուրք էմիրների Ադրբեջան ու Անատոլիա գալը, ապա այս վայրերում թուրքերի հաստատվելու մասին եղած վկայությունները շափից դուրս քիչ են»,² իսկ այնուհետև նույն վ. Տոգանի բառերով ասած՝ «Միայն և միայն սելջուկների ժամանակ բուրբերը առաջին անգամ տեղով-տեղով տեղավորվեցին Անատոլիայում (ընդգծումը մերն է— Մ. Չ.)»:³

Չնայած այս հանրահայտ ճշմարտությանը, խորհրդային թուրքագետ Դ. Երեմևեյը, ըստ երևույթին գերազանահատելով խալիֆների մոտ ծառայության մտած թուրք զինվորական տարրի դերը Փոքր Ասիայում, IX դարն արդեն համարում է Փոքր Ասիայի թուրքացման սկիզբը: «IV—VII դարերի թուրքական տարրի թափանցումը Ասիա,— գրում է նա,— էականորեն տարբերվում է ավելի ուշ՝ VIII—X դարերի ներթափանցումից, որն անտարակույս, կրում էր ավելի զանգվածային բնույթ», որ իբր այն ժամանակ «Անատոլիա են տեղափոխվել ամբողջ թուրքական ցեղեր»:⁴

¹ Léon Cahun, Introduction à l'histoire de l'Asie, էջ 152, M. Yimanc, Türkiye tarihi, selcuklular devri, Istanbul, 1944, էջ 27:

² Zeki V. Togan, նույն տեղում, էջ 168:

³ Նույն տեղում, էջ 186—187: Մի փոքր ներքև Չ. Վ. Տոգանը այս նույն միտքը ընդգծում է հետևյալ կերպ. «Եթե հայտնի է մուսուլման թուրքերի արասյան նվաճումներին մասնակցելը Անատոլիայում, ապա ոչ մի վկայություն չկա այն մասին, որ նրանք այս տեղերում հաստատված լինին: Արասյան խալիֆայության ծառայությանը մտած թարսուսի ու Տունդուկի (Կիլիկիա) որոշ թուրք էմիրների գործունեության մասին վերևում հիշատակեցի: Այս քաղաքներում և զավառներում թուրք էմիրների հետ միասին թուրք բնակչության գալն ու տեղավորվելը հնարավոր է, սակայն ես չհանդիպեցի այդ հանգամանքի վկայող որևէ պատմական մի փաստաբարի (ընդգծումը մերն է— Մ. Չ.) Zeki V. Togan, նույն տեղում): նշված հոդ. էջ 27—32 և այլն:

⁴ Д. Еремеев, Этногенез тюрков, Москва, 1971 էջ 63:

¹ Cemal Anadol, էջ 17:

² Նույն տեղում:

³ Gy Moravcsik, Byzantino-turcica, Berlin.

⁴ Նույն տեղում, էջ 44, 105, 111, 122, 355 և այլն:

Քուրքական զինվորական ուժը ժգտագործույճ էին ոչ միայն արաբական խալիֆները, այլև բյուզանդական կայսրերը: Սակայն սահմանապահի (ակրիտ) դեր կատարող վարձկան այդ զորքերը մինչև Կոստանդին Սոնոմայս (1042—1054 թթ.) և Ալեքսեյ Կոմնենոս (1081—1118 թթ.) կայսրերը էական դեր չեն կատարել բյուզանդական բանակում: Միայն այս երկու կայսրերը պեչենեգներին տեղափոխում են արևմտյան Անատոլիա թուրք սելջուկների դեմ մղված պայքարում նրանց օգտագործելու նպատակով: Բայց այստեղ խոսքը վերաբերում է XI դարին և ոչ թե IX դարին: Մեր կարծիքով, Գ. Երեմեևը գտնվում է արդի թուրք պատմաբան Մ. Յընանչի (որի մասին առանձին կիսովի) ազդեցության տակ, և նրա դրույթը, թե փոքր Ասիայի թուրքացման պրոցեսը սկսել է VIII—IX դարերից, օբյեկտիվորեն շուր է լցնում պանթուրքիստ պատմաբանների ջրաղացին:

Քուրքերի նախապատմության հարցերով զբաղված Ֆրանսիացի խոշոր արևելագետ Լեոն Կահունի մոտ ոչ մի խոսք չկա այն մասին, որ մինչև սելջուկները Փոքր Ասիայում ինչոր թուրքացման պրոցես ընթանար: Խոսելով Բաղդատի խալիֆայության զինվորական կյանքույճ թուրք տարրի գնալով աճող դերի մասին, նա միայն նշում է, թե նման վիճակը հող էր նախապատրաստում սելջուկների արշավանքին: Այդքան միայն և դրանից ոչ ավելի:²

Քուրքերը կենտրոնական Ասիայից ու Հարավային Սիբիրից էին: «Այն ավանդությունը, — գրում է նա, — թե թուրքերը Նոյից են սերում, մի շինծու առասպել է, առույճ է և. Կահունը, որը խմբագրվել է ոչ հեռու անցյալում: Այդ հորինված առասպելը նպատակ է ունեցել ցույց տալու թուրքերի ազգակցությունը Մերձավոր-Արևելքի երկրների ժողովուրդների հետ»:

Հնագույն ժամանակներից թուրքերի նախնիները ապրել են Չինաստանից հյուսիս ընկած շրջաններում: Չինացիները նրանց անվանել են «հիոննու» («ըմբոստ ստրուկներ»): Որպես ռազմատենչ ցեղեր, նրանք հաճախակի են հարձակվել Չինաստանի վրա: Չինաստանը ստիպված է եղել տարեկան

որոշ գումար տուրք վճարել իր հյուսիսի ռազմատենչ հարևաններին: Սակայն II դարի 30-ական թվականներից, չինական դիվանագիտության կաշառքի միջոցով հաջողվել է ճեղք առաջացնել «հիոննու» ցեղային միավորման մեջ ու հերթականությամբ ջարդել նրանց: Այսպես է, որ առաջացել են ուլղուրներ, որը նշանակելիս է եղել «հպատակ», իսկ այլոք, որոնք փախչելով արևմուտք, «չհպատակված ավազակներ» անուն են ստացել: V դարի սկզբից կազմավորվում է արևմուտք մղված կենտրոնական Ասիայի ցեղերի մի նոր միավորում, որը պատմության մեջ հայտնի է հոններ անունով: Հոների միավորման մեջ մտնող ոչ բոլոր ցեղերն էին ծագումով թուրք: Ինչպես ընդգծում է Լ. Կահունը, նրանց մեջ «...կային էթնիկական այլ տարրեր, ինչպիսիք են՝ ուզբոֆիները, մեչերները (մաջար-հունգարացիները) և այլն: Համաձայն Լ. Կահունի, իսկական թուրքեր էին էթթալիտները (հիթաղները) չինացիների անվանած Թի-Լեն: Լ. Կահունի այս հայտնած կարծիքը գիտության զարգացման ներկա էտապում վերանայման կարիք ունի: Պարզվել է, որ էթթալիտները (հիթաղները) նույնպես հնդեվրոպական իրանական ցեղեր էին: VI դարի վերջում, հոնական ցեղերը տեր էին դարձել ամբողջ Հյուսիսային Ասիային չինական մեծ պարսպից մինչև Դանուբը (Սվրոպա): Եթե այդպիսին էր Ասիայի հյուսիսում, ապա նրա հարավում՝ էթթալիտներին երբեք էլ չհաջողվեց փշրել Սասանյանների համառ դիմադրությունը, չնայած նրանց ունեցած առանձին հաջողություններին: Միայն արաբական արշավանքները և մուսուլման արաբ միսիոներների շուրջ երկու հարյուր տարվա եռանդուն գործունեությունը բաց արեց Միջին Ասիայի արդեն համարյա ամբողջովին թուրքացած տարրերի առաջ մուսուլմանական աշխարհի դռները խալիֆաթի զինվորական ծառայությանը մտած միջին ասիացի թուրքերը ընդունեցին իսլամի «ուղղափառ» ուղղությունը սյուննիզմը լուրջ այն բանի համար, որ նա ուղղված էր շիա Իրանի դեմ: ⁴

IX—XI դարերում ամբողջ Միջին Ասիայի թյուրքախոս

¹ Տես Léon Cahun, նշված աշխ., էջ 167.
² Նույն տեղում, էջ 155:

¹ Նույն տեղում, էջ 88:
² Նույն տեղում, էջ 87:
³ Նույն տեղում, էջ 99:
⁴ Նույն տեղում, էջ 155 և շար.:

ցեղերը ընկան արաբական մշակույթի ազդեցության տակ ու իսլամացան, իսկ Միջին Ասիայից դեպի Արևելք ընկած շրջաններում այդ ցեղերը շարունակեցին իրենց վրա կրել շինական մշակույթի ազդեցությունը և որոշ առումով խորթանալ Միջին Ասիայի իրենց արյունակից ցեղերից:

Մինչև այդ նրանք, և. Կահունի խոսքերով ասած՝ «...ըստեղծեցին ո՛չ փրիստփայական մի վարդապետություն, ո՛չ էլ թողեցին արվեստի ու գրականության որևէ աչքի ընկնող մի կոթող»: Այսօր էլ նրանց պատմությունը գրվում է շինական, պարսկական, հայկական ու բյուզանդական աղբյուրների հիման վրա: «Նրանք պատերազմից էին ծնվել ու նվաճումների համար էին կազմակերպված միայն», — ասում է Լ. Կահունը: Արդի թուրք պատմաբաններից՝ Նամիկ Օրկունը իր հերթին գրում է, որ թուրքերը գրական որևէ մի խոշոր հուշարձան չեն թողել. «Թուրքը կերտել է պատմությունը, սակայն չի գրել: Այդ իսկ պատճառով թուրքերի պատմության աղբյուրներն ստիպված ենք ամբողջությամբ փնտրել օտարների մոտ»: Հիրավի, վերջին տարիներին թուրք պատմագրությունը հայերենից թուրքերեն է թարգմանել մի շարք հայկական սկզբնաղբյուրներ, դրանց թվում՝ Կիրակոս Գանդակեցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Մ. Կաղանկատվացի, Սամվել Անեցի, Մաղաբիա արեղա, Սմբատ Գունդրստաբլ, Աբրահամ երևանցի, Միքայել Չամչյան և այլն: Սրանց մի մասը հրատարակվել են արդեն, իսկ մյուսը՝ հրատարակվելու են:¹

Թե այս բոլորից հետո ի՞նչ արժեք կարող են ունենալ արդի թուրք պատմագրության ներկայացուցիչները Փոքր Ասիայի, Հայաստանի ու Անդրկովկասի սելջուկներից առաջ թուրքացման մասին առաջ քաշված անհիմն պնդումները, ընթերցողն ինքը կդատի: Սակայն, այնուամենայնիվ, լսենք նրանց:

Մ. Թ. III դարում, ինչպես դա նախորդ դարերում էր, նորանոր «թուրքական» ցեղերը, ըստ Ֆ. Կրզիոզլուի երևա-

կայության, շարունակում են թափանցել Անդրկովկաս ու Հայաստան: Այս դարում, գրում է նա, իսլամի ու Մուշի շրջակայքն ամբողջությամբ թուրքացվում է: Չմոռանանք, որ մի ժամանակ հեղինակն «Արմենիան» այստեղ էր տեղադրում: Այս շրջանը դառնում է արևելյան Թուրքեստանից՝ Չինաստանից եկած Մամիկ ու Կոնակ կոչված երկու թուրք (sic!) իշխանազունների կալվածքը: Այստեղ նա վկայակոչում է Մ. Նորինացու «Սթե ուստի և զիարդ ազգ Մամիկոնէից» վերնագրի տակ եղած այն վկայությունը, թե իշխանազուն երկու եղբայրներ՝ Բղդոխ և Մամզուն, եկել են «Ի ճենացն»: Սերենսից (ոուսերեն թարգմանություն) մեջ է բերվում այն տեղեկությունը, թե Չինաստանից եկած երկու եղբայրները անվանվում են Մամիկ և Կոնակ:² «Դա ավելի ճիշտ պետք է համարել, — գրում է Ֆ. Կրզիոզլուն: Այս երկու եղբայրները «Դեղե-Կորկուր»-ում անվանվում են «Կոնակ բեգ» կամ «Կարակոնա»: Ֆ. Կրզիոզլուն ավելացնում է ևս մի «կ» և դարձնում Կարա Կոնակ: Նրանց երկիրն Արևելյան Անատոլիայում կոչվում էր Տարոն-Տուրուբերան, որը պետք է հասկանալ՝ Տարոն Գուրուբերան կամ Բարան-յուրդու, Բարանի երկիր և կամ ուղղակի Բարանլու՝ Կարակոյունլու: Ահա այսպես, հեղինակը կատարելով նորանոր «գյուտեր», Տարոնի հայ բնակչության մեջ տեսնում է XV դարում այստեղ հաստատված կարա-կոյունլու թուրքմենների նախահայրերին:³

Պանթուրքիզմը այն աստիճան համակում է Ֆ. Կրզիոզլուին, որ նա հայոց լեզուն նույնպես թուրքերեն է համարում Սակայն ի՞նչպես բացատրել հայոց լեզվի հնդեվրոպական լինելը: Ֆ. Կրզիոզլուն գտնում է «ելքը»: Հայոց լեզվի մեջ հնդեվրոպական արմատների գոյության պատճառն այն է, ասում է նա, որ տառերի գյուտը տեղի ունեցավ Արշակունյաց պետության քաղաքական անկախության վերացման ու Պարսկաստանի գերիշխանության հաստատման պայմաններում: Այլ կերպ ասած, պարսիկները բռնի միջոցներով լեզվափոխ են արել օղուզ թուրքերին:⁴ Մեսրոպ Մաշտոցը ինքը մի

¹ Նույն տեղում, էջ 6:

² Hüseyin Namik Orkun, Türk tarihi, Ankara, 1946, էջ 5:

³ Այս տվյալները մենք վերցրել ենք թուրքական պատմագրության III համագումարում (1943 թ.) կոնգրեսում ընկերության զխավոր բարտուղար պրոֆ. Մուզաֆֆեր Գյոկերի ունեցած զեկույթից (տես III ԴԻՄ էջ 20):

¹ «Kars tarihi», էջ 162—168:

² Մ. Նորինացի, էջ 221—223:

³ «История епископа Себеоса» пер. Ст. Малхасянца. Ереван, 1979, էջ 19:

⁴ «Kars tarihi», էջ 169:

⁵ Նույն տեղում, էջ 248:

թուրք գիտնական էր, առանց ամաչելու գրում է նա, քանի որ ծնվել էր Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում (չէ՞ որ Մուշի-Յուլաթի շրջակայքը, ինչպես տեսանք, ըստ Ֆ. Կրդիոզլուի, ամբողջությամբ բնակեցված էր կարա-կոյունլու թուրքմեններով)՝ «Եթե աչքի առաջ ունենանք Արշակունիների և III դարում Վանա լճի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Տարոն (Մուշ-Յուլաթ) գավառում հաստատված Մամիկոնյանների թուրք լինելը, ապա լինի գրաբարում, լինի «մեսրոպյան այբուբենում» թրքոթյան հետքեր փնտրելը միանգամայն տեղին է»։¹ «Կան շատ հանգամանքներ ենթադրելու, — շարունակում է նա, — որ այս տառերը կարակոյունլուների հետ բերվել են Տարոն և հոների շեղազիր տառերից են ստեղծվել»։² Ապա նաև՝ հայերեն տառերի «ծագման հարցում հաշվի պիտի առնել այն, — բերում է նա մի ապշեցուցիչ փաստարկ ևս, — որ սուրբ Մեսրոպին այբուբենի դասավորման ժամանակ օգնել է սուրբ Սահակը, որի պատճառով կարա-կոյունլուների ցեղից՝ 250 թ. Զինաստանից (Կաշկարյան երկիր) այստեղ գաղթած Անակն էր»։³

Այսպես ձյունագունդը գլորվելով ավելի ու ավելի է աճում։ Ամբողջ IV-V դարերում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Մասանյան Իրանի դեմ Ֆ. Կրդիոզլուի մոտ փոխարինվում է «էին օղուզների մղած պայքարով»։⁴

Վարդան Մամիկոնյանը, տեսեք, ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի ժողովրդական հերոսն է։ Կարա-կոյունլու դուրացան Վարդանը հենց ինքը առասպելական Քյոռոզլին է, — գրում է նա։ V դարի Մասանյան Գարսևաստանի դեմ ուղղված ժողովրդա-ազատագրական շարժումները «... ըստ երևույթին պատճառ են դարձել օղուզների կողմից Քյոռոզլու վիպերգի «ձուռնդին», — եզրակացնում է նա։ Ավելորդ է այստեղ կանգ առնել նման անհեթեթությունների հերքման վրա։ Կարելի է միայն հիշեցնել նրան, որ նույնիսկ թուրք պատմագրու-

թյան III համագումարում Պ. Հ. Բորատավը իր «Քյոռոզլին որպես պատմական դեմք» զեկուցման մեջ շեշտում էր, որ Քյոռոզլին հանդես է եկել XVI դարի վերջին և եղել է ջալալիների ականավոր ղեկավարներից մեկը։¹

Ֆ. Կրդիոզլուն դրանով էլ չի բավարարվում։ Նա առհասարակ չի ուզում ընդունել «Հայաստան» երկիրը, իսկ եթե ստիպված գործ է ածում «էրմենիյե» («Հայաստան») անունը, ապա անմիջապես կողքին դնում է հավասարության նշանը՝ «Օղուզների երկիր» Ermeniyye=oguz elleri oguz elleri=Ermeniyye)։ Հավատարիմ ինքն իրեն, նա գրում է, թե 604 թ. բյուզանդացիները Հայաստանը վարչականորեն բաժանել էին Վերին և Ստորին Հայքի, որը պետք է հասկանալ «իւօղուզ» (արևմուտքում) և «թաշ (դըշ)-օղուզ» (արևելքում)։² Թե այդ բոլորը ինչ «գիտական» արժեք ունեն, խոսեցինք արդեն։ Այս փաստը ևս անհրաժեշտ համարեցինք բերել, որպեսզի ընթերցողը ավելի լավ հասկանա Ֆ. Կրդիոզլուին։ Այս բոլորը, կնկատի ընթերցողը, ծայրահեղ պանթուրքիստ Ֆ. Կրդիոզլուի «տեկակետներն» են։ Ինչպես են մեկնաբանված վերոհիշյալ հարցերը իրենց «անաչառ» անվանող «գիտության» անունից հանդես եկող արդի թուրք պատմագրության մյուս ներկայացուցիչների մոտ։ Լսենք նրանց։ «Այսուհանդերձ պետք է խստորեն նկատի ունենալ այն — գրում է Ջ. Օզկայան, — որ Գրիգորյան եկեղեցուն հետևողներից ոչ բոլորն էին հայեր առհասարակ։ Սակայն քանի որ նրա (հայ եկեղեցու — Մ. Ջ.) աթոռը գտնվում էր էջմիածնում, ուր այս ժամանակ խոսում էին «հայերեն», իսկ այնուհետև «արմենական» կոչված մի լեզու, որն առաջացել էր ասիանիկ մեղական, ուրարտական, սկյութական լեզուների խառնուրդից, պարսկերեն լեզվից, այս եկեղեցին նույնպես անվանեցին հայկական կամ արմենական, չնայած նրա հիմնադիրը և առաջին հովվապետները եղել են ոչ հայեր և ոչ էլ նույնիսկ՝

¹ Նույն տեղում, էջ 187—188։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։ Զեքի Վ. Տոգանը, հակառակ Ֆ. Կրդիոզլուի կարծիքի, գտնում է, որ հոների (ենթադրյալ թուրքերի — Մ. Ջ.) այսպես կոչված Օթրանյան այբուբենը Աաշավոր Ասիայից է բերվել Միջին Ասիա (տես Zeki V. Togan, նույն տեղում, էջ 49)։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում, էջ 190—198։

¹ Տես Pertev Naili Boratav, Kōrōglunun tarihi şahsiyeti, III, TTK, էջ 124—130։

² «Kars tarihi» էջ 202—203։ Այս նույն դրույթները ևս մի անգամ Ֆ. Կրդիոզլուն զարգացնում է «Belleten»-ի 1986 թ. վերջին համարում մեր արդեն մատնանշած հոդվածում։ Հետևելով Ֆ. Կրդիոզլուին և այլ պանթուրքիստ պատմաբանների, նման անհեթեթ պնդումներով հանդես է գալիս նաև արքերչանի պատմաբան Ա. Ալիյարովը (տես (Dag'lik Karabag'. Ankara, 1989, ss. 33—42)։

արժեններ: Ուստի Վանի, Բիթլիսի բնակիչները, որոնք ասիանիկ, ուրարտացի և նրանց հետ միախառնված մեղացիներ, սակեր, խաթեր էին, ընդունելով քրիստոնեությունը և ենթարկվելով Գրիգորյան եկեղեցուն, պաշտամունքի անհրաժեշտությամբ, ստիպված եղան սովորել այն լեզուն, որով խոսում էին էջմիածնում, և նրանց մեջ գտնվեցին այնպիսիները, որոնք ժամանակի ընթացքում մոռացան իրենց նախնիների (հեղինակի երևակայությամբ, թուրքերի) լեզուն»¹ Այս հարցերում ավելի հեռուն է գնում Ք. Գյուրյունը: «Մեր օրերում,— գրում է նա,— հայերը, որպեսզի ապացուցեն, թե իրենք գոյություն ունեն որպես ազգ, առաջ են քաշում երկու կողմն՝ կրոնն ու լեզուն: Սակայն հայտնի է, որ կրոնը մի ազգի որոշիչ կովանք չի կարող հանդիսանալ: Տարբեր ազգություններ կարող են միևնույն կրոնը դավանել և հակառակը՝ տարբեր կրոններ որոշ ժողովուրդների մոտ կարող են համագոյակցել: Ինչ վերաբերում է լեզվին, այստեղ հարցը վերաբերում է մի խնդրի, որը ժամանակի ընթացքում զարգանում է: Կարելի է պնդել, որ փոյուգիացիները, որոնք եկան հաստատվելու Հայաստանում, խոսում էին ժամանակակից հայերենով: Ավելի ճիշտ չէր լինի ենթադրել, որ այսօրվա հայերենը դարերի ընթացքում այս երկրում համատեղ ապրած տարբեր համայնքների բարբառների խառնուրդն է: Այսպես՝ Բուլղարիայում այսօր խոսվող լեզուն ընդհանուր ոչինչ չունի այն բուլղարերենի հետ, որ բուլղարները խոսում էին, երբ նրանք եկան հաստատվելու Գանուրի հարավում»²

Այս բոլոր անհիմն պնդումների բուն նպատակը հեղինակը բացահայտում է հետևյալ տողերում. «Կարճ՝ անկասկած սխալված շենք լինի, եթե ասենք, որ շատ գրքեր, որոնք հավակնում են ուրվագծելու հայոց պատմությունը, իրականության մեջ առանձին ավատական իշխանությունների պատմություն է, որի մասին որոշակի ոչինչ չգիտենք»³ այլ կերպ ասած հայոց պատմությունը գոյություն չունի, քանի որ առանձին իշխանություններ ծագումով... թուրքեր են:

Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմության հարցերը շոշափելիս արդի թուրք պատմագրության ներկայացուցիչների բացատրությունների համար բնորոշ են պանթուրքիզմը, պանիսլամիզմը, շաղախված կեղծիքով և հակասական դրույթներով:

Բագրատունիները ևս թուրքեր էին՝ և շատ մոտ կանգնած սելջուկներին, նրանց և սելջուկների թողած ճարտարապետական հուշարձանների միջև կան շատ ընդհանուր կողմեր,— գրում է Ֆ. Կրզիօղլուն, — «մոռանալով», որ գոյություն ունի այնպիսի երևույթ, ինչպիսին է մշակույթների փոխազդեցությունը և որ նշված ընդհանրությունը բխում էր նաև նրանից, որ փոքրասիական սելջուկների թողած ճարտարապետական հուշարձանների հեղինակները իրենք հայերն էին:⁴ Այս ուղղությամբ հայտնի է գիտական աշխարհին ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ուսումնասիրությունը այսպես կոչված սելջուկյան արվեստի խնդրի լուսարանման հարցի շուրջը: Այդ փոքրածավալ, սակայն խիստ արժեքավոր հոդվածում, Հ. Օրբելին որպես խոշոր արվեստագետ ու պատմաբան ցույց է տալիս, որ փոքրասիական սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաքը հանդիսացող Իկոնիայի ճարտարապետական հուշարձանները հայ ճարտարապետների ու վարպետների ստեղծագործություններ էին:⁵ Այդ հուշարձանների պատերի վրա արաբատառ փորագրված են հայ մարդկանց անունները: «Սելջուկյան արվեստի համար բնորոշ ճարտարապետական կոթողները իրենց վրա կրում են ոչ միայն հայկական և վրացական եկեղեցական ճարտարապետական կառույցների ձևերը, այլ նրանց ուղղակի փոխադրումն են»⁶, — գրում է Հ. Օրբելին: Այնուհետև, «...Որևէ մի հիմք չկա Կովկասի և Փոքր Ասիայի հին հայկական մարզերի սելջուկյան հուշարձանները դիտել որևէ տեղից եկած և արվեստի նոր ձևեր բերած վարպետների ստեղծագործության արդյունք: Ունենալով քոչվորական մշակույթ, եկվորները

¹ «Ապացույցներից» մեկն էլ այն է, որ Բագրատունի Հայոց Գագիկ թագավորը ներկայացված է մուսուլմանական շաղախով, (« Kars farithi էջ 296 »):

² В. А. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, էջ 103:

³ И. А. Орбели, Проблема сельджукского искусства, И. А. Орбели, сб. труды, Ереван, 1963, էջ 364:

¹ Cemal Ozkaya, էջ 30:

² Kämuran Gürün, էջ 28:

³ Նույն տեղում, էջ 33—34:

չէին կարող իրենց հետ բերել ճարտարապետութիւն քարի վրա, ոչ ուժերի ստեղծագործական լարում, որպէսզի կարողանային քարի վրա մշակել շինարարական արվեստի ու զարդարվեստի նոր ձևեր»¹

Բագրատունիներին հայտարարելով թուրքեր, Ֆ. Կրզի-
օզլուն ինքն էլ չի հավատում իր գրածին: Դա պարզ նկատ-
վում է, երբ նա շարադրում է հայերի պայքարի դրվագները Ատրպատականի (Ադրբեջանի) արաբ էմիրների դեմ: Հեղի-
նակի ամբողջ համակրանքը էմիրներ Աֆշինի, Յուսուֆի և
այլոց կողմն է, հայերի կրած ամեն մի պարտութիւն ուրա-
խութիւն է պատճառում նրան: Նա ամեն կերպ ձգտում է
նահանջնել Բագրատունյաց թագավորութիւն ունեցած քա-
ղաքական նշանակութիւնը, ինչպես դա տեսանք նաև Տիգ-
րան II-ի դեպքում: Պատճառներն էլ նույնն են: «Որ դա
թույլ ու ինքնուրույնութիւնից զուրկ մի պետութիւն էր,—
գրում է նա.— երևում է այն փաստերից, որ հայ և վրաց թա-
գավորները չէին կտրել սեփական դրամներ»² 1982 թ. հրա-
տարակած «Անի քաղաքի պատմութիւնը» վերնագրով աշխա-
տութիւն մեջ Ֆ. Կրզիօզլուն այլևս կարծեք չի համարձակվում
Բագրատունիներին թուրքեր հայտարարել, սակայն այդ գրք-
քում էլ, որը հիմնականում նվիրված է սելջուկ նվաճողներ
Չաքըր բեգի, Տուդրիլ բեգի, Ալի Արսլանի ու այլոց գործու-
նեութիւն փառաբանմանը, նա դիմում է այլ բնույթի կեզ-
ծիքների: Մեղադրելով հայերին XIX դարի վերջին Անիի մու-
սուլմանական բազմաթիվ հուշարձանների ոչնչացման մեջ,³
հեղինակը փորձում է ընթերցողներին հավաստիացնել, որ
այդ հուշարձանները թվով գերազանցում էին հայկական
հուշարձաններին: Հասկանալի պատճառներով, հեղինակի
մոտ ոչ մի խոսք չկա սելջուկ: Թուրքերի Հայաստանում կա-
տարած ավերածութիւնների ու հայ ոժողովրդի ճակատագրի
համար նրանց արշավանքների աղետաբեր հետևանքների
մասին:

Զհանդգնելով հանդերձ Բագրատունիներին հայտարարելու
«թուրքեր», ինչպես դա անում է Ֆ. Կրզիօզլուն, արդի թուրք

պատմագրութիւն մյուս ներկայացուցիչները դիմում են այլ
բնույթի կեզծիքների: Լսենք դարձյալ Ջ. Օզկայային: Նրա
համար արաբները հայերին բերել են «փրկութիւն» բյուզան-
դական և սասանյան լծից, և հայերը բոլոր դեպքերում հան-
դես են եկել որպես ապերախտ դավաճաններ, «մուսուլման-
ները բոլոր քրիստոնյաների նկատմամբ ավելի լավ վերա-
բերմունք ունեին, քան մազդեականները (իմա՝ սասանյան-
ները— Մ. Ջ.), քանզի նրանց դիտում էին որպես դաշնա-
կիցներ ամեն տեսակի հեթանոսութիւն ու կռակաշտութիւն
դեմ, սակայն երբ ամենափոքր առիթ էր ներկայանում, հար-
ձակվում էին մուսուլմանների վրա ու սպանում նրանց: Նը-
րանք չէին դադարում իրենց նախկին հալածողներ՝ բյուզան-
դացիներին օգնութիւն դիմելու»: Այսպիսով, արաբները,—
շարունակում է հեղինակը,— իրենց վեհանձն վերաբերմուն-
քի փոխարեն, որպես պատասխան տեսան միայն դավաճա-
նութիւն, խարդավանք ու ստորութիւն»⁴

Բագրատունյաց թագավորութիւնը սոսկ մի իշխանու-
թիւն էր.— գրում է մեր օրերում Բ. Գյուրյունը,— որը բո-
լորովին չէր վկայում, որ արաբական տիրապետութիւնը վե-
բացել էր: Բագրատունյաց թագավորութիւն հաստատումը,
կարողւմ ենք նրա մոտ «...բոլորովին էլ վերջ չէր դնում երկ-
րում արաբական գերիշխանութիւնը: Սակայն 83 թվականից
հետո, առաջին անգամ նա Հայաստանի ղեկավարութիւնում
աեսնում էր մի հայ իշխանի»⁵

Ջ. Օզկայան և Գ. Գյուրյունը ձգտում են իրենց ընթեր-
ցողներին հավաստիացնել, որ Բագրատունյաց հարստութիւն
գրաված տարածքը սահմանափակվում էր միայն Երևանի
և Անիի շրջակայքով: «Աշոտը Բաղդատի Խալիֆի շնորհիվ
ստանալով Երևանի և Անիի ինքնավարութիւնը՝ իր բարե-
գործի ու տիրակալի նկատմամբ երախտագիտութիւնը հա-
տուցեց մեկնելով Կոստանդինուպոլիս ու համաձայնվելով
կայսեր հետ իրեն և հայ ժողովրդին բազմաթիվ անգամ նույն
այս բյուզանդացիների բռնապետութիւնից ազատագրած
խալիֆաթի ու Իսլամի դեմ դավաճանութիւն միջոցների

¹ И. А. Орбели, *Նույն տեղում*, էջ 367:

² «Kars tarihi», էջ 296:

³ F. Kirzioglu, *Anı şehri tarihi*, Ankara, 1982, էջ 5 և այլն:

⁴ Cemal Özkaya, էջ 30:

⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

⁶ Kāmuran Gürün, էջ 31:

ընդհանուր: Ձ. Օզկայան և Գ. Գյուրյունը ընդգծված ձևով շեշտում են, որ Բագրատունիների ժամանակ ավատատիրական երկպառակուսությունները իբր վկայում են այն մասին, թե հայերը պատրաստ ու ունակ չէին ինքնուրույն պետություն ունենալու,¹ «մոռանալով», որ ավատատիրական մասնատվածությունը և կենտրոնախույս ուժերի առկայությունը միջնադարի ցանկացած ավատատիրական հասարակության բնորոշ կողմն է, և որ այդպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել հենց Օսմանյան կայսրության պատմությունից:

Արդ՝ անդրադառնանք մի կարևոր հարցի, որն առաջ են բաշտում ոչ միայն Ց. Կրզիզլյուն, այլև շատ ուրիշ թուրք պատմաբաններ: Դա խազարների, ղփչաղների մուտքն է Անդրկովկաս ու Հայաստան, սրանց մի մասի հաստատվելն է այս երկրամասում ու երկրի էթնիկական կերպարանափոխման մեջ էական դեր խաղալու հարցը:

Ինչպես հայտնի է, VIII դարի սկզբից խազարների և Անդրկովկասը նվաճած արաբների միջև սկսվեց երկարատև պատերազմների մի ժամանակաշրջան: Այդ պատերազմները հաճախ տեղի էին ունենում բյուզանդական կայսրերի գրգռմամբ: Իր գլխավոր թշնամու՝ արաբների դեմ պայքարում, Բյուզանդիային խիստ անհրաժեշտ էր ունենալ նման դաշնակիցներ՝ ինչպիսիք էին վաչկատուն, ռազմատենչ խազարները:

Առաջին անգամ, դեռևս խալիֆ Օմարի (717—790) ժամանակ, խազարները կազմակերպեցին խոշոր արշավանք դեպի Աղվանք և Ատրպատական:² 722—723 թվականներին խազարները, ղփչաղների հետ միասին նորից մուտք գործեցին Անդրկովկաս և Հայաստան, սակայն 4000-ոց նրանց չորքը խականի որդի Բարջիկի գլխավորությամբ գլխովին շախչախվեց արաբների կողմից ու հետ շարտվեց:³ 730/731 թվականներին խազարների 300.000-ոց (sic!) բանակը նույն Բարջիկի գլխավորությամբ հրով ու սրով կրկին արշավեց արաբների վրա:⁴ Վանա լճի մոտ արաբները արյունահեղ

ճակատամարտում ջարդեցին խազարներին ու հետ շարտեցին նրանց:¹ Վերջին անգամ խազարա-արաբական պատերազմներ Անդրկովկասում տեղի ունեցան 796—797 թվականներին:² Ի վերջո՝ խալիֆ Հարուն-ալ-Ռաշիդի և խազարների միջև կնքվեց խաղաղություն և դաշինք:

Չկա սակայն պատմական որևէ մի փաստ, որը վկայեր այն մասին, թե խազարները այս արշավանքների ընթացքում հաստատվել են այս երկրում: Այդ արշավանքները խազարների կողմից կատարվում էին մեծ մասամբ ավարառության ու կողոպուտի նպատակով:

Սակայն Ց. Կրզիզլյուն և մի շարք այլ պատմաբաններ այս փաստերից իրենց պանթուրքիստական տեսությունների համար անույժ են հռու գնացող եզրակացություններ: Խազարները «Տեր դառնալով Քուռ գետի ամբողջ երկայնքին,— գրում է Ց. Կրզիզլյուն,— ...Բագրատունիների երկրում մեծ փոփոխությունների ճանապարհ հարթեցին»:³

Ահա և Ց. Կրզիզլյան մի ուրիշ «գլուտ»: Ըստ նրա VII դարի սկզբում Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս են ներխուժում թուրքական սարիք ցեղերը, որոնք հաստատվում են հատկապես Աղվանքում, ու երկրամասի վրա թողնում իրենց էթնոնիմը, այսինքն սարիք նախնական ձևերով է Սարիքան կամ Շարիքան—Շարեվան—Շերվան—Շիրվան:⁴ Թուրք պատմաբան Հյուսեյին Համբկ Օկունը հատուկ ընդգծում է, որ Ադրբեջանը ի սկզբանե բնակեցված է եղել թուրքերով. «Ադրբեջանը հին մի թուրքական երկիր է,— գրում է նա,— սկսած հոններից այստեղ եկել են տարբեր թուրք ժողովուրդներ և վերջապես սելջուկները, այսինքն՝ օղուզներն են հաստատվել»:⁵

Այս մտայնությանը տուրք է տալիս և հայաստաց պատմաբան Զիյա Բունիաթովը: Նրա կարծիքով սխալվում են այն հեղինակները, որոնք կարծում են, թե Ադրբեջանի թուրքացումը սկսվել է միայն XI դարից, այսինքն սելջուկների

¹ Cemal Özkaya, էջ 33.

² M. Kmosko, Araplar ve Hazarlar. Türkiye mecmuasi, III İstanbul, 1935, էջ 135—136.

³ Зия Буниятов, Азербайджан в VII—IX в. в., էջ 110.

⁴ Նույն տեղում, էջ 111.

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 115.

³ «Kars tarihi», էջ 348.

⁴ Նույն տեղում, էջ 127.

⁵ Տես Hüseyin Namik Orkun, Türk tarihi, III, Ankara, 1948, էջ 94.

արջավանքից հետո, «Բանի որ ավյալ դեպքում անտեսվում են տեղական բուրժական ցեղերի ստվար զանգվածները» (ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.):¹

• • •

Առաջ անցնենք: Ահա և XI դարը՝ թուրք-սելջուկների Փոքր Ասիա ներթափանցման ժամանակաշրջանը: Համաձայն Ց. Կրզիտլուի և մի շարք այլ պանթուրքիստ պատմաբանների, թուրք-սելջուկները եկան Փոքր Ասիա ու գրկախառնվեցին այստեղ իրենց «թուրք» եզրայրների հետ: Դարձյալ պարզունակ կեղծիք: «Եթե արշավող թուրք-սելջուկ հորդանների ու քրիստոնյա օղուղների» (իմա՝ հայերի՝ Մ. Զ.) միջև ուժգնական ընդհարումներ տեղի են ունեցել, ապա դա եղել է անգիտակցաբար, չիմանալով, որ երկու կողմն էլ նույն թուրք ցեղից են»². — գրում է Ց. Կրզիտլուն:

Ահա և մի ուրիշը: Եթե Մամիկոնյանները կարա-կոյունյունների նախնիներն են, ապա Պահլավունիները՝ ակ-կոյունյունների: «Թուրք» մեծ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոս բեգը (sic) և Դիարբեքիրում հաստատված Պահլավունիները, հետագայում ընդունելով մուսուլմանությունը, հիմք դրեցին ակ-կոյունյու թուրքմենական պետությանը:՞ Սա մի այլանդակ կեղծիք է, որի հերքումն իսկ վիրավորական կլիներ գիտության համար:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են լուսաբանվում սելջուկների ժամանակաշրջանի հայոց պատմությունը մյուս հեղինակների մոտ: Այդ հարցին, ինչպես ասվեց, մի ստվարաձավալ մենագրություն է նվիրել Մ. Յընանչը: Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ Մ. Յընանչը, ինչպես և Զ. Վ. Տոզանը համամիտ են այն հարցում, որ թուրքերը Փոքր Ասիայում հիմնովին տեղավորվում են միայն XI դարից հետո, շմոռանաք, սակայն, որ երկուսն էլ խեթերին նախաթուրքեր են համարում: Մի ուրիշ հեղինակ՝ Հյուսեյին Նամըկ Օրկունը՝ նույնպես գրում է, թե «Անատոլիայի բուրժերի

ձեռքն անցնելը սկսվում է 1071 թվականի Մանազկերտի ճակատամարտով: Թուրքերի այս ճաղքանակից հետո Անատոլիան բացվեց բուրժ հորդանների առաջ: Այսքանը լավ: Սակայն սելջուկ-թուրքերի պատմության խոշորագույն մասնագետի համբավ վայելող Մ. Յընանչի մոտ կան էական, սկզբունքային նշանակություն ունեցող այլ բնույթի կեղծիքներ, որոնց հարկ է այստեղ անդրադառնալ: Իր աշխատության մեջ Մ. Յընանչը առաջ է քաշում այն «տեսությունը», թե հայկական աղբյուրների վկայությունները սելջուկ հորդանների կատարած վայրագությունների, զանգվածային կոտորածների, քաղաքների ու գյուղերի ավերման մասին չեն համապատասխանում, իբր, պատմական իրականությունը՝

Նա փառաբանում է սուլթան Ալփ-Արսլանին, համարելով նրանց հայոց «փրկիչ»: «Անատոլիայում թուրքական պետության հիմնադրումից քիչ հետո, — գրում է Մ. Յընանչը, — տեղացի ժողովուրդը (իմա՝ հայերը) եկվոր նվաճողներին ու նրանց նոր հիմնադրած պետականությանը ապավինել են ու երբեք չեն ապստամբել: Դրա զլխավոր պատճառներից մեկը պիտի փնտրել բյուզանդացիների վարած հալածողական քաղաքականության մեջ»³ Մի քիչ ներքև, դարձյալ անդրադառնալով սելջուկ-թուրքերի հայերի հանդեպ ունեցած «փրկարար» դերին Մ. Յընանչը գրում է. «Ահա այս պատճառների հետևանքով (նկատի ունի հայ-բյուզանդական դավանաբանական վեճերը — Մ. Զ.), հայերը, ճիշտ է, սկզբում փախչում էին նվաճողներից, սակայն կենտրոնական Անատոլիայի նվաճումից հետո, նրանք թուրքերին նայում էին ուղղակի որպես փրկարարներ և ոչ միայն չէին դիմադրում նրանց, այլև առիթի դեպքում չէին խուսափում նրանց օգնելուց»⁴

¹ M. Yimanc, նույն տեղում, էջ 178—181:

² Նույն տեղում, էջ 165:

³ Նույն տեղում, էջ 180: Մի այլ տեղ, սակայն, Մ. Յընանչը հերքում է ինքն իրեն, ասելով. Սուլթան Ալփ-Արսլանը ոչ միայն թուրքերի, այլև համաշխարհային պատմության ամենամեծ մարդկանցից մեկն էր: Կարճատև իր իշխանության տարիներին նա գրել է մեր ազգային պատմության ամենակարևոր էջերը: Նրա դեպի Կովկաս և Արևելյան Անատոլիա (իմա՝ Հայաստան — Մ. Զ.) կատարած արշավանքները ստիպել են հայերին զանգվածորեն գաղթել Արաքսի ավազանից և Արևելյան Անատոլիայից դեպի հարավային Անատոլիա (նկատի ունի Միջագետքը — Մ. Զ.) և հատկապես Կիլիկիա» (նույն տեղում, էջ 84):

¹ Зия Буниятов, *ibid.* աշխ., էջ 170:

² Karş tarihi» էջ 400:

³ Նույն տեղում, էջ 318:

⁴ Nüseyin Namik Orkun, *Türkiye tarihi*, III, էջ 5:

Այս բոլորից հետո սելջուկների մասին հայ աղբյուրների վկայությունները, և դրանց հիման վրա եվրոպական լեզուներով գրված աշխատությունները միանգամայն արժեքազրկվում են, հայտարարում է Մ. Յընանչը: «XVIII դարից մինչև մեր օրերը բյուզանդական կայսրության ու հայ ժողովրդի պատմությամբ զբաղվող մի շարք եվրոպացի պատմաբաններ պնդել են, թե իբր թուրքական նվաճումների հետևանքով Անատոլիայի տեղական բնակչության մի մասը վայրագորեն ոչնչացվել է: Հին հայ պատմագիրների շահագանցված և կողմնակալ վկայությունների ազդեցության տակ և իր հաղորդած տեղեկություններում հաճախ աղբյուրները մատնացույց շանող, թուրքերի հասցեին սարսափելի լեզու օգտագործող և հետին նպատակներով հերյուրանքների դիմող XVIII դարի հայ պատմաբան Չամչյանի առասպելներին հավատացող այս պատմաբանների տված տեղեկությունները չի կարելի որպես իրականություն ընդունել: Այս առասպելների աղբյուրը հանդիսացող հին հայ պատմագիրների տեղեկությունները թե՛ հայկական իրենց տեքստերը ուսումնասիրելու տեսակետից, թե՛ նվաճման ժամանակ VII դարի իսլամական հասարակության հոգեկան և հասարակական վիճակն ու զաղափարախոսությունը նկատի ունենալու տեսակետից, ամբողջովին հերքվում են: Դեպի Անատոլիա կատարված առաջին արշավանքների ժամանակ, իրոք, տեղի են ունեցել մի շարք ահեղ մարտեր, որոնց հետևանքով ռազմական նշանակություն ունեցող Բյուզանդիայի ռազմական բազաներն ու մեծ մայրուղիների վրա գտնվող մի շարք քաղաքներ ավերվել են: Սակայն այս ամենը պատահում է յուրաքանչյուր ժողովրդի նվաճողական պատմության մեջ առանց բացառության և դրանք ժամանակավոր երևույթներ են: Մանազկերտի ճակատամարտի և թուրքերի նոր վայրերում տեղավորվելուց հետո, մեկընդմիջտ վերջ է տրվել քաղաքների ավերման ու բնակչության ահաբեկման քաղաքականությանը և ոչ միայն վերջ է տրվել, այլև ավերված վայրերը նորից կառուցելու ու շենացնելու աշխատանքներ են ձեռնարկվել: Նվաճման պատճառով անմատչելի վայրերում ապաստան գտած ժողովուրդները ի վերջո նորից վերագարձել են իրենց քաղաքներն ու գյուղերը և պահպանելով հանդերձ իրենց կրոնն ու սովորույթները երկրի վրա գերիշխա-

նություն հաստատած թուրք էմիրների հպատակներ են դարձել և մուսուլմանական իրավունքի համաձայն՝ վճարելով չիֆիե և խարաջ՝ սկսել են նվաճող զանգվածի հետ միասին համատեղ ապրել»²

Հակառակ սկզբնաղբյուրների ուղղակի վկայությունների, Մ. Յընանչը իր ընթերցողներին ուզում է համոզել, որ իբր Ալի-Արսլանը ոչ մի ավերածություն չի կատարել Անիում, քաղաքի նվաճման ժամանակ: «Հայ պատմագիրների սուլթան Ալի-Արսլանի մասին գրած վկայությունները նույնպես շահագանցություններ են,— գրում է Մ. Յընանչը,— Մուսուլման պատմագիրների կողմից «Արդար» մականունով հիշատակված և հույն ու ասորի պատմագիրների կողմից էլ խիստ փառաբանված այս մեծ տիրակալի Անի քաղաքը գրավելու ընթացքում ամբողջ բնակչությանը սրի անցկացնելու մասին հայ պատմագիրների վկայությունները ամբողջովին կեղծիք են,— գրում է նա,— քաղաքը գրավվելուց հետո այն լրիվ վերակառուցվել, վերաբնակեցվել ու հանձնվել է Շեղդադյան իշխանական տոհմին: Բնակչության մեծամասնությունը հայերն են եղել: Լինելով նշանավոր քաղաք, այն շարունակել է իր գոյությունը ամբողջ XII և XIII դարերում: XIII դարում մուսուլման ճանապարհորդներից ոմանց հաղորդած այն վկայությունները, թե Արևելյան Անատոլիայի (իմա՝ Հայաստանի— Մ. Զ.) որոշ քաղաքներում քրիստոնյաները մեծամասնություն են կազմել մի կովան է հերքելու հայ պատմագիրների վկայությունները»³

Մ. Յընանչի օրինակը ցույց է տալիս, որ մեր մատնանշած բուրժուական-օբյեկտիվիստական դիրքերի վրա կանգնած թուրք պատմաբանների մոտ նույնպես կեղծվում է հայոց պատմությունը: Մ. Յընանչի ամբողջ նպատակն է արդարացնել սելջուկ հորդանքի կատարած ավերածությունները Հայաստանում, և ոչ միայն արդարացնել, այլև... նրանց համարել հայերի «փրկարարներ»:

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, իրականության մեջ, ահավոր ու ավերիչ հետևանքներ ունեցան ինչպես Հայաս-

¹ Զիզին գլխահարկն է, իսկ խարաջը՝ հողօգտագործման համար ոչ-մուսուլմաններից գանձվող հարկի անունն է:

² Նույն տեղում, էջ 178—179:

³ Նույն տեղում, էջ 180:

տանի, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայի երկրների համար: Քոչվոր ու խաշնարած այս ցեղերի տիրապետությունը դաժան ու աղետալի եղավ հայ ժողովրդի համար: Այդ տիրապետությունը մեծ հարված հասցրեց նրա տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացմանը:

Անշուշտ ահ ու դողի, սարսափի և հալածանքի պայմաններում, որ ստեղծեցին Հայաստանում սելջուկյան հորդաները, չի բացառված, որ հայկական ազբյուրներում տեղտեղ լինեն շահագնացություններ, բայց անկարելի է նրանց հաղորդած տեղեկությունների ստուգությունը առհասարակ կասկածի տակ վերցնել, ինչպես դա անում է Մ. Յընանը:

Սելջուկ հորդաների Հայաստանում կատարած արշավանքների մասին համարյա նույն բանն են գրում ժամանակակից թուրք պատմաբաններ՝ Ց. Սումբերը, Հ. Քաֆեսուղլուն, Օ. Քուրանը և ուրիշներ: Այսպես Ց. Սումբերը, խոսելով Տուղրիլ բեգի արշավանքների մասին, կեղծելով փաստերը, ցանկանում է ապացուցել, որ «Այս արշավանքներում ավերումն ու շարժը հազվադեպ էին և սելջուկ-թուրքերը դիմում էին դրան միայն (Յշնամու) լուրջ դիմադրության դեպքում»¹:

Ինչպե՞ս են ընթերցողին ներկայացվում սելջուկ-թուրքերի արշավանքները Հայաստան ու նրանց աղետաբեր հետևանքները հայ ժողովրդի համար հայոց պատմության հարցերին նվիրված թուրք պատմաբանների վերջին աշխատություններում:

Շարունակելով հայերի՝ արարների նկատմամբ «դավաճանության» (համագործակցությունը Բյուզանդիայի հետ) մասին առասպելը, Ջ. Օզկայան գրում է. «Արարներից վասալական կախման մեջ գտնվող քրիստոնյա փոքր թագավորների մեջ գտնվեցին շատերը, որոնք ականջ դրեցին (բյուզանդական) կայսրերի հորդորանքներին և, դավաճանելով իրենց տիրակալներին, սկսեցին ապստամբել, կողոպտել ու կոտորել մուսուլմաններին»:

Վանա լճի արևելքում կար Անիի թագավորությունից սերած Հայկական մի իշխանություն, որը անվերջ անկախություն ձեռք բերելու և իր արևելքում ու հարավում զրտ-

նրվող մուսուլմանական պետությունները նվաճելու համար բյուզանդացիներից օգնություն էր խնդրում, սակայն այս երկրի թագավորը, որը կոչվում էր Սենեքերիմ, այնքան թույլ էր, այնքան աննշան, նրա վասսալականի պետությունը այնքան փոքր, այնքան խոցելի, որ չկարողացավ դիմազրավել Դավուդ Չաղրի բեգի առաջնորդությամբ արշավող թուրքմենական մի փոքրիկ շոկատի: Հուսահատված թագավորը (յմա՝ Սենեքերիմը)... զիջեց իր թագավորությունը Վասիլի II կայսերը, որը նրան որպես ավատ տվեց Սեբաստիա (այժմյան Սիվաս) քաղաքն ու նրա հարակից շրջանները: Այսպիսով, իրենց տիրակալի կամֆով բյուզանդացիների անտանելի գերիշխանության տակ անցած վասսալականի բնակիչները շուտով ազատագրվեցին բուրժուական (յմա՝ սելջուկյան) նվաճման հետևանքով (ընդգծումը մերն է— Մ. Ջ.)»¹:

Այնուհետև սելջուկների «փրկարար» դերին ավելի մանրամասն անդրադառնալով, հեղինակը գրում է. «Հին իրանյան Արմենիակ, հին ուրարտական և Նաիրի երկրները կազմող շրջանները... ինչպես և Կովկասի ու Իրանի ընդարձակ տարածքները XI դարի վերջերից նվաճված էին սելջուկների կողմից: Այն մեծ հաղթանակը, որ տարավ 1071 թ. Մանազկերտում Ալփ Արսլանը բյուզանդացիների նկատմամբ, և որն ավարտվեց Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր բանակի լրիվ ոչնչացմամբ ու վերջինիս գերեվարմամբ, մեկ ընդ միշտ վերջակետ դրեց այս երկրներում կայսրության և ուղղափառ եկեղեցու ազդեցությանը»:

Սելջուկների նվաճումների ժամանակ այս շրջանի բնակիչները նոսրացել էին: Մոտ մի հարյուրամյակի ընթացքում հեղափոխությունները, քաղաքացիական կոիվները, ամեն տեսակի խռովությունները տևականորեն ցնցել էին այս երկրամասը: Հատկապես մուսուլմանական հովանավորության հաստատումից հետո բյուզանդացիների աղետաբեր միջամտությունների հետևանքով, բնակչության նոսրացումը ընդունել էր ահավոր չափեր: Տարբեր առիթներով կայսրերը հրամայեցին տեղահան անել Գրիգորյան դավանանքին պատ-

¹ F. Sumer, The Turks in Eastern Asia Minor in the eleventh century, 13th International congress of byzantine studies, Oxford 1966, էջ 141—142:

¹ Cemal Özkaya, էջ 85:

կանոնող հազարավոր ընտանիքների և նրանց հեռավոր երկր-
ներում վաճառել որպես ստրուկների...

Երբ Անիի ու Վասպուրականի թագավորները փոխանակե-
ցին իրենց թագավորությունը կապաղովկիայում մի քանի
զավառների հետ, ապա իրենց հետ նոր բնակավայրեր տե-
ղափոխեցին հազարավոր ընտանիքներ: Միայն այս վերջինը
(իմա՝ Վասպուրականի թագավորը— Մ. Զ.) իր հետ տեղա-
փոխել է իր հպատակներից 400.000 հոգի տարագրյալներ:
Չնայած այս թիվը թվում է խիստ շահագանցված, իսկ
եթե ընդունենք, որ միայն քառորդն է տեղահանվել, Վասպու-
րականի երկիրն, այսպիսով, պիտի կորցրած լիներ իր բնակ-
չության մի մեծ հատվածը:

Մանազկերտից հետո,— այնուհետև շարունակում է Զ. Օզ-
կայան,— թողնելով այս շրջանները այլևս հավետ չվերա-
դառնալու համար, բյուզանդացիները առիթը բաց չթողե-
ցին իրենց հետ տանելու նաև ժողովրդական զանգվածների
մի մասը: Իրենց հողերում ու օջախներում մնացածների մեղ
կային վաղուց ի վեր քրիստոնյա դարձածներ, որոնք չէին
մոռացել իրենց ուրարտական ու անզանիտ (իմա՝ թուրքա-
կան— Մ. Զ.) ծագումը: Եվ նույնիսկ որոշ հեռավոր լեռ-
ների կածաններում կարելի էր հանդիպել տեղաբնիկ քոչ-
վորների, որոնք սրտի խորքում պահում էին իրենց նախ-
նիների հեթանոսությունը: Այս բոլոր մարդիկ դժգոհ էին
նրանից, ովքեր լքել էին երկիրը և շատ արագ ու շատ հեշ-
տություն դաշն կնքեցին թուրքմենների և այլ ցեղերի հետ,
որոնք զանգվածորեն եկել էին Միջին Ասիայից փախստա-
կանների և վտարանդիների լքված հողերին տիրանալու հա-
մար: Նրանք (իմա՝ տեղաբնիկ հայերը— Մ. Զ.) սիրով ըն-
դունեցին իսլամը, որը բերել էին իրենց մոտ մի ազգի ներ-
կայացուցիչներ, որոնք բոլորովին էլ իրենց խորթ չէին: Ահա
թե ինչու, Հարավային Կովկասի, Արարատի շրջանների ու
Արաքսի հովտի այս փոքրիկ թագավորությունների նվաճու-
մից անմիջապես հետո, այս երկրամասերում ձևավորվեց
թուրքական ու մուսուլմանական ճնշող մեծամասնություն»¹

Զ. Օզկայայի պատմական այս բոլոր մարզանքների
ժանոթանալուց հետո, ընթերցողի մոտ, մեզ թվում է, որ

կասկած չի մնա այն հարցում, թե հեղինակը, կեղծելով ու
անտեսելով ամեն տեսակի սկզբնաղբյուրները, փաստորեն
կրկնում է մոլեռանդ պանթուրքիստ Ֆ. Կրզիոլուին:

Այսպիսով, սելջուկ-թուրքերը, եթե հավատանք արդի
թուրք պատմագրության ներկայացուցիչներին, ոչ միայն ան-
ասելի աղետ չեն բերել հայ ժողովրդին, ինչպես վկայում են
հայ և օտար աղբյուրները, այլ ճիշտ հակառակը. բերել են
«փրկություն», «ազգային ինքնագիտակցության», այսինքն
այն «ճշմարտության» ըմբռնումը, թե իրենց նախնիները
ծագումով եղել են թուրքեր:

Եթե մեկը նույնիսկ փորձի համաձայնվել Մ. Յրնանչի,
Զ. Օզկայայի ու այլոց այս պնդումների հետ և հայկական
աղբյուրների համապատասխան հաղորդումները կեղծիք հա-
մարի, ապա ի՞նչ անի նա մի օտար հեղինակի տեղեկություն-
ների հետ, որոնք ծայրեծայր հաստատում են հայկական
աղբյուրների տվյալները:

Խոսելով 1064 թ. Ալիփ-Արսլանի կողմից Անիի գրավման
մասին, արաբ պատմագիր Իբն-ալ-Ասիրը գրում է. սելջուկ-
թուրքերը «... մտան քաղաք և կոտորեցին անթիվ քանակու-
թյամբ բնակչություն, այնքան շատ, որ մուսուլմաններից
շատերը չկարողացան ներս խուժել քաղաք սպանվածների
բազմության պատճառով: Եվ նրանք գերի վերցրին գրեթե
նույնքան, ինչքան որ սպանել էին»:²

Անիի կործանման ու նրա բնակչության սարսափելի կո-
տորածների մասին բերենք նաև արաբ պատմիչ՝ Սիբու-Իբն-
ալ-Ջաուզիի վկայությունը ու սրանով էլ բավարարվենք:
«(Սելջուկյան) բանակը մտավ քաղաք, շարժեց և սրի մատ-
նեց բնակիչներին, հրդեհեց և ավերակի վերածեց քաղա-
քը: Այնքան շատ էին դիակները, որ նրանց վրայով
անցնելը հնարավոր չէր: Ովքեր փախել էին շարժից, գերի
վերցվեցին: Գերիների թիվը պակաս չէր հիսուն հազար հո-
գուց»:³

Խոսելով 1048 թ. սելջուկ-թուրքերի Հայաստան կատա-

¹ Իբն-ալ-Ասիր, ռուս, թարգմանություն Ժուզեի, էջ 190 (Չ. Մանանդ-
յան, քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. Գ., էջ 60):

² M. Canard, La campagne arménienne du sultan seldjoukide
Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064. Nouvelle série, II, Paris,
1965, էջ 244:

րած արշավանքների ու ավերածութունների մասին, Ար. Լաստիվերտցին գրում է. «Գնալով Վասպուրականի գավառը, նրանք (իմա՝ սելջուկները), ինչպես քաղցած գայլեր, որ շեն կշտանում ուտելուց, հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա: Նրանք եկան մինչև Բասեան գավառը ու մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում էր Վաղարշավան, և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերությամբ քսանչորս գավառ» («Եւ ելեալ ի գաւառն Վասպուրականի, յարձակեցին ի վերայ Քրիստոնէից իբրև գայլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ. և եկեալ մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի դաստակերտն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան, քանդեալ ապականեցին գաւառն քսան և չորս սրով ու հրով և գերությամբ»):¹

Այնուհետև՝ նույն 1048 թ. շարունակելով իրենց հարձակումները, սելջուկները ավերեցին ու ավարեցին Հայաստանի բազմաթիվ գավառները, կոտորեցին խաղաղ բնակչությանը, շինայելով անգամ կանանց ու երեխաներին, և ոչ միայն կողոպտում էին երկրի հարստությունը, այլև ամեն ինչ հրդեհում էին ու ոչնչացնում: Սելջուկները հիմնահատակ կործանեցին միջնադարյան Հայաստանի վաճառաշահ կենտրոն՝ Արծն քաղաքը, սրի անցկացնելով նրա ամբողջ բնակչությանը: Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում է, թե ինչպե՞ս «...այլազգիները սրերով հարձակվեցին քաղաքի վրա և սաստիկ կոտորած արին ու սրի անցկացրին հավասարապես ամբողջ քաղաքը՝ մոտ 150.000 մարդ: Այլ ոսկու, արծաթի ու դիպակների մասին ավելորդ է խոսել, որովհետև անկարելի է այդ սրի անցկացնել»: (Եւ այլազգիքն որով յարձակեցան ի վերայ քաղաքին և սաստիկ կոտորածով առհասարակ ի ներքոյ սրոյ անցուցին զամենայն քաղաքն իբրև զբիւրս հնգետասան: Այլ զոսկուց և զարծաթոյ և զդիպակաց աւելորդ է ասել, վասն զի ոչ արկանի ընդ սրով»):²

Ահա նման պայմաններն էին, և ոչ բյուզանդասիրությունը, որ ստիպում էին հայ բնակչությանը զանգվածորեն գաղթել Փոքր Ասիա, գլխավորապես Կապադոկիա ու Կիլիկիա, որը և հիմք ծառայեց այստեղ Կիլիկիայի լեռներում հայկական

նոր իշխանության ծագման: Այդ իշխանությունը հետագայում հզորացավ, դարձավ թագավորություն, որը, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունեցավ ավելի քան երեք դար:

Արդ՝ խոսենք Մ. Յընանչի մոտ առաջ քաշված ևս մի կեղծիքի մասին ու դրանով էլ բավարարվենք սելջուկյան ժամանակաշրջանի պատմության հարցեր քննարկել: Յընանչը պընդույ է, թե իբր «...առ այսօր անարդարացիորեն հույներ և հայեր անուններով հանդես եկող»՝ բնակչության մի զգալի մասը ծագումով քրիստոնեությունը ընդունած թուրք-դիշադների սերունդներն են, որոնց «...մայրենի լեզուն թուրքերենն է»³ Ըստ երևույթին, Մ. Յընանչը գրչի մի հարվածով, «թուրքեր» է ուզում դարձնել թուրքախոս հույներին և հայերին, «մոռանալով», որ այդ թուրքախոսությունը հետևանք էր թուրք-օսմանյան բռնատիրության վարած դաժան ձեզարարական քաղաքականության և որ թուրքախոսությունը հայերի համար պատմական ամենամեծ ողբերգություններից մեկն է: 1915 թվականի եղեռնի ժամանակ, թուրք շարդարարները տարբերություն չէին դնում թուրքախոս և հայախոս հայերի միջև և զազանաբար հոշոտում, կոտորում էին իրենց անմեղ զոհերին: Ի դեպ նշենք նաև, որ արդի թուրք պատմաբաններից Մ. էրոզը «քրիստոնեացած թուրքեր» վերնագրով հատուկ աշխատություն է հրատարակել, ուր մասնավորապես հեղինակը գրույ է, թե իբր, հայ և հույն եկեղեցիների գործանարար ազդեցության ներքո հույն կամ հայ համարվող բազմաթիվ թուրքեր հետզհետե մասնեղավան թուրքերից հեռացել, քայլ առ քայլ մոտեցել են դեպի շար ճակատագիրը»:³

Գալով Կիլիկյան Հայաստանի հայոց թագավորության պատմության հարցերին, պիտի ասել, որ արդի թուրք պատմաբանների մոտ այս, ինչպես և մյուս հարցերում, միասնական տեսակետ գոյություն չունի: Ոմանք ընդունում են Կիլիկյան հայկական պետականության գոյությունը և նրա դերը XI—XIV դարերի միջազգային հարաբերությունների մեջ, իսկ ոմանք էլ ամեն կերպ փորձում են նսեմացնել այդ պետության ունեցած դերն ու կշիռը Մերձավոր Արևելքի

¹ Արիստակես Լաստիվերտցի, զլ. ժԱ, էջ 65 (տես Ն. Մանանդյան, քննական տեսչություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Գ., Սրեան, 1952, էջ 40):

² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 102—103:

¹ M. Yinanc, նույն տեղում, էջ 176:

² նույն տեղում:

³ M. Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara. 1988, էջ 14:

պատմութեան մեջ: Այսպէս, օրինակ, էսատ Ուրասը, խոսելով Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան մասին, գրում է, թե «Կիլիկիայում մի ավատական իշխանությունից (dere beylik— դերեբեյություն) զատ որևէ բան տեսնել ճնարավոր չէ» (ընդգծումը մերն է— Մ. Ջ.),¹ այլ կերպ ասած՝ էսատ Ուրասը ժխտում է հայ ինքնուրույն պետականութեան գոյութիւնը Կիլիկիայում: Եվ դա հասկանալի է: Չէ՞ որ էսատ Ուրասի հիմնական նպատակն է ցույց տալ, որ հայերը ոչ մի ժամանակ պետականութիւն չեն ունեցել: Պաշտոնական «Քարիխ»-ում էլ ոչ մի խոսք չկա կիլիկիան հայկական պետականութեան մասին. անգամ այդ մասին չի հիշատակվում, երբ խոսվում է խաչակրաց արշավանքների մասին:² Ֆ. Կրզիտլուն չի ժխտում Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան գոյութիւնը, սակայն համաձայն իր կոնցեպցիայի գրում է. «Գագիկ II-ի մոտիկ ազգականներից հանդիսացող Ռուբեն բեգը (sic!), Ադանայի հյուսիս-արևելքում գտնվող Սիս (Կոզան) քաղաքում նոր մի (իշխանական) գերդաստանի հիմքը դրեց, միաժամանակ հիմքը դնելով Կիլիկիայի օղուզլուսավորչական թագավորության» (ընդգծումը մերն է— Մ. Ջ.):³

Այսպիսով, արդի թուրք հետադիմական պատմագրութիւնը անտեսում է Կիլիկիայի հայկական պետականութեան հարցերին նվիրված գիտական գրականութիւնը⁴ և անում է քմահաճ եզրակացութիւններ:

Կիլիկիայի հայկական պետականութեան պատմութիւնը գրավում է իր որոշակի և ուրույն տեղը համաշխարհային պատմութեան մեջ: Նրա պատմութիւնը սերտորեն առընչ-

ված է Եվրոպայի և Ասիայի և գլխավորապէս Միջերկրականի ու Սև ծովի ավազանների երկրների հետ:

Խոսելով Կիլիկիայի հայկական պետականութեան ունեցած միջազգային դերի մասին, Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութեանը նվիրված մեծարժեք մենագրութեան մեջ Գր. Միքայելյանը գրում է. «Գտնվելով Միջերկրական ծովի ափին, Ասիայի, Եվրոպայի և Աֆրիկայի հանգուցակետում XI—XIV դարերում, երբ զնում էր սուր պայքար Միջերկրական ծովի արևելյան ափերի տիրապետման համար, Կիլիկիան Հայաստանը մասնակցեց Արևելքում տեղի ունեցած կարևորագույն պատմական իրադրութիւններին և աշխարհի այս երեք մայրցամաքամասերի մի շարք ժողովուրդների քաղաքական, առևտրական և մշակութային փոխհարաբերութիւններին:

Գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի սահմանագծում, ռազմական և առևտրական ուղիների հանգուցակետում, կիլիկիան հայկական թագավորութիւնը, անշուշտ, պատմութեան մեջ խաղաց որոշակի դեր: Այս պետութեան գոյութիւնը միջնադարյան քաղաքների զարգացման, Եվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրական հարաբերութիւնների ուժեղացման, Արևելքում միջազգային խոշոր ընդհարումների և քաղաքական փոփոխութիւնների ժամանակ, մեծապէս կանխորոշեցին նրա տնտեսական և քաղաքական զարգացումը և միջազգային հարաբերութիւնները»:¹

Կարծում ենք, որ այս բոլորը քաջ ծանոթ են էսատ Ուրասին: Նա ուղղակի գիտակցաբար կեղծում է պատմութիւնը կիլիկիան հայկական պետականութիւնը համարելով տեղական նշանակութիւն ունեցող ավատական մի իշխանութիւն: Էսատ Ուրասը միաժամանակ գիտե, թե մշակութային ինչպիսի գանձեր ստեղծեց հայ ժողովուրդը Կիլիկիան Հայաստանում, ինչպիսի ճարտարապետական հուշարձաններ, կոթողներ որպէս կենդանի վկաներ մնում են առ այսօր նրա տարածքում, որը պատմութեան բերումով կազմում է Թուրքիայի մի մասը: Եվ այնուամենայնիվ Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան պատմութիւնը կեղծվում է թուրքական նո-

¹ Esat Urks, էջ 89:

² Տես «Tarih», հատ. 3, էջ 227—231:

³ Kars tarihi, էջ 317: Սրբ այս աշխատութիւնը հանձնված էր հրատարակութեան ծանոթացանք 1990 թ. Անկարայում լույս տեսած Մ. Ա. Կաշկարլիի, «Կիլիկիայի ենթակա հայոց իշխանութեան պատմութիւն» (M. A. Kaşkarlı Kilikyanintâbi ermeni baronlug'u tarihi), Ankara 1990 խորագիրը կրող մենագրութիւնը: Այդ աշխատութիւնը մեր կողմից թարգմանված է և գրվում է ընդարձակ գրախոսական:

⁴ Նշենք այստեղ միայն մի քանի աշխատութիւններ եվրոպական լեզուներով՝ Langlois V., Le trésor des chartes d'Arménie; Նույնի՝ Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, Paris 1860; Tourneblze F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, Lane-Pool Stanley, History of Egypt in the middle ages, London 1900, Morgan J. de, Histoire du peuple arménien Paris 1919, Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, T-II, Paris, 1906 և այլն:

¹ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 424:

բազույն աշխատութիւններում: Առաջին հերթին դարձյալ խոսքը տանք Ջ. Օզկայային. «XI դարի վերջերին,— ի լուր աշխարհի հայտարարում է նա,— ոչ մի նահանգ, ոչ մի հայկական թագավորութիւն (Հայկազյան իմաստով) գոյութիւն չունի Առաջավոր Ասիայում: Այս բոլոր երկրները դարձել էին սելջուկյան և թուրքմենական, այսինքն՝ քաղաքական և էթնիկական առումով թուրք և մուսուլման, որովհետև նրանք, ովքեր նվաճել ու հպատակեցրել էին տեղաբնիկներին, պատկանում էին Ուրարտուի, Նաիրիի, Մեդիայի, էլամի, Սումերի ոչ արիական՝ ասիանիկ և անզանիտ ցեղին»¹:

Իսկ ովքե՞ր էին սելջուկյան հորդանների առաջ դեպի Կապոզովկիա ու Կիրիկիա փախուստ տվողները՝ հայե՞րը, թե՞ հեղինակի երևակայության արդյունք հանդիսացող թուրքերը: Մի շտապեք: Ահա և պատասխանը: «Նախ և առաջ, այս բոլոր արտագաղթողները հայկազյան ծագում չունին: Նրանց մեջ կային բազմաթիվ ընտանիքներ, որոնք սերում էին անզանիտներից (իմա՝ թուրքերից— Մ. Ջ.): Հատկապես Սենեքերիմ թագավորի հետ եկածների մեջ, հայկազյանները կամ հայերը կազմում էին աննշան փոքրամասնութիւն: (Հայոց) թագավորներն ու կաթողիկոսները տգետ ժողովրդին հավատացնելով, թե հովվյալների համար կրոնական պաշտամունքից թելադրված իրենց հայ քրիստոնյաներ ճանաչելը ու ոչ արիացի պարթևական ծագում ունեցող մի սուրբ մարդու կողմից հիմնված Գրիգորյան եկեղեցուն ենթարկվելը անհրաժեշտութիւն է, մոռացան իրենց նախնիների ծագումը ու ձուլվեցին հայ ժողովրդի հետ»²:

Կապոզովկիայում ու Կիրիկիայում հաստատված հայերը «...իրենց բնական հակման համաձայն, սկսեցին դավադրութիւններ կազմակերպել բյուզանդացիների դեմ, որոնք, ի միջի ալլոց, իրենցից լավը չէին»:

Ռուբինյան իշխանութիւնի հիմնադիր՝ Ռուբինը,— այնուհետև հայտարարում է հեղինակը,— պարզապես մի ավազակապետ էր, «մոռանալով» թե մի քիչ առաջ Կիրիկիա տեղափոխված հայերին նա տալիս էր թուրքական ծագում»³:

«Շատ դժվար է, որպես ազգային հերոսներ ներկայացված Ռուբինի և նրա հաջորդների մեջ, շտեմել, պարզապես ավազակապետների»,— կարդում ենք Ջ. Օզկայայի մոտ:

Որպեսզի ընթերցողը որոշակի գաղափար կազմի, թե ինչ վերաբերմունք ունի Ջ. Օզկայան XII դարի վերջում հիմնադրված Կիրիկիայի Հայկական թագավորութիւնի նկատմամբ, թե ինչպիսի կեղծիքների, պատմական փաստերի անտեսման է դիմում հեղինակը, կարող է ծանոթանալ ներքոհիշյալ մեջբերումներին: «Կիրիկիայի բարոնները (իմա՝ թագավորները— Մ. Ջ.),— գրում է նա,— բացառութեամբ կարճատև ժամանակահատվածների, չեն վայելել լրիվ անկախութիւն: Նրանք իրավական առումով ենթարկվում էին Կոստանդնուպոլսի կայսրութիւնը, և միայն բարենպաստ հանգամանքների կամ խաշակիրների աշակցութիւնի պայմաններում ձեռք էին բերում խիստ ձևական ինքնավարութիւն: Նման դեպքերում (բյուզանդական) կայսրերը դիտելով նրանց, որպես խոռվարարների անմիջապես ճնշում կամ փորձում էին ճնշել (այդ անկախութիւնը): Ընդամին Կիրիկիայի տարածքն ամբողջութեամբ երբեք չի պատկանել հայերին՝ քաղաքները, նավահանգիստները գավառները բյուզանդացիների, հայերի, խաշակիրների և մուսուլմանների կողմից անցնում էին ձեռքից ձեռք... նման տևական իրավիճակը ամենուր առաջ էր բերել ամայացում, ավերակ և թշվառութիւն: Բնակչութիւնի նոսրացումը հասել էր ահռելի աստիճանի: Այս երկրում այլևս գյուղատնտեսութեամբ ըզրադվող հողամշակներ չէին մնացել, որի պատճառով այլևս հնարավոր չէր կերակրել դեռևս կանգուն մնացած մի քանի քաղաքները և ավանները, թեև այս երկիրը մի ժամանակ համարվում էր աշխարհի շտեմարանը»⁴: ՕՏ, ինչ անշնորհք ու ողորմելի են եղել այս հայերը, անընդունակ պետական ղեկավարմանը,— ահա հեղինակի ասույթների բուն ոգին: Եվ ամենազարմանալին այն է, որ հեղինակի խոսքը վերաբերում է ևս II թագավորի ժամանակաշրջանին, երբ հայ և օտար աղբյուրների վկայութեամբ երկիրը թևակոխել էր բուն տնտեսական զարգացման ուղին: Հանրահայտ է, որ արտաքին թշնամիների դեմ տարած հաղթանակների հետևանքով

¹ Cemal Ozkaya, էջ 37

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 38:

⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

ընդարձակվեցին հայկական պետության սահմանները, խիստ բարձրացավ Ատոն II-ի միջազգային հեղինակությունը: Նա երկրում անցկացրեց քաղաքական, վարչական և տնտեսական բարեփոխություններ և այդ պատճառով էլ պատմության մեջ մտավ Ատոն II Մեծագործ անունով: Նրա օրոք Կիլիկիան դարձավ միջնադարյան Հայաստանի խոշոր կրթական գիտական ու մշակութային կենտրոն:

Ամփոփելով կիլիկյան հայկական պետության պատմությունը, Ձ. Օզկայան անում է հետևյալ «գիտական» եզրակացությունները, որոնց հետ ընթերցողներին ծանոթացնելը ավելորդ չենք համարում. «Կիլիկիան երբեք հայկական չի եղել: Եղել են այնտեղ արմեններ, նույնիսկ հայկազյաններ, սակայն նրանք եղել են այնպես, ինչպես թուրքերը Եգիպտոսում, արաբները՝ Սիցիլիայում և Աֆլիտանիայում (Ֆրանսիայում), հույները՝ Բակտրիանայում և այս ժողովուրդները այս երկրներում հիմնել են ավելի հզոր ու ավելի լուրջ պետություններ: Եթե կարելի է պնդել, որ Կիլիկիան դարձավ հայկական, որովհետև սրանից ութ դար առաջ այստեղ գաղթեցին մի քանի հազար հայ ընտանիքներ և այնտեղ կազմեցին մի համայնք, և որ բարենպաստ հանգամանքների բերումով և հատկապես խաչակիրների արշավանքի շնորհիվ, լատինների օգնությամբ, այնտեղ հիմնեցին մի պետություն, որը գոյատևեց հերթականությամբ գերմանական կայսեր, Ֆրանսիայի, Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների, Անտիոքի, Եդեսիայի իշխանների, բյուզանդական կայսրերի, Ծգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանների, մոնղոլական խաների գերիշխանության ու հովանավորության ներքո, և որը բացառությամբ միայն կարճատև ժամանակաշրջանների, երբեք էլ լրիվ անկախություն չվայելեց, ապա այդ դեպքում պետք է ընդունել, որ Սիցիլիան, Իսպանիան, Պորտուգալիան, Աքվիտանիան եղել են արաբական, Անզլիան՝ Դանիական, Հնդկաստանը՝ մոնղոլական և այլն: Կիլիկիայում հայերը, բոլոր ժամանակաշրջաններում կազմել են բնակչության շնչի մասը և ոչ ավելին, այն էլ ոչ բոլորն էին հայկազյաններ (բուն հայեր) քանզի նրանց մեջ գտնվում էին հին ուրարտացիների, նաիրցիների, սակերի, մեդացիների, խալդեի, միդիացիների, խուռիների և այլոց հետնորդներ (իմա՝ թուրքեր — Մ. Ձ.):

Եվ որպեսզի փակենք այս գլուխը, նշենք, որ Կիլիկիայում երբեք հայեր չեն եղել և Կիլիկիան երբեք հայոց երկիր չի եղել:՝ Այսպես և վերջ:

Արդ՝ մի քանի խոսքով ընթերցողներին ծանոթացնենք նաև պատմության հարցերին «խիստ գիտական» մոտեցում պահանջող՝ Բ. Գյուրյունի Կիլիկիայի հայոց պատմության վերաբերյալ տեսակետին, ու դրանով բավարարվենք: Բ. Գյուրյունը փաստերի ճնշման ներքո և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ աշխատությունը լույս էր տեսնելու Փարիզում, ստիպված էր ընդունելու Կիլիկիայի հայկական պետության գոյությունը: «Բազմաթիվ աղբյուրներից մենք տեղեկանում ենք այս թագավորության պատմության մասին, — գրում է նա: Սա մի իսկական պետություն էր, որը սերտ հարաբերությունների մեջ էր Անատոլիայի սելջուկների, ինչպես նաև Բյուզանդիայի, Սիրիայի, Իրաքի, խաչակիրների, այուբյանների և մամլուքների հետ»:

Այնուհետև հենվելով ամերիկահայ պատմաբան Ավետիս Սանջյանի մի աշխատության² վրա, հեղինակն ամեն կերպ փորձույ է անցյալի պատմական փաստերը ծառայեցնել ներկայիս թուրքական պետական շրջանների քաղաքական շահերին, սեպ խրելով հայ և հույն ժողովուրդների միջև Ա. Սանջյանից բերված փաստերն ընարված են այնպես, ուր խիստ խտացված ձևով ներկայացված են հայ-հունական դավանաբանական վեճերը, բյուզանդական որոշ կայսրերի հալածանքի քաղաքականությունը հայադավանների նկատմամբ:³

Այնուհետև նշելով, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունը 1375 թվականին անկում ապրեց, հեղինակը բացականշում է. թե հայ հեղինակները բարոյական ոչ մի իրավունք չունեն հավակնություններ ունենալու մեր նկատմամբ, քանի որ օսմանցիները Կիլիկիան գրավել են 1516 թ. «Կարճ, երբ օսմանցիները գրավեցին այս շրջանները անցել է 470 տարի, երբ Անատոլիայի Արևելքում այլևս հայկական ոչ մի իշխանություն գոյություն չունեի և կիլիկյան թագավորու-

¹ Cemal Özkaya, էջ 45—46:

² Kâmurân Gürün, էջ 34:

³ Avedis Sandjian, The armenian communities in Syria under the ottoman domination. Cambridge, 1963:

թյան անկումից անցել էր 150 տարի»,— գրում է նա: Իմ ամբողջ գրքի բուն նպատակը,— այնուհետև գրում է հեղինակը,— այն է՝ ցույց տալ, որ չկա մի ճշմարիտ բառ ամբողջովին ձրի այն պնդման մեջ, համաձայն որի օսմանցի- ները զավթելով հայկական հողերը վերջ տվեցին մի անկախ պետության գոյությանը և նրա բնակչությունը ստրկության մատնեցին»¹: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա օսմանյան նվաճումների ժամանակ այլևս չկար մեկը, ով նրանց (հայ- յերին) էթնիկական տեսակետից ազգ համարեր»² Այսպիսով թուրքական նվաճումների շրջանում Ք. Գյուրջունը ժխտում է հայերի գոյությունն առհասարակ: Եվ այս բուրբից հետո հեղինակը դեռ իրավունք է վերապահում խոսելու «անա- շառ դատողությունների» մասին:

Եթե թուրքերը Կիլիկիան գրավել են ոչ թե հայերից, այլ Եգիպտոսի մամլուքներից, ապա հայերը Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ որևէ հավակնություն չպետք է ունենան: Հարց է առաջացնում նման հայտարարության բարոյական ինչ իրավունք ունի հեղինակը: XVIII դարի վերջին Ավստրիան և Սրբազան դաշինքի պետությունները ազատագրեցին Հուն- գարիան թուրքական լծից: Եթե առաջնորդվենք Ք. Գյուրջու- նի տրամաբանությամբ, ապա հունգարական ժողովուրդը երբեք իրավունք չունի գանգատվելու թուրքական լծից, առավել ևս երբեք չպետք է համարձակվի ունենալու իր սեփական պետությունը: Օսմանյան կայսրության փլուզու- մից հետո, արաբական երկրները անկախություն չստացան, այլ ընկան Ֆրանսիայի և Անգլիայի տիրապետության տակ: Ինչ է, դուրս է գալիս, որ արաբական երկրները իրավունք չունեն իրենց պատմության մեջ թուրքերի վայրագություն- ներն արձանագրելու ու օտարերկրյա նոր տիրակալներից ազատվելու:

XVI դարում օսմանցի թուրքերը զավթեցին ոչ թե Սեֆ- յան Իրանի կամ եգիպտական մամլուքների, այլ Հայաստանի տարածքը, որի լիիրավ տերը հայ ժողովուրդն է:

Մոնղոլական և շաղաթայա-թուրքմենական տիրապետու- թյան ժամանակաշրջանի հայոց պատմությունը նույնպես

աղավաղված է ու խեղաթյուրված Ֆ. Կրզիտլուի, Ջ. Օզկա- յայի ու այլոց մոտ:

Խոսելով մոնղոլների մասին, Ֆ. Կրզիտլուն առանձնակի համակրանքով գրում է իլխանների և հատկապես Ղազան խանի մասին, որն ընդունում է իսլամը՝ մարդկության «...ամենամեծ ու ամենամարդկային կրոնը»¹: Ընդունելով իսլամը,— գրում է նա,— իլխանները մեր ազգային թուր- քական (sic!) պատմության տեսանկյունից կատարեցին խո- շոր ու վճռական դեր: Իսկ ո՞րն է այդ դերը. պարզվում է հետևյալը.

«Իլխանները բռնությամբ հեթանոսական տները, եկեղե- ցիները և այլ պաշտամունքի վայրերը ավերեցին և ավերել տվեցին, հպատակներին բռնությամբ մուսուլման դարձրին: Այս իրադրությունը մեծ նշանակություն ունեցավ մեր ազ- գային պատմության ու մեր գոյության համար: Կարակոյուն- լուների (Մամիկոնյան) և ակ-կոյունլուների (Պահլավունի) նման մյուս օղուղ-ավատատերերը իրենց բնակչությամբ... միլիոնավոր թուրք ու մոնղոլների (չինգիզյանների) հետ մեկտեղ ընդունեցին մուսուլմանական կրոնը: Միայն լեռ- նային Ղարաբաղում, Ճորոխի հովտում, Քուռ-Քութայիսի կիրճերում, Տունջիլի (Դերսիմ) և Հակկարիի նման դժվա- րանցանելի և սաղարթախիտ անտառներով հարուստ վայրե- րում, ինչպես նաև Տրապիզոն-Ռիզեում՝ Սև ծովի ափին և Սի- սում՝ Միջերկրականի մոտ շարունակեցին գոյություն ունենալ հայ և հույն իշխանություններ և Անատոլիայի այս մասերի հին բնակիչները պահպանեցին իրենց կրոնն ու դավանանքը»²:

Գալով XV դարում թուրքմենական Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու պետությունների գերիշխանության հաստատ- ման պատմությանը Հայաստանում, Ֆ. Կրզիտլուն թուրքմեն այս ցեղերին տեղափոխում է ոչ թե Միջին Ասիայից, այլ, ինչպես արդեն տեսանք, համարում է նրանց տեղացիներ՝ Մամիկոնյանների և Պահլավունիների սերունդներ: «Ղա- զան խանի (1295—1304 թթ.) ժամանակ, երբ մեծ մասշտա- բի մուսուլմանական հեղափոխություն» էր գրում, Մամի- կոնյանները Ակ-կոյունլու քոչվոր ցեղերի հետ միասին, թող- նելով լուսավորչական քրիստոնեությունը, ամբողջովին մու-

¹ Kâmuran Gürün, էջ 37:

² Նույն տեղում:

¹ «Kars tarihi», էջ 434:

² Նույն տեղում, էջ 434:

սուլմաններ դարձան և XV դարի կեսերի սկզբում ստեղծեցին իրենց իշխանությունը Արճեշի շրջակայքում¹։ Հենց նույն Պազան խանի ժամանակ էլ «...Արշակունիների «Սուրեն Պահլավ» ճյուղից սերած բայրնդրու իշխանները... իսլամացվելու մեծ հեղափոխության ժամանակ, հրաժարվելով լուսավորչական քրիստոնեությունից, ընդունեցին սուննի մուսուլմանությունը»², — գրում է Ֆ. Կրզիօղլուն։

Ջեմալ Օզկայան այս ժամանակաշրջանի հայոց պատմությունը կեղծելու մեջ ավելի առաջ է գնում, քան Ֆ. Կրզիօղլուն։ Նրա «դատողությունները» ևս գիտականորեն հիմնադուրկ են, հաշվի չեն առնված նույնիսկ մուսուլմանական աղբյուրները ու գրված են, ինչպես միշտ, խիստ թշնամական դիրքերից։ Լսենք նրան «...որոշ ինքնուրույնություն վայելող և որոշակի տարածքի վրա հաստատված հայկական քաղաքական ինքնուրույնությունից հետք անգամ չմնաց 1045 թվականին, երբ Անիի թագավորությունը անցավ Կոնստանդնուպոլսի գերիշխանության ներքո, և վերջապես՝ 1375 թվականին վերացավ Սիսի թագավորությունը։ Ինչպես վերը նշեցինք, այս պետություններից և ոչ մեկը իրոք ազգային չէր, քանզի նախ և առաջ. դրանք միշտ էլ հրապարակ հանվեցին օտարերկրացիների կողմից և հաճախ նրանց օգտին... Նրանց պատմությունը իրենից ներկայացնում է անվերջ նենգություն, դավաճանության, սպանությունների մի շարան։ Նրանք միշտ էլ եղել են առավել ուժեղի տրամադրության ներքո։

Ամբողջ հին աշխարհում և միջնադարում մարդկային գործունեության որևէ մի ճյուղում հայ ժողովուրդը ինքնուրույնություն հանդես չի բերել։

...Այն պահին, երբ Առաջավոր Ասիայում չքանում էր իրենց անունով ամեն մի իշխանություն, նրանց թվաքանակը խիստ նվազել էր։ Ամեն տեսակի հիվանդությունները, սովերը, խոռվությունները ավերել էին իրենց ապրած երկրները...

Ինչ վերաբերում է արարների և ավելի ուշ՝ թուրքերի կողմից նվաճված Կիաքսարի և Դարեհի հին Արմենիապ նահանգին, ապա այդ երկիրը կարճ ժամանակվա ընթացքում

դարձավ բացառապես թուրքական, իսկ իրենց հավատքին հավատարիմ մնացած քրիստոնյաների մի մասը պատմաբանների, հնագետների, մարդաբանների և բանասերների հավաստիացմամբ հանդիսանում էին նույն ցեղից, ինչոր նորեկները...

XIV դարի սկզբին համարյա ամբողջ Փոքր Ասիան և Փոյուզիայի, Կապադոկիայի, Ուրարտուի, Նաիրիի, Խաթայի, Իրաքի, Իրանի, Կովկասյան Աղբբջանի երկրները բաժանված էին մի խումբ փոքր պետությունների, որոնք համարյա բոլորն էլ ղեկավարվում էին թուրքերի կամ թուրքացած մոնղոլների կողմից»¹։

Հայերին Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի տարածքում XIII—XIV դարերում գրչի մի հարվածով վերացնելուց հետո, Ջ. Օզկայան, հասկանալի պատճառով, սուրն այս անգամ ճոճում է Փոքր Ասիայի հույների վրա, հայտարարելով նրանց քրիստոնյա թուրքեր, պեղծեղծներ և այլն... «որոնք դեռևս չէին մոռացել իրենց թուրքական ծագումը»։

Նման պայմաններում «...թուրքական կայի ցեղի մի հատվածի կողմից XIV դարի սկզբներին հիմնադրված (օսմանյան) պետությունը շատ արագ զարգացավ ու դարձավ Օսմանյան կայսրություն, համարյա ամբողջությամբ թուրքացած Փոքր Ասիայում, փոխարինելով թուրքական մյուս փոքր իշխանություններին»²։

Որ XIII—XIV դարերում ոչ միայն Փոքր Ասիայում համատարած թուրքացման պրոցես տեղի չի ունեցել, վկայում են ոչ միայն սկզբնաղբյուրները, այլ այնպիսի մոլեռանդ պանթուրքիստ պատմաբան, ինչպիսիսին է Ջ. Վ. Տոգանը։ Նրա մոտ մենք կարդում ենք. «Պատմական աղբյուրները զանգվածորեն քաղաքի, գավառի, շրջանի և գյուղերի բնակիչների իսլամն ընդունելու կամ թուրքանալու մասին... ոչ մի վկայություն չեն հաղորդում։ Ըստ երևույթին նման մի իրադարձություն երբեք տեղի չի ունեցել (ընդգծումը մերն է — Մ. Ջ.)»³։

Խորհրդային պատմաբաններից Դ. Երեմենը, որը հատուկ

¹ Cemal Özkaya, էջ 46—47.

² Նույն տեղում։

³ Zeki V. Tog'an, էջ 197, 250 և այլն։

¹ Նույն տեղում, էջ 465։

² Նույն տեղում։

զբաղվել է այս հարցով, գրում է, թե XI—XIII դարերում Փոքր Ասիայում «...դեռևս պահպանվում էր սովոր թիվ կազմող ու իր նախկին կրոնին հետևող տեղական բնակչությանը: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ անգամ XIII դարում շիզիեն (ոչ մուսուլմաններից գանձվող գլխահարկը) կազմում էր, ինչպես այդ մասին նշում է հենվելով Աբսարայի վրա Օ. Տուրանը, «Ռումի (իկոնիայի սուլթանության եկամտի կարևորագույն հոդվածներից մեկը»՝ նույն վերոհիշյալ Ջ. Վ. Տոգանը իր «Ներածություն թուրքերի պատմության» վերնագրով աշխատության մեջ անդրադառնալով սույն հարցին, գրում է, թե «Մեծ Հայք կոչված Արևելյան Անատոլիայում, հայերը XIII—XIV դարերում կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը (ընդգծումը մերն է— Մ. Ջ.)»:¹

XIV դարի 30-ական թվականներին Փոքր Ասիայում ճանապարհորդած արաբ ուղեգիր՝ Իբն Բատտուտան գրում է, թե երկրում «...շատ են մուսուլման թուրքմենների գերիշխանության տակ գտնվող քրիստոնյաները»,² որ Երզնկայում բնակչության մեծամասնությունը՝ հայերն են:³ Իբն Բատտուտայի վկայություններից երևում է, որ Փոքր Ասիայում թուրքերը կազմում էին փոքրամասնությունը, բացառությամբ, իհարկե, հայկական լեռնաշխարհի Հարավային և հարավ-արևմտյան շրջանների, ուր բնակչության մի զգալի մասը արդեն կազմում էին քրդերը:

Այո, հայերը Հայկական լեռնաշխարհում բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում ոչ միայն XIII—XIV դարերում, այլև հետագա դարերում: Հանրահայտ է Ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեի վկայությունն այն մասին, որ Թոխաթից մինչև Քավրիզ երկիրը բնակեցված է հայերով՝ և որ «հիսուն հային ընկնում է մի մուսուլման»:⁴

Գ յ ո լ ի երկրորդ

ՕՍՄԱՆԱՆ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ
(XVI—XVIII դդ.)

Հակառակ սկզբնաղբյուրների ուղղակի վկայությունների, թե օսմանյան տիրապետությունը նվաճված երկրներին, ի թիվս որոնց և Հայաստանին, բերեց դաժան շահագործում և ժողովրդական զանգվածների բացահայտ կողոպուտ, կամայականություն ու բռնության ուժով, կրոնական անլուր հալածանք և այլն, արդի թուրք պատմագրության բոլոր ուղղությունների պատմաբանների մոտ տարակարծություն չկա մի հարցում՝ այն է, իբր օսմանյան տիրապետությունը փրկել է Փոքր Ասիայի և Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդներին բյուզանդական «դաժան բռնակալությունից» և բերել է ներանց արդար, երջանիկ մի իրավակարգ, որպիսին է օսմանյանը: Թուրքական պաշտոնական պատմագրության՝ «Քարիխ»-ի մեջ պարզորոշ շեշտվում է, որ կառավարման օսմանյան սիստեմն իբր ապահովում էր յուրաքանչյուր հպատակի պատիվը, ունեցվածքն ու անձը,¹ այն ժամանակ, երբ նախկինի՝ բյուզանդական իրավակարգի ժամանակ «Անատոլիայի նահանգների ավատատերերի (թագավորների) անարդար կառավարումը, ապօրինի տուգանքները, կամայական ու ծանր հարկերը զվեցրել էին գյուղական բնակչությանը»: Այնուհետև՝ («բյուզանդական») ավատատերերի միջև տեղի ունեցող միջավատական մշտական ընդհարումներ խափանել էին առևտուրը և ժողովրդին հասցրել տնտեսական ծանր կացության: Օսմանյան տիրապետությունը վերացնում է ճանապարհների անապահովությունը, գյուղերում և շուկաներում օրենքին չհամապատասխանող կամային հարկերը և ապահովում օրենքի սահմաններում յուրաքանչյուրի անձը, պա-

¹ Д. Е. Еремеев, Этногенез турок, էջ 101:
² Zeki V. Togan, նույն տեղում:
³ (Ibn Battuta). The travels of Ibn Battuta. Cambridge, 1961, էջ 415:
⁴ նույն տեղում, էջ 437:
⁵ Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, vol. I, Paris, 1718, էջ 89.

¹ «Tarikh», հատ. 3, էջ 31.

աիվն ու ունեցվածքը «(ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.»: Եվ որպես «ապացույց» օսմանցիների բերած արդարության, «Թարիխ»-ում մեջ է բերվում XV դարի թուրք պատմագիր Աշըկփաշազադեից մի վկայություն այն մասին, թե ինչպես օսմանյան կայսրության հիմնադիր կիսաառասպելական Օսման բեյը վերացրեց առևտրից գանձվող «բաջ» հարկը: Իրականության մեջ Աշըկփաշազադեին ուշադիր ընթերցելիս դժվար չէ նկատել, թե Օսման բեյը նման հրաման արձակում էր այն պարզ պատճառով, որ օսմանցի նվաճողների համար դեռևս խորթ էր զարգացած առևտրի ու այդ բնագավառից գանձվող հարկերի գաղափարը, քանի որ նրանք զբաղվում էին հասարակության զարգացման ամենացածր աստիճանի վրա՝ տոհմական-նահապետական սովորույթների անմիջական ազդեցության տակ:

Օսմանցիների բերած «արդարության», «կարգ ու կանոնի», «արդկայնության» մասին առաջ քաշված այս կեղծ դրույթը պաշտպանվում են այնպիսի հեղինակավոր ու պատկառելի թուրք գիտնականների կողմից, ինչպիսիք են Օ. Լ. Բարկանը, Ի. Լ. Ուզունշարըլին և ուրիշները: Այսպես, Օ. Լ. Բարկանը միջնադարյան թուրքական օրենսգրքերի (կանուննամենների) այդ խոշորագույն մասնագետը, գրում է, թե, իբր, օսմանցիների հպատակ ոչ թուրքերը, միանգամայն արդար գտնելով թուրքական օրենքները պահանջում էին, որ իրենց մոտ նույնպես կիրառվեն դրանք ու վերացվեն նախկին տիրակալների սահմանած կեղեքիչ օրենքները: Ի հաստատումն իր այս մեղմ ասած ոչ ճիշտ դրույթի, Լ. Բարկանը բերում է էրզրումի 1540 թվականի Կանուննամեի առաջին հոդվածը, ուր ասված է. «Բայրուրտի և էրզրումի սանջակները գրանցելիս (բնակիչները) կայսերական հրամանի համաձայն՝ հին դավթարում նախապես արձանագրվել էին: Ռայաթները, առևտրականները և օսմանյան երկրի մյուս բնակիչները շրկարողացան տուկալ Հասան փադիշահի կանունի համաձայն կիրառվող օրենքներին և դիմելով բարձր արքայական գահին, խնդրեցին, որ Ռումի (իմա՝ օսմանյան) օրենքը (գործադրվի) նաև նրանց նկատմամբ: Արդարադատ և զթառատ նորին վսեմություն (սուլթանը) համաձայնվեց և հրամայեց,

որ Ռումի կանուննամեն գործադրվի նաև հիշյալ վիլայեթի բնակիչների նկատմամբ»:

Հայտնի է, որ սկսած XV դարի երկրորդ կեսից Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի այլ հայաբնակ շրջաններում առանձնապես կիրառության մեջ են եղել ակ կոյունլու թուրքմենների ականավոր տիրակալ վերոհիշյալ Հասան Փադիշահի կամ Ուզուն Հասանի օրենքները՝ կանուննամենները: Վերջինս այդ կանուննամենները հրատարակեց գյուղացիների հարկերի ու պարհակների ճիշտ հաշվառման, տեղական վատատեղերի և պետական պաշտոնյանների հարկահավաքման ժամանակ կամայականությունների ու շարաշահումների վերացման նպատակով: Հայտնի է նաև, որ XV դարի երկրորդ կեսի հայ գրիչների մի զգալի մասը համակրանքով են բնութագրում Ուզուն Հասանին և ընդգծում նրա բարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Անշուշտ այդ բարյացակամությունը բխում էր այն քաղաքականությունից, որ որդեգրել էր այդ տիրակալը. այն է՝ դաշինք կնքել եվրոպական պետությունների հետ օսմանյան թուրքիայի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու նպատակով: Հայերին, որպես քրիստոնյա տարրերի, նա վերապահում էր միջնորդի դերը:

Հենց իր՝ Օ. Լ. Բարկանի կողմից հրատարակված կանուննամենները՝ գալիս են հերքելու իր և ուրիշների կողմից պատմական փաստերն ու իրողությունները գունազարդելու ապարդյուն փորձերը: Նախ՝ մատնանշված թուրքական օրենքները միշտ չէ, որ կիրառվել են պրակտիկայում, այլ հայկական նահանգներում ու գավառներում տիրապետող հանդիսացել են թուրք փաշաների ու քուրդ բեգերի սանձարձակ կամայականությունները. և երկրորդ՝ այդ նույն օրենքներում համարյա միշտ նշվում է հարկային համակարգի և հարկահանության ձևերի գրեթե համատարած և մշտական աղավաղումների և դրանց հետ կապված ապօրինությունների և բռնությունների անարգել տարածման մասին: Իսլամական շարիաթի և թուրքական իրավաբանական բառացանկում

¹ Տես Օ. Լ. Barkan, Osmanlı İmparatorlugunda Cilt I sinifların hukuki statüsü, ülkü, 1937, էջ 39—41:

² Օ. Լ. Barkan, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda ziraat ekonomisinin hukuki ve mali esasları I, cilt, Kanunlar, İstanbul, 1945.

բիդ'աք (բառացի՝ նորաձևութիւն, նորամուծութիւն, այսինքն՝ շարիաթին չհամապատասխանող և նրան հակասող) անուններով հայտնի ապօրինութեան բազմաթիւ ու բազմատեսակ օրինակներ կան գրեթէ բոլոր կանտոնամասներում, որոնք հիշատակվում են մանրամասնորեն և փաղիշահական հատուկ հրովարտակներով (Ֆերման) հայտարարվում են «վերացված»¹

Իսկ եթե լսելու լինենք Ֆ. Կրզիօղլուին, ապա ստացվում է, որ օսմանյան իրականութունը այնքան արդար էր, որ «...1534 թվականին կամավոր ձևով» Կարսը, Վանը և Արևմտյան Հայաստանի այլ գավառները... խառնվելով Անատոլիայի միասնութեան մեջ մտան Օսմանյան դրոշի տակ»։ Եվ դա հասկանալի է բացականշում է Ֆ. Կրզիօղլուն, քանի որ այդ հողերը ի սկզբանե անտի «թուրքական» են։

Արդ՝ նորից անդրադառնանք օսմանցի թուրքերի Փոքր Ասիայի և Բալկանյան ժողովուրդների Բյուզանդիայի լծից «ազատագրելու» թուրքական պատմության առաջ քաշած դրուժին։ Նման «տեսությունը» գիտնականների բացարձակ մեծամասնությունը, հենվելով անմիջական փաստերի վերլուծության վրա, վաղուց է մերժել։ Բացառություն են կազմում մի քանի գիտնականներ, որոնք մասամբ միայն բաժանում են թուրքական պատմագրության այս կեղծ թեզը։ Այսպիսիների «աշխատությունները» մեծ սիրով արտատպվում են թուրքական պատմագրության էջերում։ Այլապես, ինչպես բացատրել Անտուան Գաբինովիչի աշխատության ամբողջական գետեղումը (շուրջ 200 էջ) 1960 թվականին լույս տեսած թուրքական պատմագրության համագումարին նվիրված հատորում²։

Որ Ա. Գաբինովիչը համարյա բառացի կրկնում է այն, ինչ գրված է «Թարիխ»-ում. ընթերցողը կարող է համոզվել

¹ Տես Օ. L. Barkan, նույն աշխատությունը։ Տես նաև Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ այլ շրջաններին վերաբերող XVI—XVII դարերի օսմանյան օրենքների ժողովածուն, որը քաղված է Օ. Լ. Բարկանի հիշատակված գրքից («Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում» (XVI—XVII դդ. կանտոնամասներ). Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլայանի, Ծրկան, 1964)։

² Antoine Dabinovitch, Les pactes d'assistance entre les gouvernements ottomans et les grands seigneurs de Bosnie et de Croatie depuis le XVIème au XVIIème siècle. V TTK Ankara, 1960. էջ 478—674։

կարդալով այդ աշխատությունից բերված հետևյալ մեջբերումները. «Թուրքական աղբյուրները վկայում են,— գրում է նա,— որ քրիստոնյա ժողովուրդները ամբողջությամբ իրենց խոշոր ավատատերերի հետ միասին միանում էին արշավողների (իմա՝ թուրքերի) հետ, նախքան վերջինների օգտին ճակատամարտի ելքը որոշվելը։ Նման կողմնորոշումը բացատրելու համար,— շարունակում է նա,— մի շարք շատ կարևոր պատճառներ պետք է աչքի առաջ ունենալ»։ Իսկ որո՞նք են այդ պատճառները։ Ահա Ա. Գաբինովիչի բացատրությունը։ «Արհեստավորները, գյուղացիները քարավանային առևտրով զբաղվող վաճառականները շահագրգռված էին իրենց տնտեսական շահերը պաշտպանելու, շահեր, որոնք վտանգված և ոտնահարված էին (Բյուզանդիայի) ներքին քաղաքականության և միջազգային կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով։ Ապրանքների իրացման համար անհրաժեշտ շուկան գնալով սահմանափակվում էր։ Ազգային տարածքի պաշտպանությունը հասցնում էր հարկերի անվերջ աճման։ Հարկերին ավելանում էին պարհակները։ Տիրապետող սովը, աղքատությունն ու համաճարակներն էին։ Նման պայմաններում մի պահ թվում էր, որ այս դժվարություններից դուրս գալու միակ ճանապարհը, մնում է՝ մի պետության գերիշխանության ընդունումը, որը կխոստանար ստեղծել որոշ աստիճանի կայուն պետականություն»²։ Նման պետությունը, անշուշտ, եզրակացնում է նա, պիտի «թուրքականը լիներ»³։

Այնուհետև՝ «Այն վեհանձնությունը (sic!), որ օսմանցիները ցուցաբերում էին իրենց գերիշխանությունը ճանաչած բնակչության նկատմամբ, չէր կարող չապահովել նրանց (Քրիստոնյա ժողովուրդների) նվիրվածությունը իրենց (թուրքերի) հանդեպ»³։

Նման բացատրությունները, ըստ էության պատմության բացահայտ կեղծումն են։ Իրականում, թուրք հրոսակախուրդները հրով ու սրով նվաճում էին Փոքր Ասիան և Բալկանները, ու քրիստոնյա ժողովուրդներին ուրիշ ելք չէր մնում,

¹ նույն տեղում, էջ 487։

² նույն տեղում։

³ նույն տեղում, էջ 490։

քան ընդունելու նվաճողների բռնատիրութիւնը ու սրտի խորը կակիծով, արցունքով ողբալ իրենց պետութիւնների անկումը: Իսկ նվաճում էին օսմանցիները, որովհետև ստեղծել էին կարգապահ, ուժեղ բարբարոս մի բանակ, որը, անշուշտ, ռազմական առավելութիւն ունեւր զարգացած ավատատիրութիւն պայմաններում տնտեսապես մասնատված ու քաղաքականապես թուլացած: Բյուզանդիայի նկատմամբ: Հենց իրենք թուրքերն իրենց պետութիւն մասին ասում էին, որ նա «սրով է ծնվել և սրով միայն կարող է պահպանվել»:¹ Կոստանդնուպոլսի գրավումը սուլթան Մեհմեդ Յեթիհի կողմից 1453 թ. ուղղակի շանթահարեց քրիստոնյա աշխարհին, այդ թվում հայերին: Ժամանակի երկու հայ հեղինակներ՝ Աբրահամ Անկյուրացին և Առաքել Բաղիշեցին երկարաշունչ քերթվածներով ողբացին Կ. Պոլսի անկումը, արտահայտելով հայ ժողովրդի խորը ցասումը, ցավն ու վիշտը քաղաքակրթութիւն այդ խոշոր կենտրոնի նվաճման ու ավերման առթիւ:

Կոստանդնուպոլսի գրովելը,
Քաղաքաց գահոյք կազմեալ,
Այժմ է՛ր եղեր դու աւերեալ,
Անօրինաց կոխան եղեալ՝—

կարդում ենք մենք Աբրահամ Անկյուրացու մոտ:

Հանրահայտ է, թե ինչ ավերածութիւններ գործեցին, ինչ թալան ու կողոպուտ կազմակերպեցին, ինչպիսի վայրագ սպանութիւններ կատարեցին թուրքերը Կ. Պոլսի գրավումից հետո՝

Չպատերազմողսն զոր զբռնի,
Չամենեսուն կոտորեցին,
Այլ և ըզայլս և ըզկանայս
Ի գերութիւն իսկ վարեցին:
Եւ զնորահաս տղայս նոցին
Ի մօր գրրկացն խըլէին,
Առեալ զբարի հարկանէին
Չծերսն սրով խողիողէին:²

¹ Տես В. Д. Смирнов, Кочибей Гемюрджинский и другие османские писатели 17 века о причинах упадка Турции, СПб, 1878, էջ 120—121,

² Տես Հ. Անայան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 50:

³ Նույն տեղում, էջ 43:

Այս բնորոշ հետո դժվար չէ հասկանալ թուրք օսմանցիների «փրկարար» դերը: Իսկ եթե ահ ու դողից, թալանից ու սպանութիւնից հետո, սուլթան Յեթիհի հրամայեց դադարեցնել բռնութիւնները ու թույլ տալ մազապուրծ խաղաղ բնակչութիւնը վերադառնալ մայրաքաղաք, իսկ հետագայում հայ արհեստավորներին Բրուսայի շրջակայքից կարգադրվեց տեղափոխվել Կ. Պոլիս, ապա այդ բոլորը ոչ թե սուլթանի ու սուլթանական կառավարութիւն մտահոգութիւնն էր բռնատիրված հպատակների նկատմամբ, ինչպես դա ուզում է ցույց տալ թուրքական արդի պատմագրութիւնը, այլ թուրքական պետութիւն պետական շահերի թելադրանք՝ հրամայական պահանջը: Եվ անշուշտ կեղծում է պատմական իրողութիւնը Ի. Բ. Չարկը, երբ իր «Հայերի ծառայութիւնը թուրքական պետութիւնը» աշխատութիւն մեջ հայ արհեստավորների Արևմտյան Հայաստանից և Փոքր Ասիայի հայաշատ վայրերից բռնի կերպով դեպի Կ. Պոլիս տեղահանման մեջ տեսնում է «զթառատ» և «ողորմած» սուլթաններին՝ հայերի հանդեպ բարյացակամ վերաբերմունքի և հովանավորութիւն արտահայտութիւնն:¹

Կարդալով XV—XVII դարերի օսմանյան կայսրութիւն քաղաքական պատմութիւնը նվիրված թուրք պատմաբանների աշխատութիւնները, ընթերցողները այստեղ էլ չեն հանդիպի Հայաստան երկրի և հայերի մասին ոչ մի խոսքի: Կարծեք նման երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունեն: Անգամ այնպիսի մի պատմաբան, ինչպես Ի. Ուզունշարըլին է իր

¹ Տես Ի. В. Çark, Türk devleti hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953: Հայտնի է, որ 1473 թ. Գերջանում Ուզուն Հասանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո, Մեհմեդ Յեթիհի էրզրումի, Երզնկայի Բարբրոսի, Գիվրիկի, Սեբաստիայի, Գիարբեքի և այլ վայրերի հայ արհեստավորներին հավաքարեց ու բռնի կերպով տեղափոխեց Կ. Պոլիս (տես Ի. В. Çark, նույն տեղում, էջ 10): Արշակ Ալպոյաճյանը իր «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ» աշխատութիւն մեջ բերում է հայերեն ձեռագրերից մի շարք հիշատակարաններ Յեթիհի ժամանակ հայ արհեստավորների հավաքազորման ու բռնի Կ. Պոլիս, առաքման մասին (տես Արշակ Ալպոյաճյան, «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», Կահիրե, 1937 թ. էջ 454—547): Հետագայում 1479 թ. 1514 թվականներին տեղի ունեցան հայ արհեստավորների նոր բռնի տեղահանումներն ու առաքումը Կ. Պոլիս (տես Ի. В. Çark, նույն տեղում, էջ 11): XVII դարի թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին մինչև իսկ նշում է Կ. Պոլսի այն թաղամասերի անունները, որ բնակվել էին Արևմտյան Հայաստանից ու Փոքր Ասիայից բռնազաղթած հայ արհեստավորները (տես Evliya Celebi seynhetna-mesi, seriyi hazirlayan Resat koçu İst. 1938, էջ 27):

«Օսմանյան պատմութեան» քառահատոր աշխատութեան մեջ ոչ մի անգամ չի հիշատակում, որ Մեհմեդ Յեթիհի ժամանակ սկսվել է և սուլթան Սելիմի ժամանակ փաստորեն ազատվել է Հայաստանի մեծ մասի նվաճումը թուրքերի կողմից: Մեկ դարից ավելի Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պատերազմները. ըստ թուրք պատմաբանների տեղի են ունենում Արևելյան Անատոլիայի և Պարսկական Ռեանի (այսինքն՝ Երևանի) ու Նախիջևանի հողի վրա: Եվ դա այն ժամանակ, երբ անգամ XVII դարի թուրք ականավոր պատմագիր Քյաթիր Չելեբին իր «Ջիհաննամա» («Աշխարհի հայելի») աշխատության մեջ պարզորոշ գրում է, թե «Ներկայումս (իմա՝ XVII դարում — Մ. Զ.) Մեծ Արմենիան բաղկացած է վանի և էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից»,¹ և որ էրզրումը Արմենիայի մի մասն է համարվում: Սահմաններն են, արևելքում՝ Երևանի, Կարսի վիլայեթները, հյուսիսում՝ Տրապիզոնի վիլայեթը, հարավում՝ Դիարբեքիը և վանը: էյալեթն ունի 11 սանջակ. էրզրում (փաշայի սանջակն է), Իսփիր, Բասեն, Թարթում, խնուս, Կարահիսարի Ծարբի, Կրզուչան, Մամրվան, Հրդի, Միչինկերտ, Ներքաս, Ալաշկերտ և Բայազիտ»:²

Ի վերջո՝ Հայաստանի զգալի մասը արդեն XVI դարում նվաճվեց թուրքերի կողմից: Եվ ահա, եթե հավատանք թուրք պատմաբաններին, հայերի համար ստեղծվեցին «դրախտային» պայմաններ: էստ Ուրասը այսպես է ներկայացնում իր ընթերցողներին հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ. «Օսմանյան հայերը հանգիստ կյանք էին վարում, ըզբաղվում էին առևտրով ու արհեստներով և շատ գոհ էին իրենց վիճակից: Զինվորական ծառայությունից ազատված լինելու հետևանքով, բազմապատկվեց նրանց ընտանիքների քանակը և աճեց նրանց նյութական բարեկեցությունը»:³ Եվ այս բոլորն անշուշտ, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ կայս-

րութեան մեջ տիրում էր «օրինականությունն» ու «արդարությունը»: Այդ մասին թուրք պատմագրության III համագումարում իր զեկուցման մեջ դ-ը Շինասի Ալթընդազը ասում էր. «...Որևէ մի քրիստոնյայի ձեռքից բռնություն մի հավ վերցնելը կամ նրա հողակտրում ձի արածացնելը երբեմն մինչև իսկ մահապատժի էր հասցնում: Կարճ՝ թուրքական երկրում միայն արդարություն էր գերիշխում: Այդ պատճառով, թուրքական գերիշխանության տակ մտած այլ ազգությունները շուտով համակերպվում էին այդ գերիշխանությանն ու հոգով կապվում նրա հետ: Վկայություն կա այն մասին, թե ինչպես անարդարությանը սպանված մի քրիստոնյայի համար տասնմեկ էնիչեբիներ մահապատժի ըստացան»:⁴

Արդ՝ ինչպե՞ս է ներկայացվում օսմանյան տիրապետության հաստատումը այն թուրք հեղինակների մոտ, որոնք հատուկ աշխատություններ են նվիրել հայ-թուրքական պատմական առնչություններին (նկատի ունենք նախ և առաջ դարձյալ Զեմալ Օզկայային, Քյամուրան Գյուրյունին և այլոց): Դիմենք վկայակոչությունների. «Այն ժամանակ երբ մուսուլման թուրքերը վերջնականապես փոխարինեցին Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ուժը ներկայացնող բյուզանդացիներին, — կարդում ենք Զ. Օզկայայի մոտ, — հայերը, որոնք ցրված էին երկրով մեկ ու իրենց գոյությունը քարշ էին տալիս ուրիշ ժողովուրդների արանքում, գտնվում էին ոչնչանալու ճանապարհին»:

Նրանք հունադավան եկեղեցու և բյուզանդական վերջին կայսրերի կողմից ենթարկվում էին սարսափելի ճնշման: Նրանցից շատերը, և ամենաերեւելիները, լքել էին իրենց բնակավայրերը ու հաստատվել օտար երկնակամարների տակ, հույս ունենալով այնտեղ գտնել անդորր, գոյության միջոցներ և մասնավորապես ազատ միջավայր շարունակելու համար իրենց սովորական նենգություններն ու հանցագործությունները, սակայն հանդիպեցին միայն անախորժությունների և մեծ մասը ուրիշ ոչինչ չգտավ անելու, քան ձուլվելու այն ժողովուրդների մեջ, որտեղ և նրանք ապրում էին»:

¹ Տե՛ս H. H. Uzuncarsilt, Osmanlı tarihi, c. II, Ankara 1949, էջ 243—399 և այլն:
² Տե՛ս թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անգրիզիկատի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատ. Բ, էջ 29:
³ Es'at Uras, էջ 152:

⁴ Şinasi Altındağ' Osmanlı idaresi ve gürcüler, III TTK, էջ 317—325:

Միայն այն հայերը կարողացան մի քիչ շունչ քաշել, որոնք (դա առաջին հայացքից պարագոկալ կարող է թվալ) փրկվել էին հունադավան եկեղեցու, տեղական իշխանական տների և Կոստանդնուպոլսի քրիստոնյա կայսրերից թուրք և մուսուլման տիրակալների միջոցով:

Հիրավի, շնորհիվ նրանց, նրանք պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը, ազատված լինելով գինվորական ծառայությունից՝ հնարավորություն ունեցան ամբողջապես ներվիրվելու գյուղատնտեսության, առևտրին, արհեստներին, և եթե դեռևս հսկա հարստություններ չէին հավաքում, այնուամենայնիվ նրանք լավ էին ապրում և նրանց թիվը մուսուլմանների ու հատկապես թուրքերի համեմատությամբ, որոնց արյունը, ուժն ու կորովը ունեցվածքը հոսում էին գետի պես, ավելանում էին»:

Այսպիսով, թուրքերը հայերին քերում են «փրկություն» և «ազատություն» բյուզանդական դաժան լծից: Հաստատվելով Հայաստանում «թուրքերը քրիստոնյաներին թողեցին կրոնական և մշակութային ազատության կատարյալ տնօրինումը»² «Շատ էական հարց է,— այնուհետև կարդում ենք Ջ. Օզկայայի մոտ,— որ թուրքերը մեծ հաղթանակի պայմաններում անգամ անմիջականորեն ու վեհանձնաբար պարտվածներին տվեցին իրենց սեփական օրենքներով ու սովորություններով ինքնակառավարվելու իրավունք»:³

Այսպես իբր վարվեցին թուրքերը իրենց դեմ դարեր շարունակ մաքառած բյուզանդացիների նկատմամբ: Եթե դա այդպես է, բացականում է հեղինակը, ինչպես կարող էր պատահել, որ «...այս նույն թուրք ժողովուրդը այլ կերպ վարվեր հայերի կամ հայկազյանների հետ, որոնք ի վիճակի չեն եղել երբևիցե որևէ մարտի բռնվել թուրքերի հետ, որևէ մի պատճեն ստեղծել նրանց ճանապարհին թուրքերի կողմից Առաջավոր Ասիայի վերջնական նվաճման ժամանակ»:

Ովքե՞ր ամենից շատ օգտվեցին 1453 թ. թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումով: Հայերը,— պատասխանում է մեր հեղինակը, իսկ թե դա ինչ «օգուտ» էր, մենք տեսանք

Աբրահամ Անկյուրյացու և Առաքել Քաչիչեցու «Ողբ»-երից մեջբերված առանձին հատվածներից: Այն աստիճան մեծ էին հայերին տրված արտոնությունները Կոստանդնուպոլսում, ուղում է հավաստիացնել իր ընթերցողներին Ջ. Օզկայան, որ նրանք արդեն կազմում էին մի տեսակ «պետություն» պետության մեջ»¹ թուրքերը, այնուհետև գրում է Ջ. Օզկայան, ոչ մի ժամանակ չեն ստիպել իրենց հպատակներին ընդունելու մահմեդականությունը: «Ճշմարտությունն այն է,— այնուհետև կարդում ենք մեր հեղինակի մոտ,— որ նրանք ոչ միայն շահնազերծեցին որևէ հալածանք իրենց օրենքներով ղեկավարվող քրիստոնյաների և հրեաների նրկատմամբ, այլև նրանց տվեցին կատարյալ ազատություն իրենց կրոնական բոլոր ծիսակատարությունները կատարելու համար, բացարձակ անկախություն յուրաքանչյուր դավանանքին և երբեք չմիջամտեցին նրանց կրոնական գործերին»² Եվ նույնիսկ այն դեպքում, երբ կամավոր սկզբունքով մի քրիստոնյա հպատակ, տվյալ դեպքում հայր, մահմեդականություն ընդունելու, ապա «թուրքերի հանդուրժողականությունը այն աստիճանի էր հասնում, որ նորաթուխ մահմեդականներին թույլ էր տրվում ազատորեն շարունակել խոսել իր մայրենի լեզուն և պահպանել իր նախնիների կենցաղն ու սովորությունները»³

Պատմական փաստերը, ինչպես մենք կտեսնենք հետագա շարադրանքի ժամանակ, ճիշտ հակառակն են վկայում ու հեղինակի այս «փաստարկումները» չեն կարող համոզել նույնիսկ թուրք ընթերցողին: Քաջ իմանալով այդ մասին, հեղինակն ստիպված է անել հետևյալ վերապահումները: Ճիշտ է,— գրում է նա,— (Օսմանյան) երկրում, մուսուլմանները ինչպիսի ազգության էլ նրանք պատկանելիս լինեին դիտվում էին իրավահավասարության միևնույն հողի վրա, քանի որ պետությունը, որը խարսխված էր կրոնի վրա, մի տեսակ իրենց (մուսուլմանների— Մ. Ջ.) մասնավոր հաստատությունն էր հանդիսանում:

Սակայն ոչ մուսուլմանները հեռու լինելով ճշունից, հալածանքից, կոտորածից, իրենց հերթին այն, ինչը վերաբեր-

¹ Cemal Özkaya, էջ 60.

² նույն տեղում, էջ 49.

³ նույն տեղում, էջ 51.

¹ նույն տեղում, էջ 53.

² նույն տեղում, էջ 58.

³ նույն տեղում, էջ 59.

վում էր իրենց ներքին գործերին, այս պետությունից կատարելապես անկախ էին (sicl)»¹

Այսպիսով, ըստ Ջ. Օզկայայի, քրիստոնյա հպատակների, տվյալ դեպքում հայերի համար թուրքական տիրապետությունը բերում էր միայն արդար իրավակարգ ու երջանիկ կյանք, որը մասամբ, հեղինակի հավաստիացումով, խախտվեց միայն XVIII դարում: Այդ մասին մի քիչ հետո:

XVI դարում թուրքերը Հայաստանի տարածքի վրա վերջնականապես հաստատվեցին հրով ու սրով: Հայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ թուրքական տիրապետությունն իր հետ բերում էր արյուն ու ավեր, կոտորած ու արտագաղթ, վիշտ ու արցունք, երկրի համընդհանուր ավերում ու ամայացում:

XVI դարի արշալույսին, ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասում ու Մերձավոր Արևելքում իրենց տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանությունը հաստատելու համար, սկսվեցին երկարատև պատերազմական գործողություններ Օսմանյան թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Հայաստանն իր ուսերի վրա էր կրում պատերազմական գործողությունների ամբողջ ծանրությունը: Այդ պատերազմները, որոնք տևեցին մինչև 1639 թիվը, ավերում ու ամայացնում էին երկիրը, հայ ժողովրդին պատճառում անլուր տառապանքներ:

XVI դարի հայ, ինչպես և արևելյան աղբյուրներում հաճախակի կարելի է կարդալ «ամեն ինչ ոչնչացված էր», «...երկրում ոչինչ չէր մնացել, անգամ խոտը» և որ նվաճողները «քանդեին քաղաքն ու զերկիրը և զշենս»: XVI—XVII դարերի թուրք պատմագիրները, նկարագրելով Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պատերազմները, բացահայտում են մեր առաջ կողպուտի, ամեն տեսակի կամայականությունների, հպատակված ժողովուրդների զանգվածային ոչնչացման, գերեվարման մի ահավոր պատկեր: Պատմագիրների նկարագրությունները լի են հետևյալ հայտարարություններով՝ «նվաճեցին», «բնակչության մի մասին գերեվարեցին, մյուսին՝ ոչնչացրին», «ավերեցին քաղաքներն ու գյուղերը՝ հողին հավասարեցնելով»: Հայաստա-

նում ստեղծված ծանր արտակարգ դրությունը դարի առաջին քառորդին կարճ, սակայն վերին աստիճանի արտահայտիչ ձևով ներկայացնում է մեզ նույն դարի բանաստեղծ, Աղթամարի հայոց կաթողիկոս Գրիգորիս Աղթամարցին.

«Հազարացիք օրինօք թիւր

Ջազգս խանձեն, որպէս զհուր»², — կարդում ենք նրա մոտ:

Նվաճողների կատարած ավերածությունների անմիջական հետևանքը տարածամ մահը, համաճարակն ուսովն է: 1549 թ. Բարկիս գյուղում արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք հետևյալը. «...Նդև մահատարածամ և մեռան անթիւ տղայք, հենց որ կալոյ ժամանակին տղայ շկայր որ զկաման քշեր...»³

Նվ 1533—1535, և՛ 1544—1549, և՛ 1551—1555 թվականների պատերազմական տարիներին նվաճողները այրում, ավերում, կողոպտում էին ամեն ինչ: 1533 թ. պատերազմների ժամանակ, Հովհ. Արճիշեցի տարեգրի վկայությամբ, թուրքական զորքերը «... ցրուեալ ի շոքս զիմաց տեւեցին և անմարդաբնակ աւարին, զվաճայ երկիրն, զնստանայ և ՉԱմկուն (ընդգծումը մեզն է— Մ. Ջ.)»⁴:

1548—49 թթ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ Ֆրանսիական թագավորին ուղարկած հատուկ գրության մեջ սուլթան Սուլեյմանը այս արշավանքի ընթացքում հանդես է գալիս որպես հպատակների (հայերի) շահերի արտահայտիչ. «Արդ՝ երկրի ուայաներն ու հպատակները, մեր բարձր հովանավորության ներքո, արժանանալով թագավորական արդարության և աշխարհապարփակ ողորմության, զերծ մնացին կողոպուտից ու թալանից և վայելեցին իմ փառիշահական գթությունն ու ողորմությունը շնորհիվ ստեղծված ապահովությանն ու անդորրությանը»⁵: Գուցե նման ված ապահովությանն ու անդորրությանը պատմագրության ներքեփաստեր» նկատի ունեն արդի թուրք պատմագրության ներ-

¹ Կ. Կոտտանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը, Քիֆլիս, 1898, էջ 13:

² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 9223, հիշատակարան Ժ:

³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 229:

⁴ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Կարի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» կազմեց Ա. Ե. Սաֆրաստյան, հ. Բ., Երևան, 1964, էջ 204:

կայացուցիչները XVI—XVII դարերի Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող իրավիճակը ներկայացնելով իդիալական: Թե՛ գաինչ ապահովություն ու անդորրություն էր, երևում է գրիչ ներսես Վարազեցու 1548 թ. հետևյալ հաղորդագրություններից: Օսմանցիները, — գրում է նա, — «...բակեցին առհասարակ զգիւղս և զքաղաքս՝ զծառ և զտունկս առ ի յայրել զփայտոս ի խանութ և յայլ ինչ պիտոս իւրեանց»։ Հաջորդ՝ 1549 թվականին, — այնուհետև շարունակում է ներսես Վարազեցին, — սուլթանը «...հրամայեաց տանել եօթ բեռն կարմիր (ոսկի) ի վան և պարսպել զքաղաքն, և սկսան ի շինենն, բակեցին զգերեզմանս՝ զխաչքար և զտապանաքարն և արկին ի հիմն պարսպին և եօթն ամիսն կանգնեցաւ երեք կողմն քաղաքին ի յարաց ամսոյ մինչ ի նաւասարդի: Դարձեալ հրամայեաց մեծ արքայն՝ հունքար յամենայն աշխարհաց՝ որք ընդ ձեռամբ իւր էին, ցորեան, գարի (ժողովել) և տանել ի վան»։¹

Ի պատասխան 1551 թ. սեֆյանների Արևմտյան Հայաստանում կատարած ավերիչ ազպատակության, թուրքերը 1553—54 թթ. փաստորեն ավերակի վերածեցին Արևելյան Հայաստանը: Թուրք պատմագիր Ի. Փեչևու բառերով ասած, 1554 թ. շարժվելով Շորագյալ, «հաղթական բանակը մինչև հիմքը կործանեց ու ավերեց բարեշեն գյուղերը»: Շորագյալից շարժվելով դեպի Երևան, թուրքերն այրեցին «շահերի և խաների պալատները, այգիներն ու ամեն ինչ... Գետնին հավասարեցրին»: Թուրքական բանակը ամենուրեք զբաղվում էր կողոպուտով և այն «հարստությունները, որոնք հրեարավոր չէին տանել, բոլորն այրեցին, — գրում է Ի. Փեչևու վին: Երևանից թուրքական բանակը շարժվեց դեպի Նախիջևան: Այստեղ նույնպես թուրքերը ոչինչ չթողեցին «քարքարի վրա», այնպես որ «հաղթական բանակի» մուտքից առաջ «քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու կառույցները այն աստիճան ավերվել էին, որ բուսի ու ագռավի բույն էին դարձել»։²

Թե՛ ինչպիսի «փրկարարներ» էին թուրք զավթիչները, դարձյալ մեզ բացահայտում է Ի. Փեչևին: Նկարագրելով նրավաճողների վերաբերմունքը տեղացի հայերին, նա գրում է,

թե հափշտակված հարուստ ավարի մեջ էին և «արծաթի նրման մարմին ունեցող մանկամարդ սիրելիներ, վարդանման երես ունեցող մատղաշ ու քնքուշ աղջիկներ, աննման և հրաշալի հարսներ», որոնց թիվը Ի. Փեչևիի գրիչը «չի կարող նկարագրել...»: Ոչ մի արշավանքի ժամանակ, — շարունակում է նա, — բանակն այնքան հարստություն ձեռք չբերեց, ինչքան այստեղ», և որ «չկար մի վրան, ուր սիրեկանների ու սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լիներ: Հինգից-տասից ավել ունեցողներին հաշիվ չկար»։³

XVI դարի 70—80-ական թվականներին տեղի ունեցած թուրք-պարսկական հերթական պատերազմները նոր արհավիրք ու աղետ բերեցին հայ ժողովրդին, որոնք այնքան վառ ու կենդանի լեզվով նկարագրված են այդ տարիներին արտագրված հայերեն ձեռագրերի մի շարք հիշատակարաններում:⁴ Ելաթում գրված մի ճառընտիրում գրիչներ Սարգիսի, ներսեսի, Վարդանի և Հովհաննեսի թողած հիշատակարանը ընթերցողներին ցնցում է նվաճողների կատարած չլաված ու շտհանված վայրագությունների նկարագրությամբ, երկրի ընդհանուր ավերմամբ ու խաղաղ բնակչության զանգվածաչին գերեվարության մասին հաղորդած մանրամասնություններով: Այն աստիճանի ողբալի են նկարագրված պատկերները, որ գրիչներն իրավամբ գրում են. «...ոչ կարեմք լեզուս պատմել, և ոչ զագիրն նոցա (իմա՝ թուրք նվաճողների — Մ. Զ.) ընդ գրով արկանել»: Թուրքերը, — գրում են նրանք, — «...զբաղում քաղաքս՝ և զգեղս՝ և զգաւոսս առբեալ քանդեցին, զարսն սրով սպանին, և զկանայսն և զտղայսն գերեվարեցին: և այնչափ անողորմ բան արարին, զի տղայն՝ որ որովայնաւ կալան և ընկեցին ի վառեալ թօնիրն ի մէջ կրակին, և այլ ևս զտղայքն ի զիրկս մարցն շամբէին, զստինան, և յանկարծ հասունէին ի վերայ նոցա, զմարս սպանանէին և արիւն և կաթն իրար խառնէին և շամբէին և մանկտեաց, ոչ գիտէին զվայս իրեանց»։⁵

1584 թ. թուրքերը ավերեցին Երևանը, կողոպտեցին նրա հարստությունները ու գերեվարեցին նրա բնակչությունը: Խոսելով քաղաքի բնակչության և ամենից առաջ հայերի զանգ-

¹ Նույն տեղում:

² Մատենադարան ձեռագիր, № 6273, էջ 503—508:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 438—440:

⁵ «Tarih-i Peçevi» հատ. 1, էջ 313:

վածային գերեզարության մասին, Ի. Փեչևին նշում է, որ գերի վերցվածները բարձրացրին այն հարցը, թե արդյո՞ք խաղաղ բնակչության գերեզարուծը օրինական է, հարց, որ մուֆթի Քեմալ փաշա Ջադեն իր Ֆեթվաներով (մեկնություններով) հաստատեց «օրինականությունը»: Մուֆթին մինչև իսկ գտավ, որ «...շարիաթով թույլատրվում է գերի վերցված կանանց հետ միասին գերի վերցնել նաև նրանց փոքրահասակ երեխաներին»¹

1585 թ. Արճեշում արտագրված ավետարանի հիշատակարանում Կարապետ եպիսկոպոսը գրում է... Ի դասն և ի նեղ ժամանակի... Եւ ելեալ ի յՐստմպօլայ վեզիր փաշայ մի Աւաման անուն ի վերայ Արզումայ գնաց երեւով ու աւերելով, և զհայոց ազգս կողոպտելով՝ գնաց ի Շահաստան ի Քարեղ և ի տեղն բերդ պատրաստեաց և ինքն (անդ) սատակեցաւ և հծծելագօրեն անգլուխ ի յետ դարձան և եկեալ զժովու բոլորս (Վանայ) երեւով և աւերելով՝ և զհայոց ազգս կողոպտելով և զորն բռնէին իսկանչէին (տանջէին) և զօրպահաց թէ թագուցած կեր, թէ ի հացէ, թէ ի փարթալէ (ի շորեղենէ) թե ինչ որ զումանք (կասկած) ունէին զամէն ի ձեռներն տային, դեռ չէին ազատեր, և զորն ֆար ու ֆասատ (զրպարտանք) ունէին և զհայոց ազգս խիստ դառն ու դիժար նեղէին, միթե Աստուած զվերջն բարի առնէ և զհայոց ազգս ազատէ»²

Պատերազմական գործողությունների անմիջական հետևանքը սովն ու համաճարակն էր:

XVI դարի վերջին հայ ժողովրդի զլիսին Արևմտյան Հայաստանում պայթեց նոր է՛լ ավելի հաճվոր մի աղետ՝ Ջալալի հրոսակախմբերի շարժումը, որը հիմնահատակ ավերեց երկիրը և պատճառ դարձավ հայերի և հատկապես արհեստավորական տարրի երկրից զանգվածային արտագաղթին՝ Հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանրագույն դրությունը

¹ Որ գերի վերցվածների մեծ մասը հայեր էին, երևում է ինչպես իրենց թուրք ազրուրների սվյաններից, այնպես էլ XVI դարի անգլիացի առևտրական ճանապարհորդ Ջոն Նյուրբերի հետևյալ վկայությունից. «Պարսկաստանի վերջին պատերազմներում (իմա՝ 1578—1584 թթ.— Մ. Ջ.) շատ քրիստոնյա գերիներ էին վերցրել Երևանում և ուրիշ տեղերում» (Հովհ. Նազարյան, Ուղեգրություններ, մասն Ա., էջ 544):

² Մատենագարան, ձեռ. № 8939, էջ 274 ա—274 բ:
զավորվի վճարեց օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966 թ.:
³ Այդ մասին տես Մ. Ջալալյան, «Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ»:

պատկերավոր ձևով մեզ ներկայացրել է Երեմիա Չեչեբի Քյոմյուռեճյանը: Ահա և առանձին հատվածներ այդ մասին: Խառնիճադանճ գուևդք խուժադուժք (խոսքը Ջալալիների մասին է— Մ. Ջ.):

Ջոր տեսանողք էին սարսեալ,
Ջկանայս մանկամբ քարչին գերի
Ս րեդ Եւ բնդ իրեանս շրչեցուցեալ»¹

Ավելի մոռյլ գծերով է ներկայացնում ստեղծված ծանր վիճակը Հայաստանում ջալալիների շարժումների հետևանքով Ազարիտ Սասնեցին՝

Այս ամենայն շարս որ գրեալ,
Ի մեր մեղացքն գործիցեալ
Հայաստանս— հիմըն քակեալ
Մինչև ի սպառ զնա կործանեալ
Հազար քառասուն թուին սկսեալ
Մինչև վաթսունըն ժամանեալ,
Եւս առաւել շարիք ցուցեալ:

Ջաշխարհս հայոց բռնաւ շեշեալ
Այնուհետև՝

«Ի Քավրիժոյ մինչ ի Ստամպոլ
Քար վերայ քարի ոչ մընացեալ.
Այլ ամենայնըն վախուցեալ,
Սրկրոց երկիր սփռեալ ցրուեալ»²

Քուրք-պարսկական պատերազմներն ու ջալալիների շարժումը մի կողմից, դյուրացիների զանգվածային փախուստը իրենց տեղերից՝ մյուս կողմից, այլ խոսքով՝ հասարակական արտադրության և վերարտադրության պրոցեսի տևական խանգարման պատճառով, երկրում համատարած սով սկսվեց, իսկ զարման պատճառով, երկրում համատարած սով սկսվեց, որը կլանեց հարյուր հազարավոր մարդկանց կյանքը: «...Հողագործք և երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին,— գրում է Առ. Դավրիժեցին,— յերկիւղէ և յահէ սոցայ (իմա՝ ջալալիների) փախուցեալ ի բերդս և ի դղեակս և ի փապարս լերանց ամրանային և ոչ կարէին առնել գերկրա-

¹ Մատենագարան, ձեռ. 1675, թ. 85 բ.:
² Ազ. Սասնեցի, Ողբ ի վերայ հարուածաց արեւիտան զոււացն և ոչ խարհին հայոց ի ձեռաց ճալալեանց, «Հանգստ ամսորեայ», 1686, էջ 224:

գործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կարկուտ բարձաւ ամենեկին և սկսաւ լինել սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց և ոչ գտանիր, և այն ևս ծանր գնոյր»¹։

Սովն այն աստիճան է սաստկանում, որ «սկսան ուտել զմեռեալս և ոչ թաղէին՝ այլ ուտէին. քանզի զորացեալ էր ի վերայ աշխարհի սովն։ Եւ բազումք ի բազում տեղիս զկենդանի մարդս ըմբռնէին և ուտէին»²։

Սարգիս քահանա Հիզանցին վանից 1606 թ. խոսելով երկրի ընդհանուր ավերածութեան ու սովի մասին գրում է. «...Եւ քանզի եղև աւարտումն սբ. գրքիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս յորում նեղիմք ի բռնութենէ և ի սաստկութենէ այլազգեաց և յանօրինաց՝ զի կայ ի մէջ աշխարհիս բազում նեղութիւն և պատուհաս սով սաստիկ, սուր անխնայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհաց և քանդումն գեղօրէից, կործանումն տանց և շարժումն յերկրէ յերկիր և ոչ գտանէին բնաւ հանգիստ։ Զի ի մայրաքաղաքէն Ստամպուլայ մինչև յայս աշխարհս ուրեք շինութիւն ոչ գտանիր, ոչ ի քաղաք և ոչ ի գիւղ, ոչ ի լեռնս և ոչ ի դաշտս։ Եւ ի բազումք ի սովոյ և ի ցրտոյ մեռանէին ի տունս և ի դուրս, ի փողոցս և ի հրապարակս»³։

Սովն ու սուրը, ինչպես ասվեց, ստիպում էին հայ բնակչութեանը արտագաղթել երկրից և օտար երկնքի տակ փնտրել ապրուստի միջոց ու ապահով կյանք։ «Եւ յայսմ ժամանակի,— գրում է Առ. Դավրիժեցին,— եղև ցիր ու ցան ազգն հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ։ Ոմանք յիտումելի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լեհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի ծովերսն Պոնտոսի, ոմանք ի Թարվեզ և յԱրտաէլ՝ և ի գաւառս սոցա։ Զի յազգին հայոց՝ որքան դարիպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են գնացեալք»⁴։

Ինչ բերեց թուրքական տիրապետութեանը 1639 թ. մայիսի 17-ի (17 մուհարրեմ 1049 թ.) Կասր-ե Շիրինում իրանի հետ կնքված պայմանագրից հետո, երբ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը զավթվեց նրանց կողմից։ Գուցե՝ «խաղաղ»

«հանգիստ», «երջանիկ» կյանք, ինչպես պնդում են արդի թուրք պատմագրութեան ներկայացուցիչները։ Դարձյալ դիմենք փաստերի լեզվին։

Որ 1639 թ. խաղաղութեան հաստատումից հետո էլ էական փոփոխություն չկատարվեց հայ աշխատավոր լայն զանգվածների ծանր վիճակի մեջ, երևում է, ինչպես մեր մատենագիրներ՝ Առ. Դավրիժեցու ու Գր. Դարանաղցու, այնպես էլ այդ տարիների գրիչների հաղորդած տեղեկություններից, արևելյան ու օտար աղբյուրների վկայություններից։

Աշխատավոր զանգվածների և հատկապես հպատակ թրստոնյանների համար անտանելի վիճակ ստեղծվեց հատկապես XVI դարի վերջերից, երբ կայսրությունն սկսեց անկման առաջին հայտանիշները ցուցաբերել։ Սկսած այդ ժամանակվանից, հենց իրենց թուրքական աղբյուրների վկայությամբ «Թեքյալիֆ-ի դիվանիյե»-ն (պետական հարկերը) կամ «Թեքյալիֆ-ի շակկան» (արտակարգ հարկերը) ավելանում են մոտ 25 անգամ։ Այդպիսի իրավիճակ շարունակվում է նաև XVII դարում, երբ որոշակիորեն ակնարկելով քրիստոնյա հպատակներին, նույն դարի թուրք հասարակական գործիչ և պատմագիր Կոչիբեյը թուրք ղեկավարող շրջանների հասցեին գրում է հետևյալ մեղադրական տողերը. «Մի խոսքով, այն ճնշումներն ու բռնությունները, որոնց ենթարկվում են խեղճ ուսյաթները (քրիստոնյա հպատակները— Մ. Զ.), ոչ մի ժամանակ, աշխարհի ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ չեն եղել։ Եթե որևէ իսլամական պետության մեջ որևէ մեկին ամենափոքր նեղություն պատճառվի, ապա ահեղ դատաստանի ժամանակ դրա պատասխանատվությունը կրնինք տիրակալի և ոչ թե նրա պաշտոնյանների վրա և տիրակալը չի կարող արդարանալ տիեզերքի տիրոջ առջև և տիրակալը չի կարող արդարանալ հանձնել էի այս մարդկանց»։ Երտից սարսուած ճնշվածների հոգոցները խորտակում են տները, իսկ կեղեքվողների արտասուքները խեղդում են կայսրությունը կորստյան ալիքների մեջ։ Անհավատությունից աշխարհը չի կործանվի, այլ կանգուն կմնա, իսկ բռնությունից նա չի կանգնի»¹։

Թուրքական կառավարության ներկայացուցիչների դեմ

¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 83։

² Նույն տեղում։

³ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4721, Բ. 656 Բ.։

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 92։

¹ Risale-i koçibey, 1860, էջ 17։

սուլթանական պալատին բողոքել իմաստ չունեի: Թուրք պատմագիր Կարա-Չելեբիզադեն, շարադրելով 1654—1655 թթ. դեպքերը, այդ մասին գրում է: «Եթե բողոքողների ձայնը ի վերջո լսվի Ստամբուլում, նրանց անմիջապես նետում են բանտերը ու հարվածում փայտով: Բախտավոր կլինեն նրանք, եթե այնտեղից դուրս գան ողջ ու առողջ»:¹

XVII դարում պետական-վարչական մարմինների կողմից գյուղացիության ու մասնավորապես քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ կատարվող կամայականությունները անասելի չափերի էին հասել: Ահա թե այդ մասին ինչ է գրում երկար տարիներ Թուրքիայում ապրած ու Թուրքիայի ներքին իրավիճակի քաջատեղյակ ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Տեբուրը. «Նահանգներում փաշաները դարձել են փոքրիկ թագավորներ և վարվում են իրենց հպատակների հետ համարյա նույնպես, ինչպես Մեծ Տիրակալը (սուլթանը—Մ. Ջ.) ու իշխում են հպատակների ինչպես ունեցվածքի, այնպես էլ, մասնավորապես, կյանքի նկատմամբ, որոնց, երբեմն, զայրույթի պահին առանց դատի ու դատաստանի մահվան են դատապարտում: Նրանք հազար ու մի խժոժություններ են կատարում՝ գալով իրենց կառավարման ենթակա շրջանները: Նրանց գործակալները ավերում են գյուղերը, գողանում, կողոպտում ու ամառի են դարձնում այն գյուղերը, որտեղից որ նրանք անցնում են... Նրանց վայրագությունների մասին ամբողջ հատորներ կարելի է գրել, սակայն այդ մասին ես լռում եմ...»: Սյունահտե նույն հեղինակը գրում է, թե փաշաները, քաջ գիտենալով իրենց պաշտոնի կարճատև լինելը, «...գործադրում են սարսափելի գազանություններ և կամայականություններ այն աստիճան, որ խեղճ ժողովուրդը հուսահատության է մատնված և ստիպված թողնում է իր հո-

¹ M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux, Journal Asiatique vol. III, V. Paris, 1864, էջ 329—330.

² M. Febvre, Théâtre de la Turquie, Paris, 1678.

(Les Bachas sont des petits rois dans les provinces, et agissent presque le même pouvoir que le grand seigneur, tant sur les biens que sur, la vie des particuliers qu'ils condamnent quelques fois à la mort la colère sans aucune forme de procez. Ils font wille désordres en se rendant au lieu de leur gouvernement. Leurs gens rouignent la campagne, volent, pillent et désolent les villages par où ils passent. On ferait des volumes entiers de leurs tyrannies que je passe icy sous silence...»

ղակտորը ու թափառում երկրե երկիր, փոխանակ աշխատելու ու մշակելու հողը, քաջ իմանալով, որ իր արտադրած բարիքը գնալու է բռնակալների քսակը»:¹

Օսմանյան տիրապետությունը հայ ժողովրդին բերում էր անլուր դժբախտություններ թե՛ պատերազմի և թե՛ այսպես կոչված «խաղաղ» տարիներին: Պատերազմները, կենտրոնական կառավարության դեմ ուղղված առանձին ավատատերերի ապստամբ ելույթները սովորաբար ուղեկցվում էին շտեմնված ավերումներով ու գազանություններով: Նրանց հորդաները գործում էին հրով ու սրով, զարհուրելի մոլեգնություններով ու դաժանությամբ: 1642 թ. մի սաղմոսարանի հիշատակարանում Կողոնիայից (Ղարահիսար) գրիչ Մանուել Ղարահիսարցին գրում է, որ սաղմոսարանն արտագրված է «ի նեղ և ի դառն ժամանակին, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ընդ բոամբ ածեալ եղև աշխարհս ընդ շարաշուք և ընդ մարդախողող և ընդ գազանադեմ ազգին նետողաց (իմա՛ Թուրքերի), զոր ազգի նեղություններ և շարշարանաւք և հարկապահանջութեամբ կեղեքեն և աւերեն զաշխարհս, և ոչ ու (ս) տեք հասանի ազնութիւն, ոչ յերկնէ և ոչ յերկրէ, և ոչ այլ ուստեք»:²

Մի անանուն հեղինակ 1664 թվականին գրում է Թուրքական փաշաների կեղեքումների մասին. «Ամենայն ապրանք թուրքացն բնութեամբ է և անիրաւութեամբ. ուստի փաշայքն պարարտանան կար զօրութեամբ քրիստոնէից և հրէից, իսկ թագաւորն գիրանայ ընչիւք փաշայիցն, զոր օրինակ առուքն լնուն և առատացուցանեն զգետս, իսկ գետքըն հուակ յետոյ իջանեն ի ծովն և կորուսանեն զգալն ևս բարեաւք և զհամբաւ ջրոյն ևս»:³

1584 թ. իր հիշատակարանում Միքայել Ամթեցին նշում է, որ սբ. Գրքի արտադրությունն ավարտել է. «...ի ժամանակս թագաւորութեանն տաճկաց սուլթան Մահմեդի... որն ...հարկապահանջութիւնս յուրովս պահանջէր», — որի հետևանքով, — «...ոմանք գլխովին իսկ անկեալ յաղթատութիւն և բնակութեանց իւրեանց փախուցեալ»:⁴

¹ Նույն տեղում, էջ 233—234.

² Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Միքիթարեանց Վենետիկ, հ. Ա. Վենետիկ, 1914, էջ 321.

³ Մատենադարան, ձեռ., 1496, ք. 309 ք.

⁴ Մատենադարան, Մ. Մագիստրոսի գործերը, Բղթպ. № 30, էջ 55—56.

XVII դարի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր վերին Հայոց» աշխատության մեջ նկարագրելով հայրենի հողի հարստությունը՝ գյուղատնտեսական մթերքների առատությունը, հակադրում է գրան, մյուս կողմից, իր հարազատ ժողովրդի ծանր վիճակը, մի վիճակ, որը հետևանք էր թուրքական հարկային սխտեմի անտանելիության և թուրք պետական պաշտոնյաների կամայականության: Նա գրում է. «ցեղ ու ցեղ և ազգի ազգի սուտ պատճառ հարկապահանջութիւնն և կեղեքել անասելի է և անպատմելի, անողորմ առնուլն ի քրիստոնէից: Զի ինձ այնպես թուի, թէ Դանիել վասն սոցա մարգարէացաւ վասն չորրորդ գազանին, թէ ահեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»¹:

Թուրքական կառավարությունը բռնատիրական է, վայրենի և խղճի թելադրած օրենքներից դուրս»,— գրում է Մ. Ֆերուրը² «Սուլթանը, — մի ուրիշ տեղում ասում է նա, — ավերում է կայսրության սահմանում գտնվող նվաճված նահանգները, և նրա բնակիչներին թողնում այնպիսի վիճակում, որ նրանք հնարավորություն չունենան ապստամբելու: Դա արվում է բնակչության մի մասը տեղափոխելով մի շրջանից մյուսը, իսկ մնացած խեղճերին թողնելով կատաղած մի փաշայի տիրապետության տակ, որը վերջնականապես քայքայում է գյուղի, գավառի բնակիչներին»³: Եվ նման պայմաններում անգամ հայ ժողովուրդը շարունակում էր տոկալ, ստեղծել և ստեղծագործել: Դա մինչև իսկ զարմացնում էր թուրքերին: Միշել Ֆերուրը բերում է հետևյալ հետաքրքիր վկայությունը, թե ինչպես թուրք մի ֆեոդալ զարմացած հարցնում է մի հայի՝ ինչպես հայերը նման թշվառ պայմաններում բազմանում են, իսկ իրենք թուրքերը գնալով պակասում, երբ տրամաբանորեն պետք է լինի հակառակը՝ «Ինչից է, — մի թուրք զարմացած մի օր ասում է իրեն ծանոթ մի հայի, որ դուք քրիստոնյաներդ աճում եք, իսկ մենք ընդհակառակը՝ քչանում, փոխանակ բազմանալու: Այնինչ թվում է, թե մենք ձեզ հետ համեմատած մրջյունի նման

պիտի բազմանայինք հետևյալ երկու պատճառով. նախ՝ շատ կանայք ունենալու իրավունքի պատճառով, որը մեզ թույլ է տրված, և երկրորդ՝ այն պատճառով, որ մենք ամեն օր մեր կողմն ենք ընդունում ձերոնցից զգալի թվով մարդկանց բռնությանը կամ շահագրգռելու միջոցով: Նրանք թուրք են դառնում կամ գլխահարկը չվճարելու և կամ թե իրենց կատարած հանցանքի համար մահապատժից խուսափելու նպատակով»⁴:

Թուրքիայում, գրում է Ֆերուրը, — արդարություն գոյություն չունի, «ինչպիսի հանցագործություն կամ զանցանք կատարած էլ լինի մեղավորը երբեք չի դատապարտվում, — գրում է նա: — քանի որ հնարավոր է՝ բավարարել դատավորի ընշաքաղցությունը: Սա այնքան հայտնի հանգամանք է կոստանդնուպոլսում, որ մերթ ընդ մերթ Բարձրագույն դուռը բոլոր նահանգներն է ուղարկում թեֆթիչի (ռեվիզոր — Մ. Զ.) կողմած դատավորների արտակարգ լիազորությամբ՝ անպատիժ մնացած հանցագործությունները: Ի հայտ բերելու Սակայն սրանք նույնպես անաշու չեն, ինչպես մյուսները, և այս պաշտոնը գնում են իրենց քսակը լցնելու համար»⁵: Այս դատավորները «...հուսահատության գիրկն են նետում Մեծ Տիրակալի հպատակներին», — այնուհետև գրում է Ֆրանսիացի հեղինակը: «Կադին (դատավոր), — մի այլ տեղ կարդում ենք նույն հեղինակի մոտ, — կաշառք է վերցնում, ինչպես մեղադրողից, այնպես էլ մեղադրյալից: Եվ այս պատճառով նա հաճախ առաջին վճիռը բացասող երկրորդ վճիռն է արձակում, և դատապարտում է մեղադրողին, պատրվակ բռնելով, թե իբր գեպքի մասին նրան ճիշտ չեն հաղորդել, և որ հետագայում ինքը գործի նկատմամբ ամբողջական տեղեկություն է ձեռք բերել»⁶: «Ոչ ոք չի հանդուգնի բողոքել փաշային կամ դատավորին, որ իրեն կողոպտել են, քանի որ նրան կստիպեն գտնել գողին և նրան բերել, հակառակ դեպքում բողոքողը տուգանքի կենթարկվի»⁷, — գրում է դարձյալ նույն հեղինակը:

¹ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր վերին Հայոց («Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ., էջ 56):

² Michel Febure, էջ 2:

¹ Նույն տեղում, էջ 100:

² Նույն տեղում, էջ 68:

³ Նույն տեղում, էջ 71:

⁴ Նույն տեղում, էջ 120:

Արդի թուրք պատմագրութեան կողմից թմբկահարված Օսմանյան կայսրութեան մեջ իբր անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելութիւնից, հպատակների միջև գոյութիւն ունեցող այդքան «իրավահավասարութեան» մասին դրույթը հերքվում է նաև նոր եկեղեցիներ կառուցելու իրավունքով: Քրիստոնյաներին արգելված էր կառուցել նոր եկեղեցի կամ նորոգել հները, իսկ կառուցվածներն էր գրավում էին մզկիթների վերածելու համար: Միայն երբեմն մեծ կաշառքի ուժով կառավարութիւնից թույլտվութիւն էր ձեռք բերվում վերանորոգել: «(Թուրքիայում), — կարդում ենք իտալացի ճանապարհորդ Պիետրա Դելլա Վալլեի մոտ, — եթե մի հին հայկական եկեղեցի ավերվի, ոչ ոք չի կարող հույս ունենալ կառուցելու մի ուրիշը, անգամ վերանորոգել այն կամ մի հատ քար դնել շենքի վրա, եթե նոխօրոք դրամի միջոցով (կառավարութիւնից) թույլտվութիւն ձեռք չբերվի»:

Եթե եկեղեցին մի փոքր բարձր լիներ, քան շրջակայքի տները, ապա համաձայն 1565 թ. հոկտեմբերի 3-ի (1573 թ. օգոստոսի 15-ի) սուլթան Սուլեյմանի հրովարտակի, ենթակա էր քանդման:² Պատահում էին դեպքեր, երբ կառավարութեան ներկայացուցիչներից թույլտվութիւն ստանալուց ու եկեղեցին վերանորոգելուց հետո, այն վերածում էին մզկիթի: 1647 թ. մեծահարուստ Սանոս Զելեբուն հաջողվում է թույլտվութիւն ստանալ էրզրումի սբ. Ստեփանոս եկեղեցու վերանորոգման համար: Սակայն մի քանի տարի անց, եկեղեցին վեր է ածվում մզկիթի:³ 1659 թ. գրիչներից մեկը հայտնում է, որ հայրենի քաղաքում ու շրջակա գավառներում եկեղեցիներից շատերը վեր են ածվել մզկիթների ու բազնիքների: Նա գրում է.

«Կարևո քաղաքս պատուական
Որ մար Յիսուսի է կառուցման
Յեկեղեցիք բազում որ քան
Մեջ քաղաքս թիւ յօրելեան
Տաճկունք առին զամենեանս,
Արին մզկիթ և զորն համամա»:

¹ Piétro della Vallé, էջ 22:
² Ahmed Refik. On altinci asirda Istanbul hayati. Istanbul, 1935, էջ 34:
³ Մատենադարան, Մագիստրոսի թղթապ. Ձ 34, էջ 92:

Հակառակ Ձ. Օզկայայի ու այլոց այն պնդումների, թե կրոնափոխութիւնը կատարվում է հազվադեպ և այն էլ կամավոր սկզբունքով, Գր. Դարանաղցու մոտ կարդում ենք. «Տաճիկը մեծ վարձք համարելով զքրիստոնէից ուրանալ զՔրիստոս և ի Մահմեդի օրէնս և ի կրօնս դառնալ զխաշ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել և հաւատացեալք որ ոչ հաւատքն Մահմեդն և շար կրօնից նորին ազգի-ազգի տանջանօք շարշարեն և հրով այրեն և համարեն պաշտօն Աստուծոյ մատուցանել»:¹ Թուրքերը հայերին հավատափոխ էին դարձնում կամ բռնութեամբ և կամ թե նրանց գայթակրելով՝ տնտեսական ու քաղաքական արտոնութիւններով:

Թուրքերի տիրապետութեան տակ գտնվող արևմտահայերի համար ամենաանտանելին կրոնական հալածանքներն էին, որոնք երբեմն հասնում էին այնպիսի ծայրահեղութիւնների, երբ կեղծ ու շինծու մեղադրանքների հիման վրա սպանվում էին հարյուրավոր ու հազարավոր մարդիկ: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարաններ, ժամանակագիրներ և նահատակվածների մասին գրված վարքերը:²

Հայ ժողովրդի իրավագուրկ վիճակի պերճախոս արտահայտութիւններից մեկն էլ «ղեշիրմե»-ն (մանկահավաք) էր, որը միաժամանակ թուրք ղեկավար շրջանների համաձուլման քաղաքականութեան արդյունք էր, մի հանգամանք, որը ժըխտվում է, ինչպես տեսանք, արդի թուրք պատմագրութեան ներկայացուցիչների կողմից: «Դեշիրմե»-ն մի օրինականացված բռնութիւն էր, որը ակնառու կերպով ցույց է տալիս թուրքիայում ոչ մուսուլման հպատակների ստրկական վիճակը:³

Որ «ղեշիրմե»-ն հետապնդում էր հպատակ ժողովուրդների միաձուլում, վկայում են թուրքական աղբյուրների տվյալները: Ալա-էդգիներ, սուլթան Օրխանի եղբայրը, որին

¹ Գր. Դարանաղցի, էջ 152:

² Այդ մասին տես Հ. Մանանդյան, Հայոց նոր վիճակը, հ. 2, վեներտիկ 1912, էջ 363, 373, 517, և այլն:

³ Այս մասին տես մեր հոդվածը՝ «Դեշիրմե»-ն օսմանյան կայսրութեան մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, ՊՐՀ, 1959, Ձ 2-3, էջ 247-256:

թուրքական աղբյուրները վերագրում են «դեշիրմեն»-ի հղացման գաղափարը, խորհուրդ էր տալիս իր սուլթան եղբորը, ասելով՝ «պարտվածները հաղթողների գերիներն են, իրենց (հաղթողներին— Մ. Զ.) են պատկանուհ նրանց (պարտվածներին— Մ. Զ.) ինչքերը, կանայք ու զավակները, իբրև օրինավոր ստացվածք: Եթե երեխաները բռնի մահմեդականացվեն ու իբրև մարտիկներ պետական ծառայության մեջ առնվեն, ապա կշահի իրենց թե՛ ժամանակավոր և թե՛ հավիտենական փրկությունը»¹

Հակառակ աղբյուրների ուղղակի վկայությունների, թուրք պատմաբաններից ոմանք ձգտում են ցույց տալ, որ իբր թե մանկահավաքը կատարվում էր կամավոր սկզբունքներով: Այսպես, պատմաբան Զեվադ բեյը գրում է. «Սկզբում բահանների դրդումների հետևանքով դժգոհություններ էին լինում քրիստոնյաների մեջ, որոնք մտնում էին զինվորական ծառայության, բայց հետագայում, երբ իմացվեց, որ զինվորական ծառայության մեջ մտնողները առաջ էին քաշվում բարձր պաշտոնների և երբ համոզվեցին, որ կառավարությունը ոչ մի տարբերություն չէր դնում քրիստոնյայի և մուսուլմանի միջև, յուրաքանչյուրն շտապեց իր որդուն հանձնել զինվորական ծառայության՝ առանց սպասելու մանկահավաքին»² Մի ուրիշ թուրք պատմաբան՝ Մ. Հիլմին ուղղակի հայտարարում է, որ իբր «մշտական բանակը կամավոր լինելով (gönüllü olub) քրիստոնյա երեխաներից մանկահավաքի ձևով էր վերցվում»³

Ի հերքումն այս դրույթի, Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրության մեջ կարդում ենք հետևյալը. «Ի թուրք ՌՁ (1531) տղայ ժողովեցին ի քրիստոնեից ահ և վախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև»³ Մ. Օրմանյանը իր «Ազգապատում» աշխատության մեջ մանկահավաքի բռնի լինելու մասին գրում է. «Իսկ տղաք բռնի կառնվէին, ուր որ կգտնվէին, տուներ ալ փոխելով դուրս կհանվէին, և ուր ընդդիմութիւն տեղի ունենար, զինու զորությամբ, կոտորածով

և ավերածով կրնկճուեին: Մանկածողովը աւելի ասիական գավառներու մեջ կկատարուէր և քրիստոնեայ տարրերուն մէջ ավելի հարստահարողը հայ կըլլար»¹

Բռնություններով ու կոպիտ կամայականություններով լի էր 1543 թվականին հայկական գավառներում կատարված մանկահավաքը, որի մասին Մ. Զամչյանը իր «Հայոց պատմության» մեջ գրում է. «Յետ քանի մի ամաց դարձեալ եղև այսպիսի մանկածողով, և որք վերակացուք էին այսր գործոյ՝ բազում աղետալի գործս գործէին ընդդեմ կամաց թագաւորին, խորտակէին զտունս և կողոպտէին, ուրեք այրէին և զեկեղեցիս, որպէս և յԵւզոկիա (թոխաթ) ետուն այրել և քակել զութն եկեղեցիս միանգամայն ի միում աւուր, յապրիլի Զ. Ի. Թուրք հայոց ՉՁԲ (1543)»²

Եվ ահա այս դժոխային դրությունն է պատճառը, որ Մաղաթիա Դերջանցին երկրորդ անգամ (առաջին անգամ 1531 թթ.) 1543 թվականին մեկնուց է Պոլիս՝ Կամախի, Դերջանի և Բաբերդի (Բայբուրդի) գավառներում մանկահավաքը խափանելու նպատակով:

Հանձն առնելով սուլթանին յուրաքանչյուր տարի վճարել հատուկ հարկ «Օղլանջի ստակ» անվան տակ, Մ. Դերջանցուն հաջողվում է ժամանակավորապես խափանել մանկահավաքը հայկական գավառներում: Այդ մասին XVII դարի հայ ժամանակագիր Գր. Դարանաղցին գրում է. «Եւ այլ ասեն՝ թէ տղայ ժողովն, որ եղև է ի սուլթան Սելիմի աւուրան, նա զնաց վարդապետն ի յԼստամբօլ, այնքան տքնութիւն արար ի դրունս արքային և ժտութիւն արար, մեծ ստիպով խնդրեաց տեսնել զերեսս արքային, մինչ ծանուցին թագաւորն և նա կոչեաց առ ինքն և եհարց զվարդապետն. Զի՞նչ խնդրես... ասէ վարդապետն, եթէ գտի շնորհս առաջի քո, նա կամէ զՀարդուլումի (Կարնոյ) տղայ ժողովն ինձ օժիտ այնես և ի տեղի գին տղայոցն սակաւ հարկս դնես: Եւ հաճոյ թուեցաւ թագաւորին, հրամայեաց այնպես լինել, որ կուգայր տղայոց ժողովն մինչ ի Սեաստ, և անգից դառնայր և ոչ զնայր ի մեզ,

¹ J. Hammer, Histoire de l'Empire ottoman, Paris, 1835, հատ. (էջ 120—121):

² Djavad bey, Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'empire jusqu'a nos jours, Paris, 1882, էջ 82:

³ M. Hilmi, Kanuni Süleyman, in 1533—1535 Bag'dad seferi, İstanbul, 1933, էջ 14:

¹ Մաղաթիա արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», հ. Բ., Կաստանդոն-
² Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 513: Կոլիս, 1934, էջ 2236:

և գիտեմք, որ երեք տարին անգամ մի կուգայր հարկահանն տղայ, որ օղլանջի ստակ ասէին»¹

Մնողները ոչ միայն կամավոր իրենց երեխաներին չէին հանձնում թուրք դահիճներին, այլ մանկահավաքը մի կատարյալ ողբերգություն էր նրանց համար: Ահա Քազեոս Սեբաստացու կողմից նկարագրված մի այդպիսի ցնցող պատկեր.

Ողորմադին դիմօք արտասուէին
Մնողքն և ազգականքն և եղբայրք նոցին
Մինչ զի զամենեռան ի յողբ շարժէին
Զոր ոչ կարէ պատմել ելլու մարդկային:

Սևազգեստ լինէին քորձ զգնուէին
Մոխրաթաւ անձամբ աղաղակէին
Տարակուսեալ հոգով ի տուն նստէին
Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:

Թորձամ բաժանեն զնոսա ի ծնողաց
Անց եղև աղաղակ մեծ կոծումն և լաց
Որպէս որ բաժանեն, զգառն ի մաքեաց
Եւ եղև մեծ աղետ տարակուսանաց:²

Իրավազուրկ և ստրկական վիճակում էր գտնվում հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսրության մեջ: Եթե արդի թուրք պատմաբանները նկատի ունեն հայ վաճառականներին, ապա նրանք կազմում էին հայ հասարակության աննշան փոքրամասնությունը: Աղբյուրների վկայությամբ վաճառականներն էլ իրենց հանգիստ զգալ չէին կարող թուրքական բիրտ բռնակալության պայմաններում: Վարչական մարմինների ներկայացուցիչները կենտրոնում թե նահանգներում դիմում էին բոլոր հնարավոր միջոցների կողոպտելու համար վաճառականներին: Միշել Ֆերուրը գրում է, թե երբեմն փաշաները կտրել էին տալիս որևէ մի դիակի գլուխը ու անձանաչելի վիճակում մարմինը նետում էին հարուստ վաճառականի դռան առաջ, որպեսզի որպես ենթադրյալ ոճրագործի կարողանային կողոպտել նրան»³ Հայ վաճառականները, հաղթահարելով բազմաթիվ ու բազմապիսի դժվարություններ, իրոք, շրջում էին Եվրոպայի ու Ասիայի վաճառաշահ կենտ-

րոնները ու կնքում մեծ առևտրական գործարքներ: Սակայն այդ բոլորը կատարվում էր, կարելի է ասել, ոչ թե թուրքական կառավարության հովանավորության ու հոգատարության պայմաններում, այլ՝ ընդհակառակը: Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ թուրքիայում առևտրական հարաբերությունների զարգացման համար մեծ խոչընդոտ է հանդիսացել քարավանային առևտրի անապահով լինելը: XVII դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Տավերնիեն, խոսելով առևտրական ուղիների վտանգավոր լինելու մասին, գրում էր, որ վաճառականներն ամենուրեք ենթարկվում էին ավազակների հարձակումներին: «Ամբողջ թուրքիան, — ասում է նա, — լի է ավազակներով, որոնք թափառում են մեծ խմբերով ու ճանապարհին սպասում վաճառականներին: Եթե նրանց հանդիպում են հարուստ վաճառականների, ապա կողոպտում են նրանց ու շատ հաճախ զրկում կյանքից»¹

Նահանգների կուսակալները, փոխանակ առևտրական քարավանների անվտանգությունն ապահովելու, հաճախ իրենք էին միանում ավազակներին, թույլ էին տալիս քարավաններ կողոպտել մեծ ճանապարհների վրա՝ ավարը կիսելու պայմանով:²

Բացի դրանից, բարեկեցիկ կյանք ապահոված հայ վաճառականությունն անգամ չէր կարող օգտվել բոլոր իրավունքներից, ինչպես դա կարող էր անել իր համերկրացի թուրքը: Տեղին է այստեղ բերել Կ. Մարքսի դիտողությունն այն մասին, որ միայն թուրքը պատկանում է իշխող ազգության ու կրոնին, միայն նա իրավունք ունի զենք կրել, և որ ամենաբարձր դիրք ունեցող ջրիստոնյան ամենացածր աստիճանի կանգնած մուսուլմանին հանդիպելիս պիտի նրան իր ճանապարհը զիջի:³

Իսկ ինչ վերաբերում է հայ աշխատավորությանը, ապա նա զուրկ լինելով մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, կրոնական կույր մոլեռանդության պայմաններում ենթարկվում էր ամենադաժան հալածանքների ու զրկանքների:

¹ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի դարանազեցույ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 339—340:

² Ն. Ակինյան, Մաղաթիա Դերուսեցի, տաղասաց, շինարար և բարձր գործ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, № 11—12, 593:

³ M. Febure, էջ 133:

¹ Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, I, Paris, 1679; էջ 2:

² M. Febure, էջ 159—160:

³ K. Маркс, Национальности в Турции, К. Маркс, Ф. Энгельс, Т. XI, էջ 374:

XVII դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ճանապարհորդած Միմեոն կեհացու վկայությամբ, Թուրքերը ամեն կերպ աշխատել են վիրավորել հպատակ քրիստոնյաների ինքնասիրությունը, ստորացնել նրանց: Ահա իր ուղեգրության մեջ նա այսպես է նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը. «Եւ յայնմ ամի (1613), յորում ես էի Թօխաթ, ել հրաման շար, թէ եկեղեցիս և վանորայս մի վառեցցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ, և թէ ուրեք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ յայպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս Տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ և շքաւոր են, զի միշտ զրկին, զզվին, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն. և թէ տուն որդի ունիցի ոք, ամենէն խարաճ առնուն. և թէ հեռահայ, դարձեալ առնուն: Եւ Ստամպուլայ գաւառօք ձի, ջորի հեծնուն. և անդի Սևաստ մինչ յԱմիթ էլ և ուղտ, իսկ Սևաստուին տան էլ ոչ տեկմա շերկի, ամենն եզ կու բանեցնեն, աղ և բեռն բանան, այլև հեծնան»:²

Միմեոն կեհացին խոսում է նաև Հայաստանույց ենիչերիների կատարած համատարած բռնությունների մասին. «Եւ այնպէս շար էին եանչարիքն, որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ շուխայ ագանիլ, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց շտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել. զի թէ ոք կամէր կին առնուլ և շհասութք լինէր, շերթային առ հովիտ կամ առաջնորդ, այլ (երթային առ) ենչարի մի և տային կաշառ, և նա զայր երիցուն թօփուզով պսակ տայր առնել. և նա ակամայ պիտէր խօսիցն շինէր, ապա թէ ոչ բազում շարիս անցուցանէր ի գլուխն և վնաս և տանջանք ձգէր Թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպես են»:³

Հայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ ենիչերիների կողմից խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարված կամայականությունները շփ ու սահման չեն ունեցել: Եվ պատահական չէ, որ Գր. Դարանաղցին «ենիչերի» բառը թարգմանում է «նոր շարիք»:⁴

Թուրքական ղեկավարող շրջանները ցանկանում էին, որ

քրիստոնյա հպատակի արտաքինը արդեն խոսեր նրա ստորացուցիչ վիճակի մասին: Օրինակ՝ նրանց արգելված էր հանգնել սև գունի շալմա (գդակ), Թանկագին կերպասեղենից զգեստներ: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյաներին թույլ էր տրվում ապրել միայն հատուկ թաղամասերում: Քրիստոնյա-հպատակը իրավունք չունէր վկա լինելու դատարանում, ուր քննարկվում էր մուսուլմանի գործը: Իսկ դատարաններում էլ, երբ քննվում էր քրիստոնյայի գործը, դատավորները «...դիմում էին նրանց խոզ, շուն, գյավուր (անհավատ) բռնորով»:²

Միշել Ֆեբուրի վկայությամբ, քրիստոնյա հպատակների վախը բռնակալներից այնքան մեծ էր, որ ոչ ոք չէր հանդգնում հարուստ երևալ կամ մի տուն կառուցել:³

Եվ այս բոլորից հետո, թե ինչ արժեք ունեն արդի Թուրք պատմագրության ներկայացուցիչների այն պնդումները, թե մինչև XVIII դարը քրիստոնյա հպատակների, որոնց թվում՝ հայերի վիճակը խիստ բարվոք էր կայսրության մեջ, դժվար չէ դատել:

Ձ. Օզկայան Թուրքիայի ներքին կյանքում ստեղծված ծանր կացության համար պատասխանատու է համարում ոչ թե օսմանյան բիրտ ավատատիրական կարգերը, այլ արտաքին ազդակները՝ Թուրքիայի թշնամի երկրների վարած հարձակողական քաղաքականությունը: Իսկ Ք. Գյուրյունը ոչ մի խոսք չասելով XVIII դարում Օսմանյան կայսրության մեջ քրիստոնյա հպատակների վիճակի վատթարացման մասին, առաջ է քաշում մի «տեսություն», համաձայն որի հայերի մոտ առաջացած հակաթուրքական տրամադրություններն ու ազգային ազատագրական ձգտումների դրսևորումը, հետևանք էին միմիայն հայ եկեղեցու ղեկավար շրջանների գրգռիչ գործունեության ու նրա ունեցած դարավոր կապի Եվրոպայի քրիստոնյա երկրների հետ: Ըստ որում Ք. Գյուրյունը փորձում է քննարկել հայ եկեղեցու ունեցած այդ «բացասական» դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում սկսած V դարից:

Նախ լսենք Ձ. Օզկայային: «Գերազանցապես եկեղեցու

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 198:

² Նույն տեղում, էջ 159:

³ Նույն տեղում, էջ 158:

⁴ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 108:

¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, էջ 422:

² Michel Febure, նույն տեղում, էջ 173:

³ Նույն տեղում:

սպասավորների կողմից գրված և XVIII դարի թուրքիայի ներքին կյանքի սովորոտ կողմերի նկարագրությանը վերաբերող աշխատությունները իրական պատկերը չեն ներկայացնում, հայտարարում է հեղինակը, այլ կերպ ասած, Ջ. Օզկայան փաստորեն պաշտպանության տակ է վերցնում թուրքական ավատական վերնախավի պարազիտիզմը: XVIII դարում թուրքիայի ներքին կյանքում տեղի ունեցած փոփոխության գլխավոր պատճառը, ինչպես նշեցինք, հեղինակը համարում է, մի կողմից, ավատական վերնախավի մոտ առաջացած միստիցիզմն ու ֆատալիզմը, մյուս կողմից՝ եվրոպական պետությունների բացասական ներգործությունը: Թուրքիայի թշնամի եվրոպական պետությունների մեջ, պետություններ, որոնք թուրքիայի անկման պատճառը դարձան, հեղինակը մասնավորապես առանձնացնում է Ռուսաստանը: «Ճիշտ այս ժամանակ, — գրում է նա, — հյուսիսարևելքում հանդես եկավ մի ուրիշ թշնամի: Դա Ռուսաստանն էր, որը միավորվելով Մոսկովայի իշխանների գերիշխանության տակ մի ազգային պետության շրջանակներում և ընդարձակելով իր տարածքը թաթարների և ուզբ-ֆիննական պետությունների հաշվին, իրեն հռչակեց Բյուզանդիայի ժառանգորդը, որից նա քրիստոնեություն էր ընդունել:» «(Թուրքիայի) այս բոլոր հարևան պետությունները՝ Ավստրիան, Վենետիկը, Ռուսաստանը, Լեհաստանը, որոնք քաջ գիտեին նրա (իմա՝ կայսրության — Մ. Ջ.) թույլ ու ուժեղ կողմերը նրան երբեք հանգիստ չէին տալիս ու հարձակվում էին նրա վրա երբեմն անշատ ու շատ հաճախ երկուսը և երեքը միասին»: Թուրքիայի թշնամի պետությունների շարքը հեղինակը դասում է նաև Իրանը, որը «շիիզմը հռչակելով պետական կրոն, օգտվում էր այն դժվարություններից, որի մեջ գտնվում էր կայսրությունը... ու հաճախակի հարձակվում էր նրա տարածքի վրա»:

Մեծ մասամբ դժբախտ ելք ունեցած այս անվերջ պատերազմները, — այնուհետև կարդում ենք Ջ. Օզկայայի մոտ, — քայքայում էին (կայսրությունը) ու կազմալուծում նրա վար-

չությունը: Շատ նահանգներ մեկը մյուսի ետևից ասպատակվել էին թշնամու կողմից, ու նրեքին խոռվությունները գալիս էին ավելի բարդացնելու վիճակը: (Կայսրության) բոլոր բնակիչները ավելի կամ պակաս շարժվալու տուժում էին այս դժբախտություններից, սակայն հատկապես մուսուլմանները, ու մասնավորապես: Թուրքերն էին դառնում դրանց իսկական զոհերը...

Իրենց յուրահատուկ հաստատություններն ունեցող ու մուսուլմանները, որոնց կրոնական ինքնավարությունը պահպանվում էր, ուղղակի չէին տուժում պետական անկարգություններից... սուլթաններից ոմանք, նկատի ունենալով, որ բնակչության մի մասի այսֆան ընդարձակ արտոնություններից օգտվելը կարող է հետագայում վնասել կայսրությանը, ցանկություն են հայտնել այդ իրավունքները սահմանափակել (ընդգծումը մերն է — Մ. Ջ.):

Սակայն աստվածաբաններ ու իսլամական օրենքի մեկնիչներ հանդիսացող ուլեմաները ընդդիմացան դրան, ասելով, որ այդ արտոնությունները հոժարակամ տրված են եղել հին տիրակալների կողմից, և որ դրանք չեն հակասում շարիաթին, ուստի և դրանք չպիտի վերացնել:՝

Կարելի է արդյոք պատկերացնել պատմության այս ատիճան կեղծում: Հեղինակի մատնանշած ժամանակում 1747 թ. Շեյխ-ուլ-Իսլամն Դիարբեքրի կուսակալի հետ մի հանդիպման ժամանակ ասել է. «Աշխարհում անհավատությունից բացի այլ հանցանքները ենթակա են ներման (ընդգծումը մերն է — Մ. Ջ.):»: Եվ այս փաստաթուղթը հրատարակողը՝ արդի թուրք պատմագրության մեծագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Օ. Ն. Ուլունշարըլլին է:՝ Հենց Ջ. Օզկայայի մատնանշած ժամանակաշրջանում օսմանյան ղեկավարող շրջանների սանձազերծած հալածանքների պայմաններում թրքացան, օրինակ, ակնեցի և համշենցի հայերի մի մասը: Ակնի գավառում, — գրում է Ղ. Ինճիճյանը, — Բնակիչք յազէն տաճկաց՝ զեթ ըստ մասին ի հայոց դարձան իժէ և ի ժը դարուն, ուստի և ի տեղիս տեղիս տունք նոցա կամ ազգատոհմք տակաւին պահեն զհայկական անունս գաւառին և

¹ Cemal Özkaya, էջ 61.
² նույն տեղում, էջ 62:

¹ նույն տեղում, էջ 62:

կոչին խաշուկիլի, վարդանկիլի, կնֆահայրկիլի և այլն»¹։ Իսկ ինչ վերաբերում է Համշենի հայութեան թրքացման դրդապատճառներին, ապա Ղ. Ինճիճյանը տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «բնակիչք երկրին յառաջագույն հայք էին, այլ է յիս ժէ դարուն և ի սկիզբն ժը երրորդին առհասարակ հանդերձ ամենայն շրջակայ գիւղօրէիք դարձան ի տաճկութիւն սակս բոնութեան հարկապահանջութեան (ընդգծուը մերն է— Մ. Զ.)»¹։

Որ քրիստոնյա հպատակների դավանափոխության պատճառը ծանր հարկապահանջությունն էր, շեշտում է նաև XVIII դարում երկար ժամանակ Պոլսում ապրած Ֆրանսիացի հեղինակ Մ. Մինյոնը։ «Քանի որ Մեծ Տիրակալն ունի մեծ թվով հպատակներ,— գրում է նա,— որոնք սերնդեսերունդ պահպանել են իրենց նախնիների դավանանքը, այդ պատճառով այս հարկը (չիղիեն— Մ. Զ.) մեծ եկամուտներ է ապահովում, սակայն և պակասում է օրավուր, քանզի, շնայած դուրսն արգելում է հալածել գյւղուրներին ու ստիպում է իրենց վճարել գլխահարկ, այսուհանդերձ գերիշխող կրոնը իր մեջ է ընդգրկում շատ-շատերին մի երկրում, որտեղ ոչ մի պաշտոն չի կարելի ձեռք բերել կամ վստահության արժանանալ առանց մուսուլման դառնալու»²։

Այնուհետև, Զ. Օզկայան պատմությունը կեղծելու իր ոգեվորության մեջ ավելի առաջ է գնում. «Կայսրության ներքին մասերում, ուղմի դաշտերից այս կամ այն շափով հեռու շրջաններում, գրում է նա, ոչ մուսուլմանները սուլթանի, շարիաթի և իրենց սեփական համայնքների հովանու ներքո շարունակում էին ապրել ազատ, ինչպես կամենում էին, գբաղվում էին արհեստներով և իրենց մասնագիտություններով»³։ Խոսքն այստեղ վերաբերում է Հայաստանին և հայերին։

Իրականության մեջ, սակայն, հայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ, հայ ժողովուրդը XVIII դարում թուրքերի վարած պատերազմների ժամանակ շարաշար տուժում էր ոչ

միայն մասամբ այդ պատերազմների անմիջական հետևանքը հանդիսացող հարկերի ու տուրքերի չափի աննախընթաց բարձրացումով, այլև առավել, քան առաջ պետական պաշտոնյանների թույլ տված ամենակոպիտ կամայականություններով ու հալածանքով, թալանով ու կողոպուտով, հակակառավարական ապստամբների, տվյալ դեպքում՝ լեվենդների գործադրած ամեն տեսակի ոճրագործություններով ու խժոժություններով։ Դիմենք մի քանի փաստերի։

Ի տարբերություն Զ. Օզկայայի, բուրժուական-օբյեկտիվիստական դիրքերի վրա կանգնած և միջազգային համբավ ունեցող Ի. Զ. Ուզունշարշըրն, հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա, օրինակ, գրում է, որ 1788 թ. պատերազմի հետևանքով, կայսրությունը «...ոչ միայն տարածքային կորուստներ ունեցավ, այլև երկրի տարբեր մասերում ծայր առան ապրատմբություններ և Անատոլիան ու Ռումելիեն... ավերակի վերածվեցին (ընդգծուը մերն է— Մ. Զ.)»¹։ Նույն Ի. Զ. Ուզունշարշըրն մի այլ տեղ, դարձյալ անդրադառնալով հիշյալ պատերազմական տարիներին նահանգներում ստեղծված աղետալի վիճակին, գրում է. «...մինչ այդ նահանգներում տիրող անիշխանությունն ու ապօրինությունը վարչական կյանքում անասելի չափերի հասան, կարգ ու կանոնը առհասարակ վերացվեց։ Յուրաքանչյուր վալի, քաջ իմանալով իր իշխանության ժամանակամիջոցի սահմանափակվածությունը (սովորաբար իշխանության գլուխ մնում էին ընդամենը մեկ-երկու տարի) ...սկսում էր դաժանորեն ճնշել ու կողոպտել գյուղացիական հոծ զանգվածներին»։ «Այդ էր պատճառը,— եզրակացնում է նա,— որ նահանգներում բնկրված, ննջված ժողովուրդը քարքարի վրա շէր դնում (ընդգծուը մերն է— Մ. Զ.)»²։

1770 թվականին, դեպքերի ականատես Հակոբ Տիգրիկեցու բռնորով ասած, «...խառնակում էր ամենայն տեղիս ևս առանկի մեր քաղաքն զի յոյժ նեղեին զբիստոնեայ ազգն, վասն ինչի և այլ շար գործի համար (ընդգծուը մերն է— Մ. Զ.)»³։ Պատերազմի տարիներին ապստամբ լեվենդները «...առերիկն

¹ Ղ. Ինճիճյան, «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհից, Կենտիկ, 1806 թ. էջ 362։

² M. Mignot, Histoire de l'empire ottoman, I, Paris, 1741, էջ 450։

³ Cemal Ozkaya, էջ 63։

¹ J. H. Uzunçarsili, Osmanli tarihi, XVIII yüzyıl, էջ 437։

² Նույն տեղում, էջ 438։

³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 456։

բազում գիւղօրեայս»¹ 1775 թ. պատրվակ բռնելով պատե-
րազմական արտակարգ ծախսերը, անտանելի հարկատվու-
թյան է ենթարկվում Տիվրիկի բնակչութունը, այնպես որ
«...ոմանք տուին 150 ղուրուշ, ոմանք տուին 100 ղուրուշ և
ես տառապեալս տուի 70 ղուրուշ, այսպես զամենեքեան բըռ-
նադատութեամբ պէս-պէս նեղութեամբ հատուցին զպարտա-
խրեանց, ոմանք պարտական եղեալ գնացին աւտար երկիր,
և ոմանք շխտութեալ փախեան ի յօթևանէն իրեանց (ընդգը-
ծումը մերն է— Մ. Ձ.)»²

Այսպես էր իրավիճակը ոչ միայն Դիվրիկում, այլ Արե-
մրտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում՝ ինչպես պատե-
րազմների տարիներին, այնպես էլ «խաղաղ» ժամանակա-
շրջանում: 1758 և հետագա տարիներին լեվենդ ապստամբ-
ները տակնուվրա էին անում Սեբաստիան ու նրա շրջակայքը,
իսկ բնակչության նկատմամբ, որը խիստ տուժել էր նախորդ
տարիների սաստիկ սովից, կիրառում էին ամեն տեսակի
բռնութուններ: 1758 թ. գրում է նա, — «...յայտնեցան բա-
զում անդուռն լեվենտք, աւելի քան զերկու հազարս ի կողմանս
վիճակիս Սեբաստիոյ, որք փոփեալք ի գիւղօրեայս խոշտան-
գանօք կեղեքէին զխղճախնս և անողորմաբար տանջելով
պահանջէին ի նոցանէ զինչու ի շկարելն զդեմ ունիլ բազմա-
վիշտ տառապանացն, փախստական եղեն աստ և անդ, ի
քաղաքն և ի մեծամեծ գիւղօրէս՝ առ ի ապրեցուցանել գոնէ
զանձինս իրեանց ի բռնութենէ նոցա, վասն որոյ ուր ուրնք
գտանիր շինութիւն և այն քաղցեալ և ի յետին դառն աղքա-
տութեան ժամանեալ»³

XVIII դարի կեսերին Թուրքիա այցելած գերմանացի ճա-
նապարհորդ՝ Մ. Օտտերը, որն իր ուղեգրութեան մեջ թրքասի-
րութեան որոշակի հակումներ է դրսևորում, ստիպված է ար-
ձանագրել հետևյալը. «Ենիքեյում (Փոքր Հայք— Մ. Ձ.),—
ասում է նա, — ես օթևանեցի մի հայի ընտանիքում, որն ինձ
ասաց, թե բնակիչները անկարող լինելով վճարել սովորական
հարկերը ու միաժամանակ արշավող (թուրքական) բանա-
կին ձրիաբար մատուցել պարենամթերք և այլ բաներ, մեծով
մասամբ լքել էին իրենց հողն ու տունը՝ քաղաքներում ողոր-

մություն խնդրելու համար»¹ Մի փոքր ներքև նույն հեղինակի
մոտ կարդում ենք. «Թուրքերը մի առած ունեն, որն ասում
է, թե որտեղից էլ անցնի Օսմանլին, այնտեղ բոլորովին խոտ
չի բուսնի: Ուզում են ասել, որ (թուրքական) զորքերը ամա-
յեցնում են այն վայրերը, որտեղ որ նրանք գտնվում են՝ լինի
դա կայսրութեան ներսում, թե դրսում: Այդ է պատճառը, թե
ինչու իրենց տիրացած գեղեցիկ երկրամասերը մեծով մա-
սամբ ոչ բնակեցված են և ոչ էլ հողերը մշակված»²

1758 թ. էրզրումի շրջակայքում ենիչերինների ու լեվենդ-
ների կատարած խժոժությունների, բռնությունների ու կամա-
յականությունների մասին մի սրտաճմրիկ հիշատակութուն
է թողել Բաղդասար քահանա գրիչը: Ահա այն. «...քաղաքիս
ինկիլարիքն ամենայնքն զոռպայք են դարձեր ամենայն օր
կու արբենան, կու կողոպտեն զքաղաքիս խեղճ և ողորմելի
զբրիստոնեայսն ոմանք Ի (20) հոգով, ոմանք էլ (30) կամ Խ
(40) հոգով կու գնան քրիստոնէից տունն կուտեն կուխմեն և
վերջ փեշքաշ մի այլ կառնուն այն տանէն, ապա թե կելանեն
ու գնան միւսին տունն, զոր խնդրեմք յԱստուծոյ որ ինքն
այց արասցէ»³

Պոլսի անգլիական դեսպան՝ Հ. Գրենվիլը իր կառավարու-
թեանը հղած 1766 թ. հունիսի 12-ի զեկուցագրի մեջ, անդ-
րադառնալով թուրքական կառավարութեան մեղքով Փոքր
Ասիայի արևելյան նահանգների ամայացմանը, գրում է. «Մի
բան թվում է իրական ու անվիճելի, դա այն է, որ թեև թուր-
քերը հա երեսուն տարի վայելում են խաղաղությունը, բայց
բնակչությունը փոխանակ աճելու, ճիշտ ընդհակառակը՝
նվազում է, թեպետ կոստանդնուպոլսի արվարձանները շա-
րունակ մեծանում են, սակայն գյուղը, բովանդակ կայսրու-
թեան մեջ, մեր աչքի առաջ դառնում է անմարդաբնակ: Ես
ճանաչույ էի երեւելի մարդկանց, որոնք քառասուն տարվա
ընթացքում առիթներ են ունեցել մշտապես ճանապարհոր-
դելու այս կայսրութեան հեռավոր անկյունները: Նրանք ինձ
ասացին, որ այլևս չեն գտել գեղեցիկ գյուղերի հետքերը, օ-
րոնք մի ժամանակ հանդիպել էին իրենց ուղևորութեան ըն-
թացքում: Ես արդեն վերևում խոսեցի փաշաների գիշատչու-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 456:

³ Հավհ. Սեբաստացի, էջ 91:

¹ M. Otter, Voyages, II, էջ 320:

² Նույն տեղում, էջ 321:

³ Մուրմար, էջ 91—92:

թյան մասին, որանք կարող են իրենց պաշտոնում մնալ մի-
միայն կաշառքի ու ընծաների ուժով, արծաթի օգնությամբ
նրանք միշտ կարող են գնել իրենց ոճրագործությունները ու
անպատիժ մնալ: Այդ նրանք են, որ ամենից շատ են պատ-
ճառ դառնում այս գեղեցիկ երկրամասերի ամալացմանը:
Մրան պիտի ավելացնել նաև ներկայիս Մեծ Տիրակալի... հը-
նարամտությունը՝ այնքան հաճախ են փոխում փաշաներին
նահանգներում, որ առիթ է ծառայել հանրահայտ թուրքա-
կան առածի, որ երբեք երկու տարվա խոտ չի բուսնի այն
վայրերում, որտեղից անցել է մի փաշա»¹

XVIII դարի երկրորդ կեսին փաշաները իրենց պաշտոն-
ները երկարաձգելու, ժողովրդական զանգվածներին ճնշելու
և կողոպտելու նպատակով ստեղծեցին հատուկ այսպես կոչ-
ված դելիբաշիների («գժերի առաջնորդներ») հեծելազորը:
Քե նրանք ինչպիսի ահավոր շարագործություններ կարող էին
կատարել, արձանագրված են աղբյուրներում, որոնց վրա կանգ
առնելը մեզ շատ հեռու կտաներ: Բավարարվենք միայն XVIII
դարի 80-ական թվականներին թուրքիա այցելած Ֆրանսիա-
ցի հեղինակ Ժ. Օլիվիեյի ուղեգրությունից մի քանի մեջբե-
րումներով. «Մեր որևէ մի փաշա որևէ պատրվակով, — կար-
դում ենք նրա մոտ, — պաշտոնագրվում է, ապա այս դելի-
բաշիները մնալով առանց ոռճիկի ու միջոցների, սկսում են
ամենասարսափելի ավազակությունները: Նրանք մտնում են
գյուղերն ու ավանները, նույնիսկ քաղաքները ու կողոպտում
առանց խտրության, ամեն ինչ հարկատվության են ենթար-
կում, քարավանները կանգնեցնում ու կողոպտում»: «Շատ
հաճախ փաշան, — այնուհետև կարդում ենք Ֆրանսիացի հե-
ղինակի մոտ, — իր հեղինակությամբ, ուժով ու կաշառքով
լուծեցնել է տալիս դատավորին ու վերահսկիչ մարմնին... և
սարսափ է պատճառում ենթակա ժողովրդին: Եվ նման դեպ-
քում բռնություններին ու անարդարություններին չափ ու սահ-
ման գոյություն չունեն և մանավանդ, եթե փաշան հովանա-
վորված է Բ. Դոան կողմից և իր տրամադրության տակ ունի
մեծ թվով դելիբաշիներ, որոնք միշտ պատրաստ են կատարելու
իր հրամանները և նրան պաշտպանելու որևէ մի հարձակման

պարագային... Հետևյալս քրիստոնյաներն են, որ միշտ ան-
մենից շատ են տուժում, որովհետև նրանք հովանավորված
չեն մուսուլմաններից և նրանց համար շատ դժվար է մինչև
սուլթանական զանր հասցնել իրենց բողոքները (ընդգծումը
մերն է— Մ. Զ.)»: Նման պայմաններում «...գյուղացիները
ընկճված հարկերի տակ, ենթարկված մահվան սպառնալի-
քին, խելագարված՝ լքում են այլևս իրենց կերակրելու ան-
կարող հողատիրները: Նրանք մեկնում են խոշոր քաղաք-
ներ, իրենց օջախում կորցրած հանգիստը գտնելու հույսով...
Այսուհանդերձ փաշան պահանջում է տեղում մնացածներին
հարկեր վճարել փախստականների համար, որի հետևանքով
ամբողջ գյուղի բնակիչները շուտով անհետանում են՝ ընդ-
միշտ թողնելով իրենց բնակավայրը»¹

Այնուհետև մանրամասն բացատրելուց հետո, քրիստոնյա
հպատակների վիճակը կայսրության մեջ XVIII դարի 70—80-
ական թվականներին, Ֆրանսիացի հեղինակը եզրակացնում
է. «Ողջ կայսրության մեջ այս դժբախտները (քրիստոնյա-
ները— Մ. Զ.) դարձել են մի տեսակ կովեր, որոնց մուսուլ-
մանները իրենց կարիքների բավարարման համար շտապում
են կթել ու կթել»: Սյս բոլորը հայ և օտար աղբյուրների
վկայություններ են, կասեն Զ. Օզկայան և այլք: Արդյո՞ք
կհրաժարվեն թուրք հեղինակները հայերի XVIII դարում
միանգամայն բարվոք վիճակի մասին իրենց ստահող պըն-
դումներից, կարողալով իրենց իսկ հեղինակի՝ XVIII դարի
վերջի և XIX դարի սկզբի թուրք հայտնի պատմագիր՝ Ահմեդ
Ջեդեթի հետևյալ վկայությունը կայսրության քրիստոնյա
հպատակների իրական վիճակի մասին: «...Որոշ ժամանակից
ի վեր, — կարդում ենք նրա մոտ, — բռնությունների ու ան-
իրավությունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան
կայսերական երկրում ուսյաները մեծ թվառության էին
ենթարկվել, իրենց երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր օ-
ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել՝ ազոպների ու բուերի
բնի էր վերածվել... երկրի այս աստիճան ավերվածությամբ
պատճառը միայն պատերազմական գործողությունները չէին,
երկրի ավազանու, կաղիների, նայիրների և այլ պաշտոնյա-

¹ H. Grenville, Observations sur l'état actuel de l'empire ot-
toman, Michigan press, 1971, էջ 71;
² G. Ollivier, Voyages, I, Paris, 1791, էջ 309—310:

¹ Նույն տեղում:
² Նույն տեղում, էջ 314:

ների կողմից իրենց օգտին, պատերազմական տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա բաժանելով, բռնություններ և դաժանություններ գանձումը և նման բռնությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում...: Երկրի շինարարությունը կամ ուսանողների բարձրությունը շատ արեւելով անգամ, նրանք (պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները— Մ. Զ.) իրենց ծախսերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքերից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավագանու բռնությունները, սրանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին աղքատներին:

Ավագանու բռնություններն ամեն սահման անցնում էին, իսկ ամրակուռ կրոնի սյունը հանդիսացող բարձր ուղեման (հոգևորականությունը) էլ փոխանակ ժողովրդի մեջ արդարություն և իրավունքի հիման վրա դատ ու դատաստան անելու, նպաստում էր դրան»¹

Բնական է, որ նման պայմաններում միշտ չէ, որ քրիստոնյա հպատակները տանում էին այդ շարաշահումներն ու ծայրահեղ հալածանքները: XVIII դարում հայ և օտար աղբյուրներում արձանագրված են ապստամբությունների մի շարք փորձեր: Ուժերը, սակայն, անհավասար էին, և դարձյալ շատ բնական էր, որ հայ ժողովուրդը իր հայացքը սևեռեր դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստանը, որը հանդես էր գալիս Թուրքիայի կողմից ընկճված, ստրկացված ժողովուրդների ազատարարի դերում: Սակայն ոչ, մի շտապեք, պարզվում է, որ ըստ Զ. Օղկայայի ու այլոց, ոչ թե հայերը, վրացիներն էին դիմումը ռուսական արքունիք, հայցելով օգնություն, այլ ռուսական գործակալները, օգտվելով կապիտուլացիաների ընձեռած հնարավորություններից, «...հաճախ վաճառականի, կղերականի, ուխտազնացի դիմակի տակ... ձգտում էին քրիստոնյա հպատակների մոտ ատելություն սերմանել դեպի Թուրքերը, մղելով նրանց ապստամբության ու խռատանալով

նրանց ամեն տեսակի արտաքին աշակցություն»² «Իրականության մեջ,— այնուհետև կարդում ենք Զ. Օղկայայի մոտ,— Եկատերինա II-ի ներկայացուցիչների գործունեության նըպատակը ոչ քրիստոնեության և ոչ էլ քրիստոնյաների հովանավորումն էր, այլ պարզապես ու բացառապես Ռուսագետների համար Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու իրավունքի ձեռքբերումը...

Թուրքիայի քրիստոնյաները շատ երկար տատանումներից հետո մեկը մյուսի հետևից, համոզված լինելով, որ կայսրությունը չի կարող ու չպիտի կարենա գոյատևել, և որ իրենց անկախության ժամը շուտով պիտի հնչի, այդ ժամանակվանից սկսեցին ամեն տեսակի ստորություն, դավաճանության և ապստամբության փորձեր կատարել:

Թուրքերը, որոնք իրենց հզորության ժամանակ ոչ մուսուլմանների նկատմամբ այդքան զիջող, այդքան ներդամիտ էին եղել, սկզբում չէին կարող հասկանալ այդ ապստամբությունների իրական իմաստը և ընդունեցին դրանք որպես պատահական (ելույթներ) և առանձին պարագաներում դրանք հետագայում ճնշեցին:

Սակայն այս անբարյացակամ դեպքերի կրկնությունը չէր կարող (կառավարությանը) չտրամադրել քրիստոնյաների գեմ: Ուստի ատելությունը, դավաճանությունը, անվստահությունը, որպես հետևանք Մեծ պետությունների՝ կայսրության ներքին գործերին միջամտության, եկան փոխարինելու այն համբրաշխությանը ու ներդաշնակությանը, որն առաջներում գոյություն ուներ երկրի բնակչության տարբեր ազգությունների մոտ»¹

Իրականության մեջ սակայն հայերի, վրացիների Ռուսաստանից օգնություն հայցելը բխում էր այդ ժողովուրդների ծանր կացությունից՝ օտարերկրյա դաժան տիրապետությունից: Հայ և վրացի հայրենասերները խորապես ըմբռնելով Ռուսաստանի հսկայական դերն ու նշանակությունը թուրքական լուծը թոթափելու ու իրենց վաղուց փայլալայտ քաղաքական երազանքները իրականացնելու գործում, և նկատի ունենալով Ռուսաստանի արևելքում վարած գործոն քաղաքականությունը՝ ռուսական պետությունը համարում էին ի-

¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին թարգմանությունը Ա. Ն. Սաֆրաստյանի, — հատ. ա, Երևան, 1963 թ., էջ 277—278:

² Cemal Özkaş, էջ 66:

րենց միակ ու ամենահուսալի հովանավորն ու ազատարնորն
Գեոևս XVII դարի սկզբում հայ ազատագրական պայքարի
առհասարակ Իորայել Օրին մեր ժողովրդի փրկութեան հույսը
կապում էր բացառապես Ռուսաստանի հետ և որ նրա
ազատագրական ծրագիրը շոշափում էր, ինչպես արևելահայ,
այնպես և արևմտահայ զանգվածների իրձերն ու շահագրգռ-
վածությունները: Այդ մասին մենք Աշ. Հովհաննիսյանի մոտ
կարդում ենք. «Պատահական չէ, երբ, գծագրելով եվրոպական
արշավի հեռանկարները՝ Օրին հաշվի էր առնում ոչ միայն
թուրք առևտրական ճանապարհների հետ կապված իրան-
հայ վաճառականների, այլև Հայաստանի արևմտյան մասսա-
ների տրամադրությունը, ուր հայ երիտասարդությունը, նրա
ասելով ոչինչ ավելի չի տեսնում, քան «պատերազմ հավատքի
համար»: Հայաստանի արևմտյան հատվածի նկատմամբ ևս
նշելով ազատագրական որոշ հեռանկար՝ Օրին ելնում էր
դարձյալ այն գիտակցությունից, որ Թուրքիայի լծի տակ
գտնված հայ ժողովուրդը սնում է իր կրթքի տակ քաղաքա-
կան-ազատագրական ձգտումները»¹:

Ռուսաստանից արևմտահայերի ակնկալած օգնության
մասին խոսում է նաև լեհ կաթոլիկ միսիոներ Կրուչինսկին,
որը բազմիցս եղել էր Թուրքիայում: Նրա ասելով, «թուրքերի
ճնշումներին ենթարկված արևելյան քրիստոնյաները դիմում
են ռուս ցարին, որպես ապագայի համար կանխանշված ի-
րենց իշխողին, նրանք մեծարում են ցարերին, հարգալից
խոսում նրանց մասին և հիշատակում նրանց անուններն
իրենց պատարագների մեջ»²:

Հայ ժողովրդի քաղաքական ակնկալությունները Ռուսաս-
տանից դրսևորվեցին դեռևս XVI—XVII դարերում: Դրանք
արտահայտվեցին մինչև իսկ գեղարվեստական գրականու-
թյան ու ժողովրդական բանահյուսության մեջ:

1550 թ. Կարապետ Բաղիշեցին, ակնարկելով հայոց քա-
ղաքական ակնկալությունները Ռուսաստանից, իր շահածո
երգում գրում էր.

¹ Աշ. Հովհաննիսյան, «Գրվագներ հայ ազատագրական պայքարի
պատմություն», հատ. Բ., Երևան 1959, էջ 286—387:

² Նույն տեղում, էջ 512—518:

Ի սառնամանիք հիսիսն
է Ռուս ազգն քրնական
Աշխարհն է նոցա Մոսկով
Մինչի ծովն Կազրիական,
Եւ ազգին նոցա գերի է
Թաթարն նետողական
Լայն ւ արձակ անկեայ է նա
Որ հասնի մինչև ի Կաֆայն»¹

Հայերի քաղաքական ակնկալությունները Ռուսաստանից
մեծապես աճեցին XVIII դարում և հատկապես նրա երկ-
րորդ կեսին, երբ ռուսական դիվանագիտությունն ու ռուսական
հատուկ ռազմական զորամասերը եռանդուն գործունեություն
ծավալեցին Կովկասում: Ռուսաստանի միջազգային դիրքը
ավելի ամրապնդվեց, երբ Ուկրաինան վերամիավորվեց Ռու-
սաստանի հետ, որի հետևանքով ռուսական կայսրության
սահմանները հասան ընդհուպ մինչև Սև ծովը, մի հանգա-
մանք, որը նոր, միանգամայն իրական հույսեր ներշնչեց
թուրքերի կողմից ստրկացված ժողովուրդներին:

XVII դարի 70-ական թվականներին օգնության ակնկա-
լությամբ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին է դիմում էջմիածնի
Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին: 1699 թ. հունվարի
26-ին Կարլովիցում Թուրքիայի հետ «Սրբազան կիզայի»
պետությունների կնքած պայմանագրից հետո, հայերը իրենց
ազատագրական հույսերը բացառապես կապեցին Ռուսաստա-
նի հետ: Աշ. Հովհաննիսյանի բառերով ասած, «սկսվում էր
պատմական նոր մի շրջան, երբ Ռուսաստանը հանդես էր
գալիս որպես միակ այն երկիրը, որի հետ կարող էին ազա-
տագրական ռեալ հեռանկարներ կապել ոչ միայն հայ իշխող
հասարակ խավերը, այլև հայ ժողովրդական մասսաները»²:

Հայ ժողովրդի քաղաքական ակնկալությունները ավելի
ուժեղացան, երբ XVIII դարի 60-ական թվականներին ռու-
սական գահին բազմեց Սկատերինա II-ը, որը շարունակում
ու զարգացնում էր Պետրոս I-ի արևելյան քաղաքականու-
թյունը:

Գեոևս 1760 թ. հունիսի 17-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
Հակոբ Շամախեցին հատուկ կոնդակ է հղում Նիդերլանդա-
կայսրուհուն, խնդրելով ընդառաջել ռազմական ու տնտեսա-

¹ Աշ. Հովհաննիսյան, հայերի ռուսական օրինատարի մանկավար-
ժությունից, ՊԲԵ, 1958, № 1, էջ 98:

² Նույն տեղում, էջ 107—108:

կան օգնություն հայցելու նպատակով Ռուսաստան մեկնած վրաց թեյմուրազ թագավորին. «Եւ մի անտէս և անյոթ առնիցէք զմեծահաւատ Արքայդ այդ եկեալդ առ ոտս Ձեր և զմեզ աստի ազաշօզս, այլ որպէս հոգայք զՁեր օրհնեալ և բարգավաճեալ ազգդ, խնդրեմք նույնպէս զազգս մեր ողորմելի և զազգն վրաց, վասն զի մեք ևս եմք հանապազ աղօթով սակս հաստատութեան թագաւորութեանդ Ձերոյ (ընդգծումը մերն է— Մ. Չ.)»:¹

Հակոբ Շամախեցու հաջորդ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ժամանակ էջմիածնի և ռուսական արքունիքի միջև հաստատվեցին է՛լ ավելի սերտ քաղաքական հարաբերություններ:

1773 թ. ռուսահայ թեմի առաջնորդ է նշանակվում Հովսեփ Արղուիսթյան արքեպիսկոպոսը (1743—1801), որը և դարձավ հայ ազատագրական շարժման ամենագործունյա ու ամենակարկառուն ղեմաբերից մեկը: 1783 թ. հունվարի 23-ին գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին գրած զեկուցագրի մեջ նա հույս էր հայտնում, որ ծրագրվող ռուսական արշավանքի ընթացքում Պ. Ս. Պոտյոմկինը կհասնի մինչև Արարատ՝ Երևան և էջմիածին: Գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին գրած մի ուրիշ զեկուցագրում, Հովսեփ Արղուիսթյանը է՛լ ավելի բացահայտորեն խոսեց թուրքական Հայաստանի մասին, հատուկ նշելով «...այնտեղի հայերի քաջության և ռուսասիրության մասին»:²

Հովսեփ Արղուիսթյանը նման եզրակացությունները, անշուշտ, նախ և առաջ, անում էր հայ ազատագրական շարժման ռահվիրա՝ Հովսեփ էմինի Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական շարժման առաջնորդների հետ դարի 60-ական թվականներին ունեցած բանավարությունների վրա:

1768 թ. նոյեմբերին սկսած ռուս-թուրքական պատերազմը նոր թափ ու լիցքավորում է տալիս հայերի ազատագրական ակնկալություններին: Եկատերինա II-ի մանիֆեստը՝ ուղղված Բալկանյան երկրների ստրկացված քրիստոնյա ժողովուրդներին, իր արձագանքը գտավ նաև հայ ժողովրդի լայն զանգվածների մեջ: Վրաստանի սահմանամերձ հայկական գավառների բնակիչները, իմանալով, որ Վրաստանի թագավոր Հե-

րակ II-ը պատերազմելու է թուրքերի դեմ, անցնում են Վրաստան, իսկ Վրաստանը համագործակցում էր Ռուսաստանի հետ:

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին հայ ազատագրական միտքն առաջ քաշեց մի շարք ծրագրեր, որոնց հիմքում դարձյալ ընկած էր այն գաղափարը, որ հայ ժողովուրդը դարավոր օտար լծից կարող է ազատագրվել միայն և միայն Ռուսաստանի օգնությամբ:

Այսպիսով, Չ. Օզկայայի ու այլոց առաջ քաշած այն թեզը, թե Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների մոտ ազատագրական շարժման սկզբնավորումը բացառապես պայմանավորված է Ռուսաստանի զավթողական քաղաքականությամբ, գիտականորեն հիմնադրվել է ու կոչված է արդարացնելու քրիստոնյա հպատակների ինքնարուխ ազատագրական շարժումների դաժան ճնշումը թուրք ավատատերերի կողմից:

Նշեցինք, որ Քյամալյուրան Գյուրյունը հայկական հարցի ծագումը, հեղինակի հասկացողությամբ հայերի ընդվզումը «բարեխնամ» օսմանյան տիրապետության դեմ վերագրում է ոչ թե այն դժոխային պայմաններին, որ իր հետ բերեց այդ գերիշխանությունը, այլ հայ եկեղեցու հայ համայնքի վրանունեցած գրգռիչ, բացասական ազդեցության ու նրա՝ Եվրոպայի քրիստոնյա աշխարհի հետ ունեցած դարավոր կապերին: Այս հարցի շուրջ հեղինակը մի ամբողջ գլուխ է նվիրել «Հայկական հարցի արմատները» ընդհանուր վերնագրով:

Հեղինակը յուրովի փորձում է քննարկել հայ համայնքի վրա հայ եկեղեցու ունեցած դերը սկսած V դարից՝ Ավարայրի ճակատամարտից՝ Հենց սկզբից նշեք, որ հեղինակի գլխավոր միտումն այն է, որ, իբր, հայ եկեղեցին դարերի ընթացքում վարել է եսասիրական քաղաքականություն, փորձել է բոլոր հանգամանքներում, ի վնաս սեփական ժողովրդի շահերի, իր կամքը թելադրել հայ աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչներին: Նա փորձել է Հայաստանի տարածքի վրա ստեղծել աստվածապետական մի պետություն: Հենց հայ եկեղեցին, — պնդում է հեղինակը, — և ոչ թե փոքրաթիվ հայր «...առաջ քաշեց պետության ստեղծման անհրաժեշտու-

¹ «Գիւան հայոց պատմութեան», հատ. Գ., էջ 121:

² А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, էջ 45:

թջան գաղափարը»¹ Հենց այս նույն գաղափարով տոգորված հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները խզեցին իրենց կապերը հունադավան եկեղեցու հետ՝ դառնալով հակաքաղկեդոնականներ²։ Եվ այս իր միտքը հաստատելու համար, հեղինակը մեջբերումներ է կատարում հայ հեղինակներից, որոնք նշել են հայ ժողովրդի ու հայ եկեղեցու պատմության փոխադակավածությունը։ «Այս պատմաբանները գալիս են հաստատելու այն տեսակետը, որ մենք վերև շարադրեցինք»³, — գրում է նա։ «Ստացվում է, — այնուհետև շարունակում է մեր հեղինակը, — որ երբ վերլուծվում է հայկական հարցը, ապա անհրաժեշտ է հայացքը թեքել նրա ծագմանը, այսինքն՝ հայկական եկեղեցուն»⁴։

Հայ ժողովրդի նկատմամբ գերիշխանություն հաստատելու նկրտումով, «Հայ եկեղեցին իր ողջ պատմության ընթացքում անվերջ ջանքեր թափեց բյուզանդական եկեղեցուց ու հռոմեական պապականության հսկողությունից խուսափելու համար... Ետո պարագաներում հայ եկեղեցու վարքագիծը հայ համայնքի համար ունեցավ վնասակար հետևանքներ, հայ համայնք, որին նա գլխավորում էր։ Եվ քանի որ կղերի շահերը գերադասվում էին ժողովրդի շահերից, ոչինչ չարվեց իրերի վիճակը փոփոխելու համար և հայկական եկեղեցին անընդհատ մտահոգված էր միայն իր գերիշխանության հաստատման համար»⁵։

Հաստատելով իր գերիշխանությունը, հայկական եկեղեցին, — ուզում է համոզել իր ընթերցողներին Քյամուրան Գյուրյունը, — ոտքի հանեց համայնքին թուրքական տիրապետության դեմ⁶։ «Անհերքելի է, — կարդում ենք նրա մոտ, — որ կրոնական գործոնը միշտ էլ կարևոր դեր խաղաց թուրքերի ու քրիստոնյա ազգերի հարաբերություններում։ Թուրքերը բոլոր դեպքերում թշնամաբար ընկալվեցին ոչ թե նրա համար, որ նրանք թուրքեր էին, այլ մուսուլմաններ»⁷։ Աճա այս կանխակալ կարծիքի տարածողները ըստ հեղինակի ոչ այլ ոք

էին, քան կղերի ներկայացուցիչները։ Այլ կերպ, ինչպե՞ս բացատրել, բացականչում է հեղինակը, օսմանյան կառավարության հայ եկեղեցու ու քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ վարած հանդուրժողական քաղաքականության դեմ ընդվզելը։ Եթե նկատի չունենանք «ջիզիեն» (գլխարահարկը), որը հետագայում փոխարինվեց «Բեդել-ի սակերիե»-ով, ուզում է Թուրքիայի պատմությունից անտեղյակ ընթերցողներին հավատացնել Ք. Գյուրյունը — որևէ տարբերություններ չունեն կրոնական հարկերի գանձման համակարգի մեջ քրիստոնյաների ու մուսուլմանների միջև։ «Համենայնդեպս, անհրաժեշտ է ընդգծել, — այնուհետև կարդում ենք նրա մոտ, — որ կրոնական այն հանդուրժողականությունը, որ ցուցաբերեցին թուրքերը, բոլորովին էլ օսմանյան պետության օգտին չեղավ։ Եվ նախ և առաջ չգնահատվեց բոլոր նրանց կողմից, ովքեր օգտվում էին դրանից։ Որոշ հեղինակներ այնքան հեռու գնացին, որ մինչև իսկ պնդում են, թե ոչ մուսուլմանները առանձին համայնքի բաժանվեցին լոկ այն պատճառով, որ պեսզի նրանցից ավելի բարձր հարկեր գանձեին։ Հիրավի, ոչ մուսուլմանները մասնավորապես հարկադրված էին բեդել կոչվող հարկով տասը ու երեքեմն տասներկու տարի տևող գինվորական ծառայությունից ազատված լինել։ Սակայն ոչ մի (պատմական) աշխատության մեջ նեղություն չի կրվում բացատրելու, որ ծառայությունից խուսափող մուսուլմանները նույնպես ենթարկվում էին այս օրենքին։ Ինչ վերաբերում է մյուս հարկերին, ապա գնացեք փնտրելու ճշմարտությունը, թե ո՞րն էր տարբերությունը մուսուլմանի և ոչ մուսուլմանի միջև։ Այս հարցը միշտ լուծվում է մատնվել»¹։

Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ունեին երկու մեծ քրիստոնյա համայնքներ, այնուհետև կարդում ենք Քյամուրան Գյուրյունի մոտ, — հույն ուղղափառները և հայ գրիգորյանները։ Սրանք իսկական պետություններ էին պետության մեջ և բացի կրոնական ազատություններից, օգտը վում էին կարևոր մշակութային և իրավական առանձնաշնորհումներով... Եվ օգտվելով հենց այդ առանձնաշնորհումներից, օտարերկրյա պետությունները կարողացան, երբ կայսրությունը սկսեց թուլության նշաններ ցույց տալ, այս հա-

¹ նույն տեղում, էջ 41։

² նույն տեղում։

³ նույն տեղում, էջ 42։

⁴ նույն տեղում, էջ 44։

⁵ նույն տեղում։

մայնքները վերածել իրենց քաղաքականութեան գործիքի։ Ռուսաստանը հանդես եկավ ուղղափառների պաշտպանողների դերում, Ֆրանսիան իր հերթին հավակնեց պաշտպանել կաթոլիկներին»։¹

Դժվար չէ կռահել, որ Քյամբուրան Գյուրյունի հիմնական նպատակն է ցույց տալ, որ թուրքական դաժան տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը դերսից ներմուծված երևույթ է և որ, այս հարցում վճռական դեր է կատարել հայ եկեղեցին։ XIX դարի հայ ժողովրդի պատմության հարցերի այս յուրօրինակ մեկնարանությունից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ հեղինակը միսիոներական գործունեության ծավալումը Հայաստանում դարձյալ հայ եկեղեցու, ինչպես ինքն է սիրում ասել՝ բացասական գործունեության արգասիք է։

Հարկ չկա այստեղ կանգ առնելու այն հարցի վրա, թե ճիշտ է արդյո՞ք այն, որ հայ ժողովրդի օտար տիրապետությունների դեմ մղած պայքարը դարերի ընթացքում գլխավորել է միայն հայ եկեղեցին։ Հայ ժողովրդի պատմության հետ քիչ թե շատ ծանոթ որևէ մի անձնավորության համար ակնհայտ է նման պնդումների հակադրական բնույթը։ Նույնիսկ սխալ կլինեի ասել, որ Ավարայրի ճակատամարտի գլխավորողները հոգևորականներ էին։ Ինչ վերաբերում է հեղինակի մատնանշած օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանին, ապա, անհրաժեշտ է, իրոք, ընդգծել, որ հայ ժողովրդի պետականության վերացման պայմաններում, հայրենասիրաբար տրամադրված հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչներ, նորաթուխ հայ առևտրական բուրժուազիայի, և նախ և առաջ. հայ խոշալության ղեկավար շրջանների հետ միասին ուղիներ էին փնտրելու թոթափելու թուրքական ստրկությունը։ Եվ մի՞թե դա բացասական դեր կարող էր կատարած լինել հայ ժողովրդի ազգային ճակատագրում։ Ծիշտ հակառակը։ Յուրաքանչյուր ժողովրդի սրբազան իրավունքն է ապրել ազատության և անկախության մեջ։

Այստեղ անհրաժեշտ է, թեկուզ համառոտակի, կանգ առնել հեղինակի մյուս պնդման վրա, որ, իբր, հարկերի ու տուրքերի գանձման հարցում օսմանյան կայսրության մեջ

ոչ մուսուլման և մուսուլման բնակիչների միջև տարբերություն չի եղել։ Նախորդ էջերում այս հարցի մասնակի պատասխանը արդեն տրված է։ Այստեղ բերենք միայն մի քանի տվյալներ հայ և օտար, ներառյալ նաև թուրքական աղբյուրներից, որոնք ապացուցում են քրիստոնյա հպատակների անհամեմատ ավելի ծանր վիճակը։

XVI—XVII դարերում օսմանյան կայսրության հարկերի ու գանձման շափի ու եղանակի մասին մենք հիմնական տեղեկությունները քաղում ենք այսպես կոչված կանոնամանկերից (օրինամատյաններից), որոնք կազմում էին գրանցման մատյանների՝ դաֆթարների ներածական մասը, սուլաթանական հրովարտականներից, վճիռներից և այլն։ Նախ և առաջ անհրաժեշտ է հատուկ ընդգծել, որ այդ օրինամատյանները միշտ չէ, որ կիրառվել են հայկական նահանգներում ու գավառներում, տիրապետող եղել են բուրժ վաճառքի ու բուրժ բեկերի սանձադակ կամայականությունները, և այնուհետև՝ այդ նույն օրինամատյաններում համարյա միշտ նշվում են հարկային համակարգի և հարկահանության ձևերի գրեթե համառոտ և մշտական աղավաղումների, նորամուծությունների, այսպես կոչված բիդքների, դրանց հետ կապված՝ ապօրինությունների և բռնությունների անարգել տարածման մասին։ Նույն օրինամատյանների համարյա ամեն մի էջում հատուկ ընդգծված է, որ միևնույն հարկի շափը քրիստոնյայի համար՝ մուսուլմանների համեմատությամբ շատ ավելի բարձր է։

Օսմանյան հարկային համակարգը XVIII դարում երկրում ստեղծված նոր ավելի ծանր իրավիճակի պայմաններում բավական փոփոխությունների ենթարկվեց։ Տիրապետող դարձավ պետական պաշտոնյաների ու ավատատերերի սանձադակ կամայականությունը։ Օրենքը փաստորեն կորցրել էր իր ուժը։

Քրիստոնյա հպատակները պետք է վճարեին ոչ միայն «չիզիեն» (գլխահարկը), որն ինքնին շատ ծանր էր ու տեղիք էր տալիս հազար ու մի շարաշահումների, այլև «խտտեղիք էր տալիս հազար ու մի շարաշահումների, այլև «խտպենջը», որը փաստորեն. նույնպես դարձել էր մի գլխահարկ։ Ընդ որում, ինչպես ասվեց, այս երկու հարկերի վճարումից մուսուլմաններն ազատ էին։ «Ջիզիեն» ծանր հարկ էր ոչ միայն այն պատճառով, որ գոյություն չունեին հաստատուն

¹ Նույն տեղում, էջ 48:

հայտ կողոպտել ժողովրդին: «Ջիզիե» պահանջում էին ոչ միայն տեղի բնակիչներից, այլև սովյալ վայրից հեռացվածներից և, նույնիսկ մեռածների հաշվով, եթե նրանց անունները դեռևս չէին հանվել հարկացուցակներից: «Ջիզիե» գանձելու ժամանակ, հարկահավաքները դիմելով բոնություն, տարբեր անուններով՝ «թահսիլզարիյե», «քեֆիլլեմե», «ղուլամ հակկը», «զիյադե-ի ջյուլյուսի հյուլմայուն», «բեդե-ի համր» և այլն գանձում էին մի նոր գլխահարկ: Աղբյուրների վկայությամբ, միևնույն տարում «ջիզիե» էին գանձում երկու անգամ «ՌՄԻԱ (1772) մայիսի 15 վանայ կողմն երկու խարաչ առին հայոց— կէս ղուրուշ էլ խարամ խարաչ»¹,— գրված է ժամանակագրութեան մեջ: 1694 թ. արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում այսպես է նկարագրվում հարկահավաքի ժամանակ պետական պաշտոնյաների թույլ տված կամայականությունը. «Գրեցաւ ի թվին մերում Ռձեկ (1692 թ.), ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անօրինաց, զի ահա եկն հարկն ի վերայ Հիզանայ և կողոպտեցին զամենայն և արեցին զդեղորայքն և զջաղացն և ամենայն... զորն գտին գրեցին, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»:²

2. Գրենվիլը, խոսելով «ջիզիե»-յի գանձման ժամանակ թույլ տրված կամայականությունների մասին, գրում է, «Խարաչի («ջիզիե») — Մ. Զ.» հարկահավաք պաշտոնյաները հարստանալու նպատակով. խաբում են տիրակալին՝ կիսելով եկամուտը և տալով անդորրագիր երկրորդ կարգի³ այն մարդկանց, որոնք ենթակա էին առաջին կարգի անդորրագրի, և նույնպես՝ երկրորդ կարգի անդորրագիր են տալիս նրանց, ովքեր պետք է ստանային երկրորդը... Աղբատները, որոնք հնարավորությունից զուրկ են, միանվագ վճարման հետաձգում են ստանում միայն նվերներ տալուց հետո, իսկ այնուհետև նվերների ու վճարելիք խարաչի շափը հաճախ դառնում է կրկնակի (ընդգծումը մերն է— Մ. Զ.):³

¹ «Մանր ժամանակագրություններ» հատ. 1, էջ 47:
² Մատենադարան, Մագիստրոսի թղթպ. Մ 64, էջ 8:
³ Ձևականորեն բնակչությանը հարկատվության ենթարկելիս բաժանվում էր երեք խմբերի՝ հարուստների (այս) միջակների (էվաստ) և աղքատների (էգնա), սակայն իրականության մեջ այդ կարգը համարյա միշտ խախտվում էր:

նահանգներում մեծ շրջաններ ընդգրկող համաճարակը, գումարած խարաչի գանձման ժամանակ թույլ տրված կամայականությունները, ստիպում են յուրաքանչյուր տարի մեծ թվով մարդկանց լքել իրենց հայրենիքը...: Նահանգների փաշաները, երկրամասի անմարդարնակ դառնալու պատճառը քողարկելու նպատակով, ստիպում են տեղում մնացած բնակիչներին՝ իրենց համար նախատեսված անդորրագրերից բարձրերը ստանալ, և այս ճանապարհով լրացնում են հեռացածների վճարելիք գումարը»:¹

«Ջիզիե»-յի գանձման բնագավառում թույլ տրված կամայականությունների մասին է խոսում նաև 1751 թ. սուլթան Մահմուդ I-ի հրատարակած այսպես կոչված «Ագալեթ-նամեն» («Արդարություն հրովարտակ»), ուր սուլթանը ստիպված էր ամենախիստ ձեռք զգուշացնել նահանգների պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին «ջիզիեի» գանձման ժամանակ թույլ տրված կոպիտ կամայականությունները ու տարբեր անուններով զիմմի՝ քրիստոնյա հպատակներից լքրացուցիչ հարկեր գանձվելը:² Սակայն այդ հրովարտակը ոչ մի արդյունք չունեցավ XVIII դարի դեպքերը արձանագրելիս: Պատմագիր Ա. Ջեդեթը գրում էր, թե «Ջիզիեջիները, նվիրական շարիաթին հակառակ, ուայաներից, մինչև անգամ օրորոցի երեխաներից ջիզիե էին առնում և աղբատների վրա շատ մեծ բռնություններ էին գործ դնում»:³

Նշենք նաև, որ ապօրինություններ ու կոպիտ կամայականություններ հայ բնակչության նկատմամբ թույլ տրվում էր ոչ միայն «ջիզիեի», այլ նաև այլ հարկերի գանձման ժամանակ: Ղ. Խինճիճյանը, խոսելով վանի հայ բնակչությունից «Էմդադ-ի հազարիե» և «Իմդադ-ի սեֆերիյե» կոչվող հարկերի գանձման մասին, գրում է հետևյալը. «Բայց տուրք (վանայ) փաշային զոր առնու ի յիմաստի է և ի յայլըզ (ոռճիկ) վիշտի մեծ հասուցանէ մանաւանդ քրիստոնէից, զի ոչ պահանջէ յորոշեալ ժամանակին կամ ըստ որոշեալ հաշուին, որ է 100 դուռուշ ամսոյ յամիս բնակչաց վանայ քաղաքին, այլ զայլրին, ողջոյն ասուտյն միանգամայն պանաւը է հար-

¹ H. Grenville, էջ 37—38:
² Münir Aktepe, Patrona isyani, (1730) Istanbul. 1958, էջ 17:
³ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անգրիկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հատ. Ա, էջ 279:

կանելով և տանջելով, պատճառս բերելով թէ փոխանակ սա-
կաւ առ սակաւ տալոյ, միանգամայն տայք և գերծանիք, իսկ
յետ չորից կամ հնգից ամսոց դարձեալ տանջել սկսանի տալ
գլխտագայ տարւոյն ատուս, յետ քանի մը ամսոց՝ զվիս յե-
տագա տարւոյն և այսպէս զօրինաւոր տուսն առիթ իւր ա-
ռեալ, ժողովէ տուս արտախոյ օրինաց ի վեր քան զկարողու-
թիւն բնակչաց, մինչև անհնար լինել վնարել (ընդգծուր
մերն է— Մ. Զ.)»¹

Չորշափելով այստեղ թուրքական հարկային համակարգն
առհասարակ (դա մեզ կշեղեր բուն նյութի շարադրանքից)
նշենք, որ այսօր թուրքական արխիվներում, դատելով արդի
թուրք պատմութեան ներկայացուցիչների առանձին աշխա-
տութիւններում բերված կցկտուր տվյալներից, կան բազմա-
թիվ նման փաստաթղթեր, սակայն դրանք ոչ միայն առայժմ
հազվադեպ են հրատարակվում, այլև միանգամայն կեղծվում
է պատմագրութիւնը: Թուրք պատմաբանները ընթերցողնե-
րին ստիպում են հավատալ, թե սեր սպիտակ է, թե պատ-
մական գրականութիւնը սևացնողները ոչ թուրք պատմաբան-
ներն են: Արդի թուրք պատմագրութեան ներկայացուցիչները
չեն ուզում հաշվի նստել նույնիսկ թուրքական աղբյուրների
վկայութիւնների հետ: Նրանց նպատակը միայն մեկն է՝
պատմութիւնը ծառայեցնել քաղաքականութեանը:

* * *

Վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում լույս են տեսել
Օսմանյան կայսրութեան մեծ արհեստներին, արվեստի զա-
նազան բնագավառներին նվիրված բազմաթիվ աշխատութիւն-
ներ,² որտեղ փորձեր են կատարվում օսմանյան տիրապետու-
թեան ժամանակ ստեղծված արվեստի բնագավառի ամբողջ
մշակույթը միայն և միայն թուրքերին վերագրել, «մոռանա-

լով», որ «...հարյուրամյակների ընթացքում օսմանյան պե-
տութեան տերիտորիայի վրա ստեղծված հոյակապ հուշար-
ձանները գնահատելիս ակնհայտ է դառնում, որ «թուրքա-
կան արվեստ» տերմինը պայմանական հասկացութիւն է:
Բազմաթիվ գլուխգործոցների վրա ներդրված են ոչ միայն
թուրքերի, այլև հույների, հայերի, սլավոնների, արաբների,
պարսիկների և մյուս ժողովուրդների վարպետների աշխա-
տանքը...»¹

Թուրք պատմաբաններից ոմանք ոչ միայն փոքրասիական,
այսպես կոչված սելջուկյան ճարտարապետութիւնը վերա-
գրում են իրենց սելջուկ նախնիներին, այլև «թուրքական»
արվեստի շատ բնագավառների սկիզբը նույնպես համարում
են իկոնիայի սուլթանութեան ժամանակաշրջանը:² Հայտնվում
են նաև այս «տեսակետը» պաշտպանող արևմտանվորպացի
առանձին պատմաբաններ, օրինակ, գերմանացի գիտնական
առանձին պատմաբաններ, օրինակ, գերմանացի գիտնական
Կուրտ էրզմանը:³ Այս հեղինակները «մոռանում են» մի պահ,
որ XI—XII դարերի ընթացքում, երբ ստեղծվում էին «սել-
ջուկյան» հորոքոված ճարտարապետութեան կոթողները և
արհեստագործական արտադրանքները ու արվեստի հիանալի
կոթողները, իրենք սելջուկները, աղբյուրների միաբերան վը-
կայութեամբ, վարում էին քոչվորական կյանք ու զբաղվում
ազմամավարով: Սելջուկները արհեստներով ու արվեստնե-
րով չէին զբաղվում, ինչպես վկայում են այդ մասին արա-
բական աղբյուրները, իրենց նախնական հայրենիքում՝ Միջին
Ասիայում: Իսկ դրան հակառակ, նույն այդ արաբական աղ-
բյուրները հաճախակի հիշատակում են Հայաստանում ար-
վեստների զարգացման փաստը, մասնավորապես գորգա-
գործութիւնը:⁴ XI—XVI դարերում Փոքր Ասիա ճանապար-
հորդած Մարկո Պոլոն, իրն Բաթուխան, Բերտրանտոն Դե լա
Բրոկիերը և ուրիշներ վկայում են, որ սելջուկները քոչվո-

¹ Ю. Миллер, Искусство Турции, М. 1965. էջ 6:

² Sbn Oktay Aslanapa, Turkish arts, Ist. 1962.

³ Sbn Kurt Erdman, The history of early turkish carpet, Lon-
don, 1977:

⁴ Այդ մասին վերջերս շափազանց հետաքրքիր հոդված է գրել հուն-
գարացի գիտնական Կարոյ Գոմբոշը: Հոդվածում աղբյուրներից վկայակոչ-
ված փաստերը անառարկելիորեն սպառնացում են, որ թուրքերը ոչ մի առե-
նութիւն չունեն «սելջուկյան» կոչված ճարտարապետական հուշարձանների,
նրի, առավել ևս գորգագործութեան հետ (տես Кароѣ Гомбош
Малоазийский ковер в системе восточных ковров,
ՊՐԸ, 1986, № 4, էջ 46—62):

¹ Ղ. Ինճիճյան, «Աշխարհագրութիւն»..., էջ 137:

² Նշենք նրանցից մի քանիսը՝

Arseven E., L'art turc, Istanbul, 1940, նույնի՝ Türk sanatı tarihi.
Istanbul, 1950. Yetkin S. K., Islam-türk sanatı Istanbul, 1956
mari anıtları, Osmanlı devri, Istanbul, 1946. Konyalı I. H. Mimar
Altunav A. R., Mimar Sinan, Istanbul, 1931. Çekintaş S., Türk mimarı
Koca Sinan, Istanbul, 1948. Ozales G., Türk çarşıları Istanbul,
1953. Refik H., Türk mimarları, Istanbul, 1936.

րական կյանք էին վարում, իսկ արհեստագործական արտադրության մեջ զբաղվում էին հայերը, հույները, ասորիները և այլք: «Սելջուկյան արվեստ» հասկացությունը խոսում է միայն սելջուկյան տիրապետության իրավական իշխանության մասին:

Նվաճված երկրներում թուրքերի հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ վարած բռնի մուսուլմանացման քաղաքականության հետևանքով, բարբարոսաբար ոչնչացվեցին անթիվ ու հոյակապ այսպես կոչված «ոչ մուսուլմանական» հուշարձաններ և հարյուրավոր ու հազարավոր տաղանդավոր վարպետների համար ստեղծվեցին ծանր ու սահմանափակ պայմաններ:

Գործը երբեմն հասնում է այնտեղ, որ քրիստոնեական եկեղեցիներում անգամ վարագույրների ու այլ կերպասեղենի վրա եղած զարդարանքները համարվում են «թուրք» վարպետների աշխատանքները: Այո, հենց այսպես էլ բառացի նշում էր Քահսին Օզը թուրք պատմագրության կոնգրեսում իր «Օսմանցիների ժամանակ գունազարդ թուրք կերպասները» վերնագրված զեկուցման մեջ:¹ Եվ թող բոլորովին պատահական շթվա, որ արդի թուրք պատմագրության որոշ ներկայացուցիչներ ոտնձգություններ են կատարում այժմ թուրքիայի սահմաններում մնացած հայկական պատմական հուշարձանների, ինչպես օրինակ՝ Անիի և Աղթամարի և շատ այլ հուշարձանների նկատմամբ: Մեր պատմաբանների ու արվեստագետների սրբազան պարտքն է հանդես գալ ու մերկացնել այս կեղծարարներին:

Առանձնապես վերջին տարիներին թուրքական պատմության ներկայացուցիչները իրենց նախնիներին են վերագրում Քյուսթահայի հախճապակու արտադրությունը: Այդ հախճապակու նմուշներից կազմակերպում են բազմաթիվ արտասահմանյան ցուցահանդեսներ: Մեծ ոտնձգություններ են կատարվում նաև Փոքր Ասիայի տեղաբնիկ ժողովուրդների՝ հայերի, հույների կողմից ստեղծված գորգագործության արտադրության վրա:

Պատմական անժխտելի փաստերը ցույց են տալիս, որ

¹ Tahsin Öz, Osmanlılar devrinde resimli Türk kumaşları An-kara, 1960, էջ 442—452:

այսօր թուրքիայում պահպանված ճարտարապետության ու արվեստի բազմաթիվ կոթողների հեղինակները հայերն ու հույներն են: Սելջուկյան ժամանակաշրջանին վերաբերող հուշարձանների՝ պալատական ու վարչական շենքերի, գերեզմանաքարերի, գմբեթների, ժզկիթների, մեդրէսեների, աղբյուր-հուշարձանների մեծ մասի հեղինակները դարձյալ հայերն ու հույներն են:

XVI դարից սկսած Օսմանյան կայսրության ստեղծումով անհրաժեշտություն զգացվեց նախկին փոքր շինությունների փոխարեն ստեղծել սուլթանական պետության հզորությունը խորհրդանշող ճարտարապետական կոթողներ: Դրա համար նրանք իրենց աչքի առաջ պատրաստի ունեին ճարտարապետական մտքի թուրքը հանդիսացող այնպիսի մի կոթող, ինչպիսին էր Կոստանդնուպոլսի սբ. Սոֆիայի (Այա Սոֆիա) տաճարը: Այնուհետև օսմանյան ճարտարապետության հետագա զարգացումը կապված էր հանճարեղ ճարտարապետ Սինանի գործունեության հետ, որը ծագումով կեսարացի հայ էր՝ Սինանի ժամանակակիցներից մեկը, գրի առնելով մեծ ճարտարապետի կենսագրությունը, բերում է նրա իսկ հետևյալ խոսքերը իր «Դեշիրմե» ծագման մասին. «Ես Աբդուլմեննի որդի՝ սուլթան Սելիմ Յավուզի պալատի գլխավոր ճարտարապետ դեվլիրմե ծագումով եկա Ստամբուլ և հանգուցյալ Սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակ ենքջերի դարձա ու մասնակցեցի Կորֆուի, Բոլուի, Կարա Բոզդանի արշավանքներին և այդ նույն տարին նշանակվեցի պալատական գլխավոր ճարտարապետ և աստժո օգնությամբ շատ շենքեր կառուցեցի»:²

Սինանի գլուխ գործոցները՝ Շահ-զադե, Սուլեյմանիե և Սելիմիե մզկիթները կառուցվել են Այա Սոֆիայի տաճարի օրինակով:³

Սինանի ժամանակաշրջանը համարվում է օսմանյան ճարտարապետության «Ոսկե դարը»: Սինանի բազմաթիվ աշակերտները, որոնց մեջ դարձյալ զգալի թիվ էին կազմում «Դեվլիրմե»-ները, կառուցեցին բազմաթիվ հոյակապ մզկիթ-

¹ Տես Բ. Տուլաջու հոդվածը «Թուրք» հանդեսում, 1983 թ. մայիս, էջ 10:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ներ, բազարներ, շքնաղ պալատներ, մեդրեսներ, որոնք աշ-
քի են ընկնում Սինանյան ճարտարապետական դպրոցի գու-
նեղությամբ ու ներդաշնակությամբ: «XVIII դարու երկրորդ
կեսուն, — կարդում ենք Բ. Տուղաչու մոտ, — զինվորական
և պալատական առաջին կարգի պետական շինարարությանց
տոմարների անվանացանկին մեջ կարելի է հանդիպել հայ
վարպետներու: Անոնք ընդհանրապես Սինանի նման կեսարա-
ցի ըլլալով, կկրեն Սարգիս կամ Օհանես խալֆա անուն-
ները»:¹

Ստամբուլի աշքի ընկնող ճարտարապետական հուշարձան-
ներից մեկն էլ՝ Նուրու Օսմանիյե մզկիթը նույնպես կառուց-
ված է հայ ճարտարապետ Սիմեոնի կողմից:² 2. Մրմրյանը
առանց որևէ մի աղբյուր ցույց տալու այդ մզկիթի կառու-
ցումը վերագրել է ճարտարապետ Մակարին, որը սխալ է:³

Հայ արհեստավորության դերը մեծ էր Թուրքիայում հախ-
ճապակու, ճենապակու արտադրության զարգացման գործում:
Այդ արտադրությունը XVI—XVII դարերի սկզբում կենտրո-
նացված էր Իզնիկում, իսկ այնուհետև՝ XVII դարում՝ Քյու-
թահիայում: XVI դարի թուրք տարեգիր Սաադ-էդ դին Խոշա
էֆենդին իր «Թաշուդ-Թևարիխ» («Պատմության թագ») աշ-
խատության մեջ նշում է, որ Իզնիկում հախճապակու արտա-
դրությանը մեծապես նպաստեցին 1514 թ. Սելիմ Յավուզի
հրամանով Թավրիզից Պոլիս տեղափոխված արհեստավոր-
ները,⁴ որոնք հայկական աղբյուրների վկայությամբ գերա-
զանցապես հայեր էին:

Իզնիկի անկումից հետո, ինչպես ասվեց, XVIII դարում
ներա տեղը գրավեց Քյութահիան, ուր այդ արհեստը, թուրք
ճանապարհորդ էվլիա Չելեբու վկայությամբ, դեռևս XVI դա-
րի երկրորդ կեսից զարգացած էր: Արհեստավորների զգալի
մասը կազմում էին հայերը. «Քյութահիայում, — գրում է էվ.
Չելեբին, — կան երեսուն շորս թաղամասեր, որոնց մեջ մեկը

անհավատ բրուտագործներինն է: Այնտեղ պատրաստվող ա-
մեն տեսակ ամանեղենը, բաժակները, տարրեր ձևի կծերն
ու շշերը արտահանվում են նույնիսկ քաղաքից դուրս»:¹

Որ արհեստավորների զգալի մասը կազմում էին հայերը,
վկայում է նաև այն փաստը, որ արտադրվող հախճապակու
վրա նկատվում էին աստվածաշնչի առասպելները՝ Աբրահամ
Մարգարեն, Միքայել Հրեշտակապետը, Սուրբ Գևորգը և
այլն: Քյութահիայում, — գրում է թուրքական արվեստի ու-
սումնասիրության նվիրված իր աշխատության մեջ Յու. Միլ-
լերը, — «վարպետների զգալի մասը կազմում էին հայերը,
որոնք աշխատում էին նաև քրիստոնյաների պատվեր-
ներով»:²

Արհեստագործական արտադրության ամենախոշոր կենտ-
րոնը Թուրքիայում XVI—XVII դարերում Ստամբուլն էր,
ուր, աղբյուրների վկայությամբ, արհեստավորների զգալի
մասը հայեր ու հույներ էին: Ստամբուլույց բնակչության
սննդի ու կենցաղային իրերի, ինչպես և արհեստավորների
արտադրական գործիքների արտադրության համարյա բոլոր
պահանջները բավարարվում էին տեղական արհեստագոր-
ծական արտադրությամբ:

Հայ արհեստավորության դերը մեծ էր ոչ միայն մայրա-
քաղաքում, այլև արևմտահայ նահանգներում: Այդ մասին
դարձյալ կարելի է բերել էվ. Չելեբու «ճանապարհորդությու-
նից» մի շարք վկայություններ, ուր հեղինակը, որպես ան-
միջական ականատես գրում է. «(Վանում) շենքեր կառուցող
այնպիսի վարպետ ճարտարապետներ կան, որոնց նմանը
միայն Սակըզում (Հոռոտում) կգտնվի. դերձակները հիանա-
լի ֆիրենգի (հվրոպական) հագուստներ են կարում»: Կամախի
մասին նա հիշատակում է. «Այս քաղաքի հայտնի արտա-
դրանքներից մեկն էլ այնտեղ պատրաստվող նուրբ, սակայն
ամուր վրանի կտորն է, որի նմանը չի կարելի գտնել և ոչ
մի երկրում... Ժողովրդի բերանում ասացվածք է դարձել՝
Կամախի կտորը, Երզնկայի ընկյուղը, Բայբուրդի աղջիկը»:³
«Աշխարհում Տրապիզոնի ոսկերիչների նման կատարելագործ-
ված վարպետներ չկան: Այնպիսի ձիասանձեր, բուրվառներ,

¹ Բ. Տուղաչի, նույն տեղում:

² Բ. Տուղաչի, նույն տեղում: Տես նաև K. Pamukciyan, Nuru
Osmaniyye caminin mimari Sinan, Kalfa hakkında Isu mimarlık
fakültesi mimarlık tarihi ve restorasyon cuslikiisü, Sayi. 13—14,
nisan, 1981, էջ 21:

³ 2. Մրմրյան «Մասնավոր պատմություն հայ մեծատունների», Պոլս,
1910, էջ 97:

⁴ C. E. Arseven, L'art turc, Istanbul, 1939, էջ 266:

¹ Evliya Çelebi, seyâhetnamesi, հատ. IX, էջ 25:

² Ю. Миллер, էջ 99:

³ Evliya Çelebi, հատ. 2, էջ 345:

վարդաշրի ամաններ, սրեր, խոհանոցի դանակներ են պատ-
րաստում, որոնց նմանը այլ երկրներում՝ չի ճարվում»¹
«Բիթլիսում պատրաստված «շեյխանի», և «զիարդի» անունով
հայտնի սրերը նմանը շունեն և ոչ մի երկրում: Դերձակները
հիանալի վարպետներ են... Այստեղ (արտագրվող) կաշիները
արտահանվում են մինչև Ֆրանկիստան (Եվրոպա—Մ. Զ.)
ու այնտեղ բարձր են գնահատվում»¹

Առանձնապես մեծ է հայերի դերը Թուրքիայում ոսկերչու-
թյան զարգացման գործում: Ոսկերիչների արտագրանքի մա-
սին հիացմունքի շատ խոսքեր է մեզ թողել էվլիա Չելեբին:
XVI դարում Պոլսում աչքի ընկնող ոսկերիչներ էին 1534 թ.
սուլթան Սուլեյմանի կողմից Վանից Ստամբուլ ուղարկված
Բաբա Մերուն Գազալյանը և Գասպարը²

Մեծ է նաև հայերի դերը տպագրական գործի զարգացման
բնագավառում: Դեռ XVII դարում, ավելի շուտ, քան ծագու-
մով հունգարացի Իբրահիմ Մուտաֆերիկան (1674—1747)
առաջին անգամ հիմնադրում էր տպարան ու հրատարակում
էր Քյաթիր Չելեբու «Ջիհաննումա»-ն (Աշխարհի հայելի):
Հայերը 1565 թ. Աբգար Թոխատեցու գլխավորությամբ Պոլ-
սում հիմնադրում են տպարան և կրոնական գրքերի կողքին
հրատարակում հայոց լեզվի «քերականություն»-ը (1567),
Ագաթանգեղոսի (1703), Ջենոբ Գլակի (1719 թ.), Փավստոս
Բյուզանդի (1730 թ.), Եղիշեի (1764) պատմական երկերը:
1762 թ. Իզմիրում նույնպես հիմնադրվում է Հայկական տը-
պարան: Այսպիսով,— գրում է Գ. Ժելտյակովը,— XVIII
դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ու-
նեին մի քանի տասնյակ տպարաններ, որոնք հիմնադրված
էին հրեական, հայ-լուսավորչական, հույն-ուղղափառ հա-
մայնքների ներկայացուցիչների կողմից: Այդ տպարանները
տեխնիկապես բավական լավ հագեցված էին և ունեին
փորձառու վարպետներ»³

Մեծ էր նաև հայերի դերը արվեստի ու գիտության տար-
բեր ճյուղերի, հատկապես բժշկության զարգացման գործում:

¹ Նույն տեղում, էջ 91:

² I. R. Cark, էջ 11:

³ А. Д. Желтяков, Печать в общественно-политической и куль-
турной жизни Турции (1729—1808) (1729—1908), Москва,
1972, էջ 15:

Սուլթանների մեծ մասի պալատական բժիշկներն ու նկա-
րիչները սովորաբար եղել են հայերը. 1730—1774 թվական-
ներին Մահմուդ I-ի, Օսման II-ի և Մուստաֆա III-ի պա-
լատական նկարիչը եղել է նշանավոր հայազգի Ռաֆայելը,
որին հաջորդել է իր որդի՝ Մինասը, որը XVIII դարի 80-
ական թվականներին նկարել է Սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ի
մի շարք դիմանկարները¹

Եթե մենք այստեղ կանգ առնեինք հայերի ունեցած հըս-
կայական դերին ու ծառայությանը Օսմանյան կայսրության
մեջ XVI—XVII դարերում, դա մեզ հեռու կտաներ: Սադի
Կոշաշի բառերով ասած, «(Օսմանյան) պետությանը ծառա-
յություն մատուցած հայերի թիվը այնքան մեծ է, որ նրանց
մասին ընդարձակ տեղեկություններ հաղորդելու համար ան-
հրաժեշտ կլինի մի շարք հատորներ գրել»²

* * *

Մենք աշխատեցինք պանթուրքիստ խոշորագույն պատ-
մաբանների երկերի համառոտակի վերլուծությամբ քննել ու
հերքել այն «տեսակետները», «տեսություններն» ու կարծիք-
ները, որ ժամանակակից թուրք հետադեմ պատմաբանները
զարգացնում ու պաշտպանում են հայ ժողովրդի հին և միջին
դարերի պատմության հարցերը հետազոտելիս:

Եթե խնդիրը վերաբերվեր միայն մի երկու այնպիսի
մասնագետների, որպիսիք են Ֆ. Կրզիոզլուն կամ էսատ Ու-
րասը, գուցե և անհրաժեշտ շիներ հատուկ անդրադառնալ
դրանց հերյուրանքներին. դրանք իրենք իրենց դիմակազերծ
են անում: Յավն այն է, որ պանթուրքիզմի ալիքների վրա
են օրորվում նաև մի շարք ուրիշ, հաճախ լուրջ ու հիմնավոր
պատրաստություն ունեցող պատմաբաններ, որոնք այլևայլ
խնդիրներում տալով արժեքավոր ուսումնասիրություններ,
խսկույն փոխում են իրենց գույնը լակմուսի թղթի նման, երբ
գործը հասնում է թուրքերի պատմական ու աշխարհագրա-
կան ակնկալությունները «գիտականորեն» հիմնավորելու միտ-
ման փորձաքարին ու մասնավորապես՝ երբ խոսք է լինում
հայերի ու Հայկական լեոնաշխարհի մասին:

¹ Ю. Миллер, էջ 98:

² Sadi Ko ças, էջ 93:

Սաղրանկարային այն «լրջությունը», որով պանթուրքիստ պատմաբանները հետազոտում են պատմության անդաստանը, ծիծաղաշարժ է փաստարկման ու տրամաբանության խորքերում: Նրանք թամբում են իրենց երևակայությունը և բաց թողնում ոգևորության երասանակները: Ոչ մի բան չի ուշաբերում նրանց՝ ոչ օբյեկտիվ փաստերի հզոր կանչը, ոչ պատմական ու նյութական հուշարձանների կենդանի կեցվածքից ցայտող ուժն ու դիմադարձ արձագանքները: Նրանց համար ոչ մի նշանակություն չունեն, թե ովքեր են իրոք նախաթուրքերը, արդյո՞ք նրանք գոյություն ունեցել են Հայկական բարձրավանդակում III կամ II հազարամյակում մ. թ. ա.: Պանթուրքիստ պատմաբանը գտնում է, որ թուրքն առաջին մարդն է, որ երևան է եկել երկրագնդի վրա, ուրեմն ինչպե՞ս կարող էին Հայկական բարձրավանդակում III կամ II հազարամյակում թուրքեր լինել: Նրանց համար նշանակություն չունի ոչ նյութական մշակույթի, ոչ մարդաբանության գիտական տվյալները, ոչ էլ այս կամ այն ցեղի, ցեղային միավորման կամ ժողովրդի որոշակի լեզվախմբի պատկանելու փաստը: Այդ բոլորը նրանց համար նշանակություն ունեն այն շափով միայն, ինչ շափով «հարմարեցնում են» պատմությունը պանթուրքիստական նկրտումներին:

Այդ գործելակերպը պանթուրքիստական քաղաքականության շարունակությունն է գիտության մեջ: Այս մտայնությանը սնվել են ոչ միայն Արին էնգիներն ու Ֆահրեդդին Կրզիզլունները, այլև նորաթուխ հեղինակներ՝ Զեմալ Օզկայան, Քյամուրան Գյուրյունն ու շատ ուրիշները: Հայ ժողովրդի պատմության հարցերի շարադրման յուրովի «գիտական» տեսք տալու փորձերը չեն կարող թաքցնել նրանց պանթուրքիստական նկրտումները:

- ա) Աղբյուրներ բուրբեհե
Ahmet Cevdet (Paşa), Tarih-i Cevdet. c. I-XII, Bas. 2, Istanbul, Matbaa-i Osmaniyye, 1309 (1893).
 (Ahmet Vassif), Mehasin el asar ve hakayik-il-ahbar, c. I-II. Mısır Bulak, 1246 (1830—1831).
Asim Küçükpaşazade, Ismail, Tarih-i Çelebizade. Istanbul, 1153 (1740—1741).
Aşıkpaşazade Die altosmanische chronik des Aşıkpaşazade, auf grund nelirerer neuendeckter Handschriften von neuem. Leipzig 1925.
Ayni Ali, Kavanin-i al-i Osman ve hulasa-i mezamin-i defter-i divan, Istanbul 1280 (1863).
Barkan Omer Lutfi, XI ve XVI inci asırlarda Osmanlı Imperatorlug'un da ziral ekonominin hukuki ve mali csaslari cilti, Kanunlar. Istanbul, 1945.
 «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI—XVIII դդ. կանոնակները թարգմանություններ, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլայանի, Երևան, 1964):
Izzi Süleyman, Tarih-i Izzi, c. I—II, Istanbul, 1199 (1783).
Kâtip Çelebi Fezleke-i tarih. c. I—II, Istanbul, 1286—1287 (1869—1870).
(Kocibey), Risale-i Kocibey, Istanbul, 1297 (1860).
(Evliya Çelebi), Evliya Çelebi, seyahetnâmesi c. IX, Istanbul, 1896—1938.
(Hammer J.), Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the seventeenth century, by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the ritter Joseph von Hammer, vol. I—II, London 1834—1850.
(I. Peçevi), Tarih-i Peçevi, Istanbul, 1283 (1868).
(M. Selânikî), Mustafa Selânikî, Tarih-i Selânikî, Istanbul. 1281 (1865).
 Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes... yar Vassif-effendi: Traduit par P. A. Joussin de Perceval. Paris, 1820.
 բ) Աղբյուրներ եվրոպական լեզուներով
Albert Vandal, Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve, 1728—1741, Paris 1887.
(Bonnaval), Mémoires du conte de Bonnaval, vol. II, Paris. 1808.
Chardin Jean de, Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, t. I—IX. Paris, 1811—1820.
(De la Croix), Etat général de l'empire ottoman par une solitaire turc. Trad. par M. de la Croix, vol. I—III, Paris. 1695.
Della Vallé, Voyages, t. I—IV. Rouen. 1645.
Michel Febvre, L'état présent de la Turquie..., Paris: 1675; Théâtre de la Turquie ou sont représentées les choses les plus remarquables qui s'y passent aujourd'hui avec les moeurs. le gouvernement, les contumes et la religion des Turcs et des treize autres sortes de nations qui habitent dans l'empire ottoman. Traduit de l'italien par le sieur Michel le Febvre, Paris 1687.
Gouvea, Antoine Fr. de, Relations des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse de Chah Abbas contre les empereurs de Turquie, Mahomet et Ahmed son fils. Trad. de l'origine portugais. Rouen, 1646.
Henry Grenville, Observations sur l'état actuel de l'empire ottoman. Edited by Andrew Ebrenkretz, The universnty of Michigan press, 1971.

- Tavernier J. B., Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 1679.
 Tournefort Pitton de, Relation d'un voyage du Levant, t. I—II, Lyon, 1719.
 Otter M., Voyage en Turquie et en Perse, t. II, Paris, 1742.
 Ohsson M. d', Tableau général de l'empire ottoman, vol. I—VII, Paris, 1778—1824.
 Olivier G. A., Voyages dans l'empire ottoman. Par G. A. Olivier, Paris 1801.

- գ) Արշալույսի հայերեն
 Արախան Երեվանցի, Պատմություն պատերազմացն, Երևան, 1938,
 Ազարիա Սասնեցի, Ողբ ի վերայ արևելեան գաւառացն և աշխարհին
 Հայոց ձեռնաց ձեռլախանց, Հանդէս ամսօրեայք 1936:
 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցւոյ դի-
 պլոմածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ սկսեալ ի ՌՄԱ թուակա-
 նին մինչ ի ՌՃԻԱԹ, Վաղարշապատ, 1896:
 Գրիգոր Դարանաղզի ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամայեցւոյ
 կամ Դարանաղզւոյ, հրատ., Մեսրոպ Նշանյանի, Երուսաղէմ, 1915:
 Երեմիա Չեչեքի, պատմութիւն հ. 1, Վիեննա, 1913, հ. 2, Վիեննա, 1932,
 հ. 3, Վիեննա, 1939:
 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն լորից մասանց աշխարհի, Վենետիկ, 1806:
 Հովհ. Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխատասիրութեամբ Բ. Լ.
 Չուգասլյանի, Երևան, 1974:
 Մեանդեղյան Հ., Անատոյան Հ., Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903:
 Մարտիրոս ժամանակագրութիւններ», XIII—VXIII դ. կազմեց Վ. Ա. Հակոբ-
 յան, հ. 1, Երևան, 1951, հ. 2, 1956:
 Չամչյան Մ., Պատմություն հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786:
 Սիմեոն Լենացի, Սիմեոն դպրի լեհացոյ ուղեգրութիւն (հրատ.—ն Ն. Ակիե-
 յանի), «Հանդէս ամսօրեայք» 1934, 1935:
 Ստեփանոս Թոխատեցի, Ողբ ի վերայ Եղովկիա մեծի քաղաքին
 որ այժմ Թոխաթ ասի... (տես Ղ. Ալիջան, Հայաստանում, Վենետիկ 1901,
 մասն Բ. էջ 605—608):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Թուրքերեն և թուրք ներկեակների աշխատություններ
 եվրոպական լեզուներով

- Թուրքական պատմագրական ընկերության գումարած բոլոր համազու-
 մարների (1—10) նյութերը, որոնք լույս են տեսնել առանձին հատորներով:
 Թուրքական պատմագրական ընկերության հանդես, „Belleten,, բոլոր հա-
 մարները սկզբից (1932 թ.) մինչև մեր օրերը:
 Arin Engin Eti tarihi, Istanbul, 1938.
 Arin Engin. Atatürk cülük ve Moskofluk-Türkler savaşı Atatürk
 yalnız Türkiye Türklerinin değil, bütün Türklüğün atasidir.
 Istanbul, 1953.
 Cark I. R., Türk devleti hizmetinde Ermeniler, Istanbul. 1953.
 Eröz M., Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara 1983.
 Danişmend I. H., İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. c. I—VI, Istanbul
 1944—1955.
 Kemal Ali, Erzincan, Istanbul, 1932.
 Inan A. Türkive halkmin antropolojik karakterleri Türk ırkının
 ... vatanı. Anadolu, Ankara, 1947.
 Kırzıoğlu F., „Kars tarihi,, c. I, Istanbul, 1953.

- Kırzıoğlu F., Her bakımdan Türk olan Kürtler, Ankara 1964.
 Kırzıoğlu F. Ani şehri tarihi, Ankara 1982.
 Kırzıoğlu F., Milli destanlarımızdan Dede korkud o'ğ'uznâmele-
 rinin tarih belgesi bakımından değerleri (Armenya yukarı
 eller tarihinin icyüzü) TTK „Belleten,, c. L. Sayı 198, ara-
 lık 1986, Ankara s. s. 915—928).
 Koç aş Sadi, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri,
 Ankara, 1967.
 Koşay H. Z., Erzurum ve çevresinin dip tarihi. Ankara 1984.
 Günaltay Şemseddin, Türk tarihinin ilk devirlerinden yakın Şark
 Elam ve Mezopotamya, Ankara, 1937.
 Günaltay Şemseddin, Türk tarihinin ilk devirlerinden yakın Sark,
 II. Anadolu. Eneski çağlardan Ahamenişler istilasına kadar.
 Ankara, 1946.
 Günaltay Şemseddin, Yakın Şark, III, Suriye ve Filistin, Ankara.
 1947.
 Günaltay Şemseddin Yekın Şark, IV. I bölüm, Perslerden Romalı
 lara kadar. Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ye Berga-
 ma kirellikleri, Ankara. 1951.
 Rıza M., Benlik ve birliğimiz, Türk kültürü araştırma enstitüsü,
 Ankara 1982.
 Özkaya C. I., Le peuple arménien et les tentatives de rendre le
 peuple turc en servitude, Ankara, 1972.
 „Tarih, c. I—III, Ankara, 1948—1950.
 Togan Z. V., Uşumi Türk tarihine giriş, Ankara, 1946.
 Uras Esat, Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi, Istanbul, 1950.
 Uras Esat, The Armenians in history and the armenian question,
 Istanbul, 1988.
 Uzunçarşılı I. H., Osmanli devleti teşkilatına medhal, Istanbul, 1941.
 Uzunçarşılı I. H., Osmanlı devleti teşkilatından kapukulu ocakları,
 c. I—II, Ankara, 1943—1944.
 Uzunçarşılı I. H., Osmanlı tarihi, c. I—IV, Istanbul, 1947—1959.
 Uzunçarşılı I. H., Osmanlı tarihi, c. IV, I kısım, Karloca anla-
 masından XVIII yüzyilin sonlarına kadar, Ankara, 1956.
 Yınanc M. N., Türklye tarihi, selcuklular devri, Istanbul. 1944.
 „The Armenian issue in nine questions and answers,,
 Ankara 1987.

եվրոպական լեզուներով

- Adontz M., Histoire d'Arménie, Paris 1946.
 Cahun R., Introduction a l'histoire de l'Asie, Paris, 1896.
 Canard M., La campagne arménienne du sultan seldjoukide Alp
 Arslan et la prise d'Ani en 1064, Nouvelle série, II, Paris
 1965.
 Couteneau G., La civilisation des Hittites et les Mitanniens, Paris.
 1934.
 Gurney O. R., The Hitiites, London, 1952.
 Goetze A., Kleinasien, München, 1957.
 Hammer J., Histoire de L'empire ottoman, traduit de l'allemand,
 vol. I—XVII, Paris, 1835—1843.
 Hadrovitch L., Le peuple serbe et son église sous la domination
 turque, Paris, 1947.
 Heyd W., Historie du commerce du Levant, t. I—II, Leipzig, 1923.
 Inan Afet, Apercü général sur l'histoire économique de l'empire

- turc-ottoman, Ankara, 1943.
- Langlois V., Le trésor des chartes d'Arménie, Vensie 1863.
Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, Paris, 1860.
- Marquart J., Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes, tome VIII, Paris, 1928.
- Morgan J. de, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919.
- Morgan J. de, Préhistoire orientale, Paris, 1926.
- St. Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1818.
- Wittek Paul, Devshizme and sharia, Bulletin of the school of oriental studies university of London, vol. XVII, part 2, London, 1955.

Ռուսերեն

- Аконов Г. Б. Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантюркистской историографии. Изд. АН Арм. ССР (общ. науки) № 7, 1965.
- Бартольд В. В., Турецкий эпос и Кавказ, «Язык и литература», т. 5, Ленинград, 1930.
- Бунятов Зия М., Азербайджан в VII—IX в. в. Баку, 1965.
- Гомбот Карой, Малоазиатский ковер в системе восточных ковров, *ԳՐԷ*, 1986, № 4 էջ 46-62.
- Гордлевский В. А., Государство селджукидов Малой Азии. Москва—Ленинград, 1941.
- Джаукян Г. Б. Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.
- Дьяконов И. М., Предистория армянского народа. История хурритов, лувийцев и протоармян, Ереван, 1969.
- Дьяконов И. М., Сравнительно-грамматический обзор хурритского и урартского языков. Переднеазиатский сборник, М., 1961.
- Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956.
- Зулялян М. К. Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии. Е., 1970.
- Зулялян М. К., Армения в первой половине XVI века, М. 1971.
- Кемаль М., Путь новой Турции, т. II, М. 1934.
- Крымский В., Пантюркисты-фашистская агентура в Турции, «Большевик», 1944, № 10—11.
- Март Н. Я., Яфетинский Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры. Лейпциг, 1920.
- Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства. О., 1952.
- Миллер Ю., Искусство Турции, М.—Л., 1965.
- Орбели И. А., Проблема селджукского искусства.— И. А. Орбели, Изб. труды, Ереван, 1963.
- Ошанин Л., Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Изд. Ереванского ун-ва, часть III, Ереван, 1959.
- Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), М. 1959.
- Тверетникова А. С., Младотурки и пантюркизм. Краткие сообщения ИВ АН СССР, т. XXII, М., 1956.
- Тверетникова А. С., Восстание Кара-Языджи-Дели Хасана в Турции. М.—Л., 1946.

Հայերեն

- Ղ. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
- Ալիշան Վ., Հայ Վենետիկ, 1896:
- Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:
- Ալադյանյան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Գ, Կահիրե, 1961:
- Ալիիյան Ե., Մաղաթիա Գերջանցի, «Հանդես Ամսօրեայ» 1952, № 11—12:
- Անասյան Հ. Ս., XVIII դարի ազատարարական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:
- Անասյան Հ. Ս., Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957:
- Ալվազովսկի Գ. Վ., Պատմութիւն օսմանյան պետութեան, հատ. ա—բ, Վենետիկ 1841:
- Զուլպյան Մ. Կ., Հայալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակն օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966:
- Զուլպյան Մ. Կ., «Դեկլարացիան» (մանկահավաքը) օսմանյան կայսրության մեջ ըստ Թուրքական և հայկական աղբյուրների, *ԳՐԷ*, 1959, № 2—3:
- Զուլպյան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI—XVIII դդ., Երևան, 1980:
- Մանանդյան Հ. Ա., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա., Երևան, 1941, հատ. Գ., Երևան, 1952:
- Սարգսյան Ե., Սանակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ֆենդալիտումը Թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:
- Սիրունի Հ., Պալեստինա և իր դերը, հ. Ա, Բելյուսի, 1965:
- Օսմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914:

SUMMARY

The Armenian people has a centuries-old history, an ancient language and a rich culture, handed down from remote ages to generations at the cost of life and struggles.

The highly dramatic history and of the culture created by the Armenian people have since long become subjects of study by Armenian, Russian and European Armenologist, Orientalists and Caucasologists. Considerable Armenological literature has introduced into science elucidating many complicated questions connected with the entangled problems of the past of the Armenian people.

Questions of the Armenian peoples history trouble contemporary Turkish authors too, but unfortunately, in most cases, only in the single aspect of Pan-Turkism. When one becomes acquainted with the prefaces of books by F. Kirzioglu, Esat Uras, Cemal Ozkaya, Kamuran Gürün and others, it becomes quite clear why contemporary Turkish historians adopt such a stand. These authors declare with utmost frankness what purpose their works serve, what they are guided by when writing them. Thus, Esat Uras in the preface of his book „Armenians in History and the Armenian people,, („Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi, Istanbul, 1950,,), states directly, „Armenians also maintain that they are supposed to be aborigines of a large part of Anatolia (i. e. Asia Minor—M. Z.) and based on this assumption they have pretensions on the political history and culture of the given district,, „What territorial rights have Armenians,, Exclaims F. Kirzioglu, „if all the Armenian feudal lords in old Armenia were of Turkish origin, Many years' study of Armenian history,, writes further F. Kirzioglu. „has led me to the conclusion that the representatives of all the Armenian feudal lords ruling in the past in East Anatolia (i. e. Armenia—M. Z.) were of Turkish origin,, It is not difficult to sense that F. Kirzioglu's bitter contention is directed against the Soviet Union and has resulted from the anti-Soviet policy conducted by the Democratic Party of Turkey during its years of rule in the country.

The Pan-Turkic historians are trying very hard „to prove,, that Turks are the most ancient people of Asia Minor' that they have been living there since the paleolithic epoch (Old Stone Age).

These historians misrepresent and falsify not only the history of the world with the purpose of ascribing to Turks a special leading role in world history. In the first place they try, for obvious reasons, to falsify the history of those peoples, who were, in former

times, under the rule of the Ottoman Empire (Roumanians, Greeks, Bulgarians, Kurds, Arabs etc). Sometimes one comes across such works by Pan-Turkic historians, which are simply mockeries addressed to civilized humanity. Such is, for instance, F. Kirzioglu, mentioned above, who has found the meaning of his life in falsifying the history of Armenians, Georgians and Kurds, thereby rendering science subservient to „theoretical,, grounds for far-reaching aims of Pan-Turkic political figures. It was his work „The History of Kars,, which drove the author of these lines to elucidate, whether all modern Turkish historians falsify, like F. Kirzioglu the ancient and medieval history of the Armenian people, or whether there are such historians among them who do not agree with F. Kirzioglu's „scientific exercises,,

Getting acquainted with Turkish authors' works devoted to the history of Armenians and other peoples of the Ancient East, with their speeches delivered at the Congress the Turkish and Historical Society (Turk Tarih Kurumu), we have come to the conclusion, that it is possible to divide them conditionally into three groups: a) historians who hold bourgeois objectivism, b) historians who openly adhere to Pan-Turkic ideology (Pan-Turks consider all representatives of Turkic speaking peoples a common nation and the aim of their political programme is to unite all the territories inhabited by Turkic tribes and peoples) and c) historians who stand for nationalism (their number is very great). The latter have put forward the idea of autochthony of Turks on the territory of Asia Minor asserting that the most ancient inhabitants of this territory were Turkic ethnic communities. However, Pan-Turkism is revealed, in concealed or open form, by all these historians. Nevertheless we consider it proper to sometimes quote historians adhering to bourgeois-objective views and, with their help, expose the untruthful statements of authors inclined Pan-Turkically.

From the history of the Armenian people's formation and original development the Armenian Urartean historical links become, for obvious reasons, a primary object of unhealthy interest for Turkish authors.

A considerable number of these authors pursue the same aim to lay a Turkish claim to the territory of the Armenian Highland. Sh. Günaltai, a prominent Turkish specialist of the Ancient East, speaking about the origin of the Armenian people tries to confine himself within scientific limits, that is why he supports his account by evidences of ancient Greek authors. On the whole he comes to the following correct conclusion, „Armenian scientists assertion,, writes Sh. Günaltai, „that Armenians have originated from immigrant Armenians and indigenous Urartaeans should be considered correct for... Armenians, from an ethnogenic view point are offsprings of Armenized tribes (meaning Urartaeans—M. Z.). This is beyond any doubt.. But the whole trouble is that „The indigenous tribes,, Urartaeans, are proto-Turks for Sh. Günaltai. „It is evident,, writes A. Engin, another author, „there exists no Armenian people. During the invasion of Anatolia by Median Turks (sic!),, he maintains, „they (i. e. Armenians—M. Z.) did not return to Iran, but stayed in the mountainous places of the east (i. e. Armenia—M. Z.) among Hittite Turks (sic!). Thus, unlike Sh. Günaltai, A. Engin considers „Iran land, the former homeland of Armenians and, again unlike Sh. Günaltai, categorically denies any link between proto-Armenians and indigenous (i. e. Urartean) elements. This work about Hittites is written in the same spirit.

of which the author has devoted to Armenians an entire chapter entitled „The Ancient Van Kingdom and the Internal Aspect of the Armenian-Georgian Kurdish Question advanced by the Soviets.,, Only the venomous title is enough for the reader to have definite idea about the contents of the given chapter.

A. Engin categorically opposes those scientists, who look for links between the Urartean and Armenian languages, between Urartaean and proto-Armenians. He literally swears at them and in spite of quite abundant facts maintains that there is no kinship, nothing in common, between Urartean geographic names and subsequent names in the Armenian highland. They are only sound resemblances.,, writes A. Engin. „There were times.,, writes F. Kirzioglu, „following their teachers people ascribed Urartean culture only to Armenians and called it „Armeniaque.,, This was done for political motives. These scientists served the interest of Russian imperialism. The name „Armenian.,, instead of 'Eastern Anatolia' also serves such a purpose.,, Indeed, M. F. Kirzioglu simply does not like the word „Armenia.,,

As far back as on the 30th of November 1920, when Kemalists seized a considerable part of Armenia, the commander of the Turkish troops and head of the Turkish delegation, conducting negotiations in Alexandropol. Kyazim Karabekir pasha in one of his speeches put forth „historical claims,, of Turks to Armenian territory. „As for historical circumstances.,, declared Kyazim Karabekir, it has been established (sic!) that this land was inhabited by Turkic tribes twenty centuries before the migration of Armenians. Urartaean created a splendid civilization here and cuneiform inscriptions of Van belong not to Armenians, but only to Turanian tribes.. Thus according to paleontology Turkish claims to this land have been proved and established.,, In the 1930's the Turkish author Ali Kemal in his work „Erzinjan,, wrote, „till the B. C. there was not a single Armenian in East Anatolia (i. e. Armenia — M. Z.) nor did the name „Armenia,, exist. Here existed a Turanian Urartean state created by Turks.,,

So Urartaean are... Turks. How come? As for their language, Turkish historians hold that it is agglutinative like Turkish. They do not consider at all that external likeness, without word stock and grammatical forms, does not prove anything yet. There are many agglutinative languages in the world, however, their representatives do not pretend that there is kinship based only on agglutination. Who else are Turks. It is clear, if Urartaean are Turks, then why could the Khurritsakin to Urartaean not be Turks? „Khurrits.,, writes Zeki Velidi Togan, „are a Turkic tribe.,, That „There are many Turkish words in their language that the name Khurrit is a distorted form of Central-Asian Khuttal.,, Sh. Günaltai reiterates with emphasis that Khurrits as well as the inhabitants of ancient Shupri, Shumer and Elam are proto-Turks. Who else are Turks, Hittites, Shumerians, Elamites, Scythians, Medians, Further, Parthians. Kurds. Furthermore, Armenians. Most probably, it is easier to enumerate those of the world's peoples whom Turkish historians do not consider Turks. What kind of a theory is this? Where does it come from and where does it lead to? These are the questions considered briefly in this work.

Now we shall turn to the recently published works of those Turkish authors who are trying to elucidate the problems of Armenian ethnogenesis via the „scientific,, positions. Among these

authors İnyetullah Cemal Ozkaya and Kamuran Gürün are of certain interest.

Cemal Ozkaya writes: „Presenting territorial claims to the peace treaty at Paris in 1919 the Armenians were trying to destroy the autochthonous and legitimate owners of the Asia Minor, i. e. the Turks. He continues: „They did everything to throw into error the international scientific opinion, appropriating the history of the country and the people which are known to the sources as Armenia and Armens. The genuine name of this people is Hayk.,, They were called Armen's erroneously after the name of the country where they occupied only a small territory and lived among other tribes.,

The another representative of the modern Turkish historiography, Ahmed Vefah, whose work was published in English and which deals with the Armenian-Turkish relations, while developing the ideas of Cemal Ozkaya, accused the Armenians... in organizing the first genocide in the history. According to him, their ancestors, migrating from the Balkans submitted the aborigines — the Urartians, Hurrians, Hittites, Luwians and others by mean of fire and sword, and then had appropriated there culture, creating their own state.

One can read in Ozkaya's work: „Resuming, we can say that the „Armenia,, or „Armenian vilayets.,, never existed neither now nor ever in the region which now is known as Turkey, in the sense which fits them today, i. e. a region which can have been originated from the „Armenian people.,, and which is usually called „Armens.,, and treated as autochthonous people with its prehistory and population solely of mostly consisted of Armenians.,,

Then C. Ozkaya writes: „The Armenian historians falsifying the history archaeology, ethnogenesis, and the recently conducted archaeological surveys, are trying to make use of the confusion that the erroneously used words can have had effected on the people of the world, and assured that the Armenians and Armens are synonyms indicating the same people, and that the Urartians and the Nairians are the ancestors of this people. Such an approach means to be biased, leading to a vicious circle, when catching hold of a single word originated from a country-name, one is trying to spread the name of a small people upon all other peoples who lived in this country.,,

The myth which tells that the Turks lived in Asia Minor from the Paleolithic times is supported by all those authors who have written the historical works about the ancient inhabitants of this region. They are: Afif Erzen, Hamit Kosay, Cemal Anadol, Ahmet Vefah, and Kamuran Gürün. The last of these scholars has published a large book „The Armenian dossier.,, in Paris.

Repeating the preceding authors and, particularly, Cemal Ozkaya in his attempt to oppose the Armenians and Armens, Kamuran Gürün writes: „Truly... it is obvious that the terms „Armenia.,, and „Hayastan.,, are different ideas. If it is natural to call the members of all communities who lived once in Armenia as „Armens.,, then it is absolutely unnatural to confuse the „Armens.,, with „Armenians.,, i. e. with those who appears to be the modern Armenians. In a same manner the geographical ideas of „Armenia.,, must be clearly distinguished from the region where the „ancestors of the modern Armenians, had arrived, settled and lived for centuries.,, In short, the author in trying to say that the Armenians are „alien element.,, here and they have come to Armenia from outside. But is it possible to insist that if the people has two different

names then they are designating two different peoples. The Germans called themselves „Deutsch,, (their country — Deutschland), the French people — „Allemagna,, „Oulemagna, the Englishmen — France was called „Gallia,,. But no one can say that the „Deutsch,, „Germany,, the Finnish people call themselves „Su-omi,,. Once the is not the „German,, and the „Deutschland,, — the „Germany,,.

The problems of the earliest and ancient history of the Armenians are slightly touched in the work of Hamit Kosay. The main tendency of the author, as it was done formerly by Esat Uras and Sadi Kocas is following: „Armenia is only a geographical term. It is common to this author to use such terms as „a region called Armenia,, „this region,,. Already in 60's, separating the Armenians from their country — Homeland, Sadi Kocas wrote: „the idea of Armenianhood, originated not from a tribal but rather from a religious similarity,,. Discussing the history of the Armenian Arshakids this same author is developing his idea: „In spite of its Armenian name, this state had a mixed population and the Arshakids were of Asian (i. e. Turkish — M. Z.) origin,,.

The above mentioned obvious falsification of questions referring to the origin of Armenians and other peoples of the Ancient East proceeds, in the first place, from Pan-Turkic ideology and its variety — Pan-Turanism. If Pan-Turkic ideology substantiates the expansionist policy of Turks in respect to peoples speaking Turkic languages, then Pan-Turanism advocates the creation of a „Greater Turan,, under the aegis of Turkey, which must extend from the Pacific Ocean to Scandinavia and the Mediterranean Sea. In essence there is no particular difference between Pan-Turkism and Pan-Turanism.

Historians of Republican Turkey inherited this ideology from their predecessors the young-Turks-ittihadists. At the end of the 19th century there began to widely spread in the Ottoman empire an ideology of Pan-Islamism representing a militant Islamic cosmopolitanism. The supporters of this ideology dented the national peculiarities of Islamic peoples and demanded to impose Islamization by force on non-Islamic peoples. Side by side with the ideology of Pan-Islamism, and even prior to it, there was propagated in the Ottoman Empire an ideology of, so-called, „Osmanism,, preaching love towards the „Otto-m man Fatherland,,. The „Osmanism,, of of Turks actually was combination of the idea of rising nationalism and Pan-Islamism. „Osmanism,, became the ideology of young Turks After the latter's accession to power (1908) „Osmanism,, regenerated as open Turkish nationalchauvinism, irreconcilable to other peoples of the Ottoman Empire.

Before the First World War, the young Turks were armed with a new ideology — Pan-Turkism. The edge of Pan-Turkism, in the first place, was directed against Russia. „Only for political reasons,, writes Ziya Gökalp one of the leading apotogists of Pan-Turkism, „some scientists try to artificially separate the Turks of Middle Asia, Privolgia, Siberia and Asia Minor, considering them separate nations. „Our aim,, he continues, „is to reunite one hundred million (sic!) Turks into a common nation,,.

As is known, the ideology of Pan-Islamism and Pan-Turkism threw the young Turks into the arms of German imperialism. Taking advantage of the military situation, the young Turks committed the very grave crime in the history of mankind — genocide of Armenians.

That was the ideology the Kemalists inherited. The latter for-

mally condemned Pan-Turkism and Pan-Islamism. In 1921 M. Kemal Ataturk himself, criticizing Pan-Islamism and Pan-Turkism, declared from the tribune of the Mejlis, that the policy of the Great National Assembly of Turkey was directed at the defence of the independence of the nation within the bounds of definite national frontiers,, and at the II Congress of the National Republican Party in 1927 he declared that „the unification... of all Turks in one state is an unrealizable task,,.

„It is evident from experience in history that the policy of Pan-Islamism or Pan-Turkism cannot succeed... The political doctrine that we consider realizable is national policy (milli siyaset),,.

But this was only a formal condemnation of Pan-Turkism. In reality it was only one step from nationalism, propagandised by Kemal, to Pan-Turkism and Pan-Islamism. While the ruling circles and the Turkish intelligentsia, and first of all historians, constantly received ideological nourishment from this ideology.

The influence of Pan-Turkic ideology was felt in the political and social life of Turkey also after the Kemalists revolution.

Kemalists set before historians the task of substantiating scientifically the claim of Turks to the territory of Asia Minor, of proving that Turks are the most ancient autochthonous population of this land. M. Ataturk himself called upon Turkish scientists to search for ancestors of contemporary Turks among the most ancient inhabitants of Turkish territory — the Hittites. Hence Turkish historians resolved to prove that Turks, as an ethnic community, are indigenous inhabitants in Asia Minor since paleolithic times. M. Ataturk called upon Turkish scientists „to create Turkish history anew,,. And the latter, following his instructions and contending against aryan racialism, found nothing better than to set off against it their Turkish racialism and chauvinism. It is not accidental at all, that in their „conclusions,, about the autochthony of Turks on the territory of Asia Minor, Turkish historians „proved,, it according to anthropological data. „The Turkish tribe,, writes Afet Inan, a well-known historian, „is a white-skinned and brachycephalous type. The present-day owners of our country are the descendants of the same people. The culture created by them is spread all over the world. The ancient culture, carried to America through Europe and the Atlantic Ocean, grew and strengthened from the same root... That is what the Turkish Historical society has already been working on for five years... The Turkish tribe is the landlord of this country from ancient times. The main proof of this are the Proto-Hittites and Hittites. After the Hittites, new migration waves of tribes brought in to the Turkish land their Turkish brother-tribesmen. Changes are observed, during different epochs, in the political life of the country and in names; however, in all cases the Turkish essential stock remains unchanged,,.

The pages of books devoted to the Congress of the Turkish Historical Society, monographs of different Turkish authors, historians, archeologists, anthropologists etc. are full of such statements. In this respect, it is especially necessary to select Sh. Günaltai who propounds in detail the migration „theory,, of the „Turkish brachycephalics, into the Near East and the territory of Asia Minor (öz yurt) from Middle Asia (ana yurt). Despite the self-evident fact that the Turks came to this region after the XI century A. D.,

Turkish historians carry this process to deep antiquity, trying to prove that the Seljuk invasion is a „second advent,, by Turks into the territory of their present abode. Thus, the fundamental argument for the antiquity of Turkish penetration into the ancient East is „the data,, of anthropology. In his book intitled „Anthropological Traits of the Turkish people and Turkish History,, (Afet Inan, Türkiye halkinin antropolojik karakterleri ve Türkiye halki, Ankara 1947). Afet Inan strives to prove that Turks had lived in Anatolia long before the arrival of Turkic tribes there and that there are no national minorities in Turkey today. „Throughout history,, A. Inan impudently maintains, „conquerors and subjugated peoples on the territory of Asia Minor belong to the same Turkic tribes,,. On the basis of comparison of anthropological data about Hittites and Turks, she tries to prove the Turkish origin of Hittite culture.

It is obvious to everybody, that all these assertions diametrically contradict well-known historical facts and are most shameless and gross falsification of history. In the end, it is impossible to look for the origin of a tribe or people only in their being brachycephalic or „dolichocephalic,,.

These „Scientific,, exercises of Turkish historians are an abuse of anthropological data from a racialist position. The appearance of brachycephalic people anywhere is explained by Turkish historians as penetration and propagation of the „Turkic,, antropological type, i. e. the Turkic ethnoses.

Falsifying the ancient history of the Armenian people and other peoples of the ancient East, some Pan-Turkic historians refer also to linguistical „data,,. Thus, at the II congress of the Turkish Historical Society a hypothesis was propounded about the origin of the language — the so-called „solar theory,,. In view of the fact, that man's first religious worship was the sun, light and „a,, the simplest sound produced by man, supplied grounds for Turkish linguists to make far-reaching „scientific,, conclusions. To their mind the sound „a,, is the Turkish „ag,, in the sense of „white,,. Later „a,, formed the basis of all sounds and sound connections of all the peoples of the world. Conclusion one — Turkish is the basis of the languages of the world. „Armed,, with this theory, Turkish historians search for links between the languages of the peoples of the ancient East and Turkish. Thus they hold willfully that „Subari,, „Subar,, is Mesopotamia, for „Subar,, must mean in Turkish „su-arsi, i. e. among rivers. There are many similar works in Turkish linguistics and historiography. Proceeding from this theory, Turkish historians declare all the peoples of antiquity Turks. It is simply ridiculous!

Declaring many peoples of the ancient East Proto-Turks, contemporary Pan-Turkic historians produce another „proof,, in favour of their „theory,, — cultural community. In their opinion the culture of the peoples of the Ancient East arose and spread only from Anan (near Ashkhabad) — „the native land of Turks,,. In the opinion of these historians, the Turkish race and culture excel all. Indeed, this is again racialism and chauvinism, having nothing in common with science and reality.

Expounding the ancient period of the Armenian people's history, some Turkish historians allot much space to Scythians, considering them proto-Turks too, while nobody has yet doubted in science that Scythians were Indo-Europeans, belonged to the Iranian family of

peoples. According to Sh. Günaltai Saki (Scythians) since the VII century B. C. (Sic) played a decisive role in Urartean life. Sh. Günaltai's this idea is developed further by F. Kirzioglu in his „History of Kars,, and other works. To his mind many geographical names of the Armenian highland have Scythian (according to the author's imagination, Proto-Turkic) origin. „That Sako — (Scythian) „Turkish,, tribes were spread in all East Anatolia (i. e. Armenia — M. Z.),„ writes F. Kirzioglu „is also obvious from Armenian historical legends, according to which the traditional Askanaz and Torgom are considered the ancestors of Armenians. Askanaz is „Ishkhanaz = Ishkhuza = Scythian, and Torgom means Turk,,. It is not difficult to guess here and in many other cases that F. Kirzioglu makes excellent use of the weapon in the Turkish armoury — „Solar theory,, of Turkish linguists and historians. Further, Udis, a tribe of the Urartean State, are declared to be Proto-Turks and simply Turks. Thus, all this falsification, having nothing in common with science, was necessary for Turkish authors „to prove,, that after the fall of the „Turkic-Urartean state,, the „Turks-Scythians,, continued to predominate in the territory of Armenia. One can say without exaggeration, that not a single representative of contemporary Turkish historians makes use of the generally accepted historic geographic term „Armenia,,. Only Esat Uras in his work „Armenians in History and the Armenian question,, devoted an entire chapter to the historic geography of Armenia, retelling in according to St. Martin (St. Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1818), and striving „to prove,, that the term Armenia existing in world literature is a fiction. Turkish historians are profoundly mistaken, if they consider that by casting aside the geographical concept of Armenia — the Armenian highland, Ararat, etc. they will succeed in erasing them from history once for all, and thereby, as Esat Uras writes cynically, „Armenia will remain a simple memory from geography,,.

After all this, could one doubt that such an „investigation,, by Turkish historians has nothing in common with science and is entirely subservient to definite political purposes? That this is so can be proved once more by acquainting oneself with the tendencies of the development of contemporary Turkish historiography closely connected with the policies of the ruling clique of the country. If until the II world war the prevailing ideology in historiography was, on the whole, nationalism, then in the years of the II world war the main weapon of Turkish historians became Pan-Turkism. Influential circles of Pan-Turkists openly demanded from the Government to be guided by German fascism. In 1942—1943 Pan-Turkists dreamed of realizing the aggressive plan of uniting all the Muslim peoples of the Soviet Union under the aegis of Turkey. In 1941 a so-called league of Turkish culture was created, which comprised such fanatic Pan-Turkists as Nuri Pasha (Enver Pasha's brother), general Erkiilet, Ziya Togan, G. Togai and many others. They began to publish Pan-Turkic periodicals „Bozkurt,, „Büyük Dogu,, „Orkhon,, „Tchinaralti,, and also a newspaper in German „Turkische Post,,. In July 1941 „Bozkurt,, published an article „Pan-Turkism is waiting,, supplemented by a map of „Greater Turkey,, including Soviet Transcaucasia and Middle Asia. At the end of 1941 a conference of Pan-Turkists was held in Berlin, which planned to take advantage of a suitable moment for „the unification,, of Turkic speaking peoples of the Soviet Union under the aegis of Turkey. In monographs devoted to the history of Turkey, the

necessity of the Turkic peoples „unification,, was openly advocated. In 1944 appeared Namik Orkun's book entitled „Turks all over the world,,. Just the titles of the chapters give away the book's extreme Pan-Turkic content. The Siberian Turks, the Middle Asian Turks, The Idilian (The Volga) Turks, the Crimean Turks, the Azerbaijani Turks, the western Turks. In this book the author calls upon his readers to realize their „national,, duty in the liberation work of the Turkic peoples. In the same year Oguz Türkan's book appeared in Istanbul „On the Road to Nationalism,, where efforts are made to substantiate Pan-Turkism theoretically. Of the fact that a militant ideology of Pan-Turkism was dominant in Turkish historiography, one can have a definite idea by getting acquainted with the materials of the III Congress of the Turkish Historical Society held in 1943. In his opening address at the Congress Sh. Günaltai declared openly „One can say that the history of Asia is full of rich events, it is the history of Turkey... „There were times,, he continued, „when our history was given, in all, six hundred years of life, or by stretching it a bit further, till the Seljuks. Our ancient history, covered with glory, was not known and not mastered... „Today,, said Sh. Günaltai „we are in such a state, that Turks, inhabiting a vast territory, are forced to forget their Turkish origin, when it was the Turks who first gave culture to mankind and own a glorious history,,.

During the Democratic Party administration (1950—1960) Pan-Turkists lifted up their heads again. Many new works on history appeared with ideas of Pan-Turkism. In these years, on the whole, books on the history of Armenia saw the light of day, written by Esat Uras, F. Kirzioglu, N. Chark and others. Ziya Gökalp's book „The Bases of Pan-Turkism,, (Türkçülüğün esasları) was published and republished. There appeared books, pamphlets and articles devoted to Ziya Gökalp. In 1953 there was published an extremely anti-Soviet book by A. Engin — „Ataturk's Ideas and the Contention between Moscow and the Turkish world,, (A. Engin, Atatürkçülük ve Moskofluk — Türkler savası). In March, 1955, the so-called I Congress of Turkish emigrants and settlers took place in Istanbul. At the congress the most unbridled Pan-Turkish propaganda was displayed, voices were raised here for the expansion of Turkish boundaries, for „the liberation of Turkish brothers,, living without Turkey.

After the fall of the Democratic Party, open Pan-Turkic propaganda is rarely met in the historical works published in recent years. Bourgeois objectivism is characteristic of the historiography of these years. However, the instigators of the 1960 coup d'état to open „Popular houses,, (Halk evleri) where ideas of Pan-Turkism will be propagandized. In 1963 Ziya Gökalp's book „The Bases of Pan-Turkism,, was published once more.

Sh. Günaltai and F. Kirzioglu devoted extensive pages to questions of the history of Tigran II epoch. Let us note at once that Tigran II is declared by these authors to be not Armenian but Parthian (according to their imagination, Turk). Despite the well-known fact, that Parthians are an Iranian people, belonging to the Indo-European group, Turkish historians relate them to the number of Turkic peoples. It is an indisputable truth,, writes Sh. Günaltai, „That Tigran is not an Armenian by origin,, whereas Strabo bears witness „Tigran is a descendant of Artashes,,. If in reality Tigran II is not Armenian, then why are Sh. Günaltai and others hostile towards the Armenian king, calling him „weak-

willed,, „stupid,, „having a mean soul,, etc. Tigran as an autocrat and military leader was an incapable and pitiable man,, writes Sh. Günaltai. Apparently the Turkish author, nevertheless, is aware that stolen goods do not bear the same price as those earned, besides, our historian is not convinced that will succeed in swallowing up this bit.

If Z. V. Togan declares that Parthian Arshakids are Turks, identifying them with Saka-Scythians, then the incorrigible Pan-Turkist F. Kirzioglu considers Parthians derived from Turkmenian tribes called Bayandur. The original form of Bayandur gave Bayen = Parth ± Parthian. This is real science, a real invention! As for the Armenian Arshakids, F. Kirzioglu has put the history of the Armenian people of this period under the following title, „Ancient Oguzes; from the Arshakids till Islam (120 B. C. 646 A. D.).. What Oguzes is the talking about? The author gives us the following explanation: „The Armenian Arshakids are descendants of ancient Oguzes and Turkmenian Turks... „To prove,, this, he refers to the medieval Turkish epic „Dede korkud,, and thereby puts himself in a ludicrous position. After all, this epic has been studied in detail. And in this matter V. Barthold, a most prominent Russian Orientalist, has done a great service. The latter often underlines that the heroes of the epic were Seljuk feudal lords, who roamed with their cattle and herd in different regions in Transcaucasia and Armenia in the XI century A. D. These nomads often came down from the mountains (yailags) and caused terrible damage to the local settled population. Yes, all the scientists are mistaken exclaims F. Kirzioglu. The heroes of this epic, he cries at the top of his voice, are ancient Armenian nakharars (feudal lords). Consequently in his opinion, Armenia is the land of Turks. Thus, for example, the heroes of this epic; Bayarak Bek represents the Armenian Bagratids, Kara-konak Bek represents the Mamikonians, Avshar Bek the Artsrunis, Dede-Korkud himself is the son of Anak Grigor Lusavorich — the Illuminator, the founder of the Armenian Grigorian church and so on and so forth. F. Kirzioglu introduces a new term in historical science „Christian-oguzes=Armenians,,. Without taking anything into consideration, he has even drawn up a historical map of Armenia in the epoch of the Arshakids, where the rulers of Armenia are only Turkish feudal lords (see „The History of Kars, and also the new book, „Kurds are Turks from all Points of View. Ankara 1964). Of course, these are all F. Kirzioglu's „inventions,,. How is the ancient history of the Armenian people represented by other authors? The main tendency of modern Turkish historiography regarding this question is to ignore this history (except Sh. Günaltai), not to say anything, as if such a people does not exist. Apparently the history of the ancient period of the Armenian people is not to their advantage. Thus, in the official four-volumed „History,, (Tarih,) Armenians are mentioned only from the epoch of Arab domination (VII century). Only Esat Uras presents the ancient period of the history of Armenia in his above mentioned book with the following „conclusions,, a) Until Alexander the Great Armenia was one of the provinces of Persia, b) During the Seleucides Armenians remained also under the domination of foreign rulers, c) Then they fell under the sway of Parthians, d) In 50 B. C. (sic) Armenia was conquered by Lucullus and Pompei and Armenians acknowledged the rule of Romans, e) After the establishment of Sassanian power in Iran, in the author's words, so-called Armenia

was partitioned in 387. The greater part fell under the power of Sassanids, and the smaller one under the power of Byzantines, etc. Giving himself away as objectivist, Esat Uras, in fact, pursues mean purposes. He wants „to prove,, that Armenians were deprived of independence all through their history and, according to his words, so-called Armenia is only a geographical conception — far from concrete content. It is well-known that foreign invaders, in reality, tried to subjugate Armenia and deprive the Armenian people of independence. However, the Armenian people fought heroically against foreign invaders at the cost of its life and nor only preserved its political independence and territorial integrity, but also developed a powerful state during the reign of Artashes I and Tigran II. We do not doubt that these facts are known to Esat Uras too, but he only needs the falsification of history.

„Investigating,, matters of the period of early and developed feudalism of Armenia Pan-Turkist historians allot much space to the penetration into Transcaucasia and Armenia of different „Turkic tribes from the Northern Caucasus and from the South, from Iran, before the seljuk invasion (Xlc.) According to Pan-Turkic authors these tribes played a great role in the „Turkification,, of these territories.

It is well-known, that the weakened Arab caliphs, being toys in the hands of the Central „Asian Turkic militarists moved many Turks into Asia Minor — soldiers from Fergana, Balkh, Khorezm, Herat and Samarkand. They were settled in the regions of Tarsus, Adana, Marash, Malatia, Khlat, Manazkert and Erzerum. The caliphs distributed lands to these soldiers by right of ikta (feoda). There never was any mass resettlement of Central Asian Turks in the above mentioned territories of Asia Minor. This truth makes even Zeki Togan write, „If the arrival is well-known of some Turkic Emirs at the head of their troops into Azerbaijan and Anatolia, evidences of mass resettlement of Turks in these territories are extremely scanty,,. Further, in the words of the same Zeki Togan, „Only and only during Seljuks did Turks first settle in Anatolia (underlined by us — M. Z.),,.

While Pan-Turkic historians of the type of F. Kirzioglu ignoring well-known facts, take the Turkification process of Transcaucasia and Armenia as far back as the II century A. D. according to his sickly imagination ever new „Turkic,, tribes penetrate into the territory of Transcaucasia in the III century. In this century, the whole region of Khlat and Moosh is entirely turkified, when, in reality, there was not a single Turk in that region. And what „proof,, has F. Kirzioglu? It appears, that Armenian feudal lords (nakharars) from the Mamikonian family dominated here. These feudal lords are... Turkic by origin, cries out F. Kirzioglu and migrated here from Turkestan, without worrying that at that time, there was no such concept as „Turkestan at all,,. „The Mamikonians, country,, continues our author, „in East Anatolia (i. e. Armenia — M. Z.) was called Taron-Turuberan which may be understood Taron-Duruberan or Baranyurdu, the country of barans or simply baranlu-Karakoyunlu, (black sheep),, Thus, making ever new „discoveries,, the author sees, among the population of Taron of historic Armenia, ancestors of Turkmenian tribes, Karakoyunlu, seizing Armenia in the XV century.

Pan-Turkism blinded F. Kirzioglu to such an extent that he calls even the Armenian language Turkish. Then what is to be done

if the Armenian language is Indo-European? He finds a way out here too. „Indo-European roots in the Armenian language,, writes F. Kirzioglu, „are explained by the fact that the invention of the Armenian alphabet by M. Mashtots took place under the decline of the political independence of the Arshakids and establishment of Sassanian Persian's domination. „In other words,, continues he, „Sassanians forced 'Christian-Oguzes' (i. e. Armenians — M. Z.) to adopt the language of the rulers, Mesrop Mashtots... he writes shamelessly, is a great Turkish scholar. If we bear in mind,, writes our Pan-Turkist, „that the Arshakids and Mamikonians, installed in the Taron region (Moosh—Khlat) in the III century are Turks, then it is quite appropriate to look for traces of Turkish in grabar (Old Armenian) and in the Mesropian Alphabet', further. „Vardan Mamikonian,, writes F. Kirzioglu, „is a Turkish popular hero, not an Armenian one. „Vardan Mamikonian,, he continues, „is none other than Kōroglu... And yet the latter, as it is known, lived at the end of the XVI century and was one of the leaders of the Jelalis. F. Kirzioglu is terribly irritated by the term „Armenia,, instead he likes to make use of the term „the country of Oguzes,, („Oguz elleri),, for, as he holds, only Turk-Oguzes lived in this country. „Till now there has been a mistake,, exclaims the author, „it is necessary to correct it,,.

„The Bagratids were also Turks and looked like Seljuks, writes F. Kirzioglu. „There are many things in common in the architectural monuments of the Bagratids and Seljuks,, continues he, „forgetting,, that there exists such a phenomenon as mutual influence of cultures, that the noted community in architecture resulted from the well-known fact, that the authors of those so-called „Seljukian,, monuments are Armenian masters. Investigating the so-called „Seljuk,, art, academician I. A. Orbeli wrote at the time, „...There is no basis to consider the Seljukian monuments of the Caucasus and ancient Armenian regions of Asia Minor as fruit of the work of masters, come from somewhere bringing with them new forms of art. Having nomadic culture, these new comers could bring with them neither architecture in stone nor creative effort necessary for the elaboration of new forms of art...,, and there is „...no basis to regard Seljuk art in Iran, in the Caucasus and in the ancient Armenian regions of Asia Minor as Turkish or even Turkic,,.

As regards the settlement of „Turkic,, tribes in the territory of Transcaucasia and Armenia, Pan-Turkic tendencies are also observed in other Turkish historians, but, of course, on a smaller scale, than in F. Kirzioglu. These authors pay special attention to the invasions of Khazars, and maintain, in spite of facts, that as of they settled here in bulk and had an important part in the change occurring in the ethnic structure of the country's population. It is known that Khazars undertook several swift raids from the North Caucasus on the positions of Arabs in Transcaucasia in the VIII century. And each time they returned with slaves and large spoils. However, there is no fact of any weight to bear witness that Khazar inhabitants remained in the territory of Arran (Agvank) and Armenia. Nevertheless, some Turkish historians do not agree with this and loudly assert that the territory of Arran was already considerably turkified in the VII—VIII centuries. Thus, Husein Namik in his „The History of Turks,, underlines that Arran (later Azerbaijan — M. Z.) as it from ancient times was inhabited by Turks. „Azerbaijan,, he writes, is a Turkic country. Beginning

from the Huns different Turkic peoples penetrated here and settled down and so did subsequently Seljuks, i. e. Oguzes,...

The XI century is the epoch invasions of Asia Minor, by Seljuk Turks. According to F. Kirzioglu Seljuk Turks came to Asia Minor and embraced one another with their brother-Turks. A primitive falsehood! „If between the invading hordes of Seljuk-Turks and 'Christian-Oguzes' (i. e. Armenians—M. Z.) military skirmishes took place here and there, then those were completely unconscious, neither of the belligerent sides knew that they belonged to the same Turkish family,„ he writes. Here is another lie. If, according to F. Kirzioglu's imagination, the Mamikonians are the ancestors of the Turkmen Kavakoyunlu, then the Armenian feudal lords from the stock of Pahlavouni are Turkmen Ak-Koyunlu. „The great Turkish scientist Grigor Magistros Bek (sic) and the feudal lords from the Pahlavouni family of the district of Diarbekir, latter accepting Islam, laid the foundation of the Turkmen Ak-Koyunlu state,„ It is difficult to say whether one could find some other Turkish historian, who could put forward similar „assertions,„

The history of the invasions of Asia Minor by Seljuks is studied in detail by M. Inanch a contemporary Turkish historian. The latter, like Zeki Togan, holds that Turks first settled down in the territory of Asia Minor as from the XI century, after the Seljuk invasions. It is true, that both these authors consider that Hittites are Proto-Turks. However, M. Inanch has other mendacious assertions being matters of principle in history. In his monograph about Seljuks, M. Inanch advances the thesis that the supposed evidences of Armenian sources on the atrocities committed by Seljuks during their invasions of Armenia, the destruction of towns and villages of the country do not correspond to historical facts. On the contrary, he shamelessly declares, that Sultan Alp-Arsian was the „saviour,„ of the Armenian people, „Later, on, after the establishment of the Turkish state in Anatolia,„ writes M. Inanch, „the local people (i. e. Armenians—M. Z.) relied upon the migrant conquerors and their state and sometimes did not revolt,„ In another place he develops this thought in the following way „...It is true that the Armenians at first ran away from the conquerors, but after the seizure of Central Anatolia, they regarded the Turks simply as saviours, and not only supported them, but also helped at suitable moments,„ In spite of the evidences of primary sources about the destruction of Ani by the Seljuk hordes of Alp-Arsian, M. Inanch wants to convince his readers that at the time of the seizure of Ani, Alp-Arsian did not commit any destructions in the city. And after all that, M. Inanch declares that the evidences of Armenian primary sources and investigations, written on the basis of these sources in European language lose their validity. Moreover, he makes rude attacks addressed to M. Chamchian, an Armenian historian of the XVIII century, who, in his opinion, by writing the true history of the Seljuk invasions of Armenia, pursued „Mean aims,„ If we assume, for a moment, that the evidences of the Armenian primary sources about the Seljuk atrocities in Armenia do not correspond to historical facts, then how can one ignore the evidences of Arab sources, which literally confirm the data of Armenian sources. Probably, all this would evoke a sense of shame in M. Inanch.

Speaking about the capture of Ani, the Armenian capital, the Arab historian Ibn-al-Asir writes Seljuk-Turks „...burst into the town and killed many people, so many, that many of the Moslems

could not enter the town because of corpses, and took as many prisoners as they had killed,„

Describing the Seljuk invasion of 1065 Aristakes Lastiverttsi, an Armenian historian, an eye-witness of these events, writes, „Our towns are destroyed, houses burned down, castles committed to flames, royal palaces turned into ashes. The men are slaughtered in the squares, the women carried away as captives, the skulls of infants smashed by stones, virgins publicly dishonoured, youths killed... the swords of the enemies got dull, but there was no compassion in the hearts of the enemies,„

The devastating invasions of Armenia by Seljuk-Turks brought about a wave of mass emigration in the country. A. Lastiverttsi has that in mind, when he writes, „And at present Armenia lies, on the cross-roads of all the ways, bare and dishonoured, and passers-by devour and abuse it, and Armenians leaving their native land, separating from families, relatives and acquaintances are in strange lands in captivity and emigration among other peoples,„ Another Armenian historian Matheos (Mathew) Urhayetsi echoes his words, „In 1079,„ he writes, a strong famine arose in all the Christian countries on this side of the ocean-sea (i. e. the Mediterranean Sea—M. Z.) for the bloodthirsty and brutal Seljuk-Turks spread all over the land, the Seljuks did not leave any neighbourhood in peace and every Christian was put to the sword of carried into captivity. The farmer's work was disturbed in the country and there was no bread. Ploughmen and artisans were massacred or enslaved, and the eastern regions (i. e. Armenia—M. Z.) lay waste... From the blows of the enemies, all sorts of people left their country in large numbers, in thousands, in tens of thousands arrived in these countries (i. e. in Cilicia and Mesopotamia—M. Z.). As a result of hunger and wandering mortality spread among the refugees and the land was covered with their corpses... And this was the beginning of devastation and destruction of the eastern regions (i. e. Armenia) and Byzantium,„ There, what kind of „saviours,„ the Seljuk-Turks were for the Armenian people!

As to the history of the Cilician Armenian state in his estimation of contemporary Turkish historiography, it is necessary to note that most of the historians try to humiliate the role and influence of this state in the history of the Near East in the XII—XIV centuries. Thus, for example, Esat Uras writes, „It is impossible to see anything in Cilicia but principalities (derebeylik)„ In the official „History,„ the history of the Cilician Armenian state is altogether ignored even when the crusades are mentioned, and F. Kirzioglu, faithful to his „conception,„ writes that „Of the closest relatives of Gagik II, Ruben bek, in the town of Sis, situated in the North-Eastern part of Adana, laid the foundation of a new dynasty, at the same time the foundation of the Kingdom of Oguz Grigoriens in Cilicia,„ However hard, Turkish historians may try to diminish the significance of the Cilician Armenian state, they will have no success whatever.

Now about the falsification of the history of the Cilician Armenian kingdom in the modern Turkish historiography. First of all let us mention C. Ozkaya: „Towards the fall of the XIc.— declared he,— there didn't exist any Armenian province, any Armenian kingdom (in the sense of the Haykazean) in the Near East. All these states became Seljukite and Turkmenian, i. e. Turkish and

Muslim in the political and ethnic sense, because those who had conquered the aborigines belonged to the non-Arian tribe (Asiatic and Anzanit) of Urartu, Nairi, Media, Elam, and Sumer...

But who were the people who had fled into the Cappadocia and Cilicia after the appearance of the Seljuk hords, Armenians or the invented Turks? Don't hurry. Here is the answer: „First of all, not all the immigrants were of the Haykazean origin. Among them were many families who originated from the Anzanits (i. e. Turks — M. Z.). The Haykazeans or Armenians formed the minority among those who came with the king Senekherim. Assuring the illiterate people that it is necessary to count themselves as the Armenian Christians, as well as the obedience to the Gregorian church established by a man with the non-Arian origin, the (Armenian) kings and Catholicoses forget the origin of their ancestors and were assimilated by the Armenian people..”

The history of this state occupies a prominent place in world history, first of all in the history of the Armenian people. Being on the shores of the Mediterranean, on the crossroads between Asia, Europe and Africa, Cilician Armenia, took part in many of the most important historical events in the East in the XI—XIV centuries and played a significant role in the political, commercial and cultural interrelations of a number of peoples of these three parts of the world.

The history of the Armenian people under the domination of Mongols and Turkmens from the tribes of Karakoyunlu and Akkoyunlu is again falsified most of all by F. Kirzioglu. Continuing to develop his Pan-Turkic conception he writes that Mongolian „Ilkhans violently destroyed or ordered to destroy pagan temples and churches, forced the subjects to accept Islam. This event had a great significance from the point of view of our national (sic.) history and for our existence. Like the Oguz feudal lords of Karakoyunlu (Mamikonians) and Akkoyunlu (Pahlavounis) other Oguz feudal lords too, together with their peoples... with millions of Turks and Mongols accepted Islam. Only on the Karabagh highlands, in the valleys and gorges of the Chorokh and Kura rivers — Kutaisi, in Tuniel (Dersim)... in Khakkari... and also in Trebizond I-Riza on the Black Sea shore and in Sis, near the Mediterranean Sea continued to exist Armenian and Greek principalities, and the ancient inhabitants of these parts of Anatolia preserved their religion and faith... In refutation of this untruthful assertion of F. Kirzioglu we read in Z. Togan. „Historical sources... do not report any evidence about mass Turkification or Islamization of towns, regions, districts or villages (in the epoch of Muslim Ilkans). In all probability no such event took place at all (it is underlined by us — M. Z.)... Further, quoting Marco Polo and Ibn Batuta, Z. Togan emphasizes, „In so-called Great Armenia — Eastern Anatolia — Armenians in the XIII—XIV centuries constituted the majority of the population (It is underlined by us — M. Z.) „Yes, the Armenians constituted an overwhelming majority of the population in West Armenia not only in the XIII—XIV centuries, but also in the succeeding centuries, up to the XIX century. Well known is the evidence by the XVII century French traveller J. B. Taverniers passing through Armenia that „From Tokhat to Tabriz the country is inhabited by Armenians.., and that, „There is one Muslim to every fifty Armenians..”

Despite first hand evidences of primary sources that the Osmanli

domination brought the conquered countries including Armenia cruel exploitation and robbery of working people, a regime of tyranny and violence, religious persecution, etc. however, in one question, there are no divergencies in all the representatives of the historians of the three trends: as through the ottoman sway saved the peoples of Asia Minor and the Balkan Peninsula from the „Cruel tyranny.. of Byzantines and brought them a just and happy regime.

It is emphasized in the „Tarih.., as if the Osmanli system of government provided defence of honour, property and personality of each subject. And the authors of the „Tarih.. bring as „proofs.. an evidence by a Turkish historian of the XV century. Ashik Pasha zade that the Turkish sultan Orkhan Bey took away the tax, „badj.. (tax collected from trade). In reality, however, Orkhan Bey issued such an order not because he embodied justice in himself, but because the idea of developed trade was strange for the Turkish conquerors, for at that time they were on the lowest level of social development and under the influence of patriarchal customs.

Contemporary Turkish historians idealize the Osmanli military-feudal state, considering it a model of „lawfulness.. „justice.. and „culture, as if it had world significance. Similar views are shared by such serious scholars as O. L. Barkan, I. H. Uzuncharsilli and many others.

Thus, for example, O. L. Barkan, the publisher of the Osmanli statute (Kanun-name) in confirmation of his thesis that the Osmanli region brought „justice.. and „lawfulness.. to the Afmenian subjects he refers to the Erzerum town statute of the year 1540, where it is said: „The merchants and inhabitants of the God-saved State (memalik-mahrüsa) could not endure the laws enforced by Hasan Padishah, Reayi (peasants) appealing to the High Sultan Throne, asked for the publication of the Roman law (i. e. Osmanli — M. Z.). Just and merciful His Majesty (the Sultan) agreed and ordered that for the people of the mentioned Vilayet the Roman statute should also be published.. As it appears from this document, the statutes of the famous Turkmen state ruler Akkoyunlu Uzun Hasan were accepted in West Armenia. The latter published these statutes with the purpose of exact fixation of taxes and obligations on peasants (Rayats) and the elimination of abuse on the part of local feudal lords and state dignitaries in collecting taxes. O. L. Barkan tries to slander Uzun Hasan's law and presents the situation such as if the Osmanli sway brought with it an improvement in the working people's condition. In reality, the statutes themselves, published by O. L. Barkan refute these false assertions. Abuses are often reiterated in these statutes when taxes were collected by dignitaries and local feudal lords.

As „infidels.. (Kafir), i. e. Christians, repeatedly mentioned in these documents, the Armenians were ruthlessly exploited by the Turkish feudal lords — conquerors, demanding from them uncomplaining obligations. The thesis of contemporary Turkish historiography about the Osmanli-Turks' „liberating.. role is groundless and is a gross falsification of history. Scholars of the world, on the basis of first hand facts, long ago unmasked the authors' true purpose. The news about the fall of Constantinople (1453) made specially a strong and grave impression on Armenia, for in the eyes of the Armenian people, having yet earlier lost its state independence, Byzantium appeared as a future liberator.

Two outstanding monuments of Armenian literature of the XV century were devoted to the description of the fall of Constantinople—Abraham Ankuratsi's and Arakel Baghishetsi's poems. What crimes the Turks committed in respect of the peaceful population after the seizure of Constantinople is known from Abraham Ankuratsi's words.

A great number of people were put to the sword and blood flowed like a stream. Thus, it is not difficult to understand what „salutary„ role Osman-Turks played. But if after terrible murders and robberies, Sultan Mahmed Fetih issued orders to stop violence in respect of the population of Constantinople, and then ordered to forcibly move Armenian craftsmen from the town of Brussa (Bursa) to Constantinople, therefore all that was dictated by state interests of the Sultan's Government, and not by the „generosity„ of the „merciful„ Sultan, as I. R. Charik presents in his work „Armenian Servants in the Turkish State„. Subsequently the forcible migration of Armenian craftsmen was often repeated from different regions of Armenia and Asia Minor. In 1473, after victory in Terjan over Uzun Hasan, the same sultan Mehmed gathered Armenian craftsmen from Erzerum, Erzinjan, Baiburt, Divrik, Sivas, Diarbekir and from other localities and forcibly sent them to Istanbul. In 1479, a second forcible migration of Armenians took place to Istanbul. In a Hishatakaran (memorandum note) we read: „In the year of 928 of the Armenian chronology (=in 1479) Khondkar (i. e. Mehmed II—M. Z.) drove away the Armenians of Karamania to Istanbul including also me the sinful Martirps„. A Turkish traveller of the XVII century Evlia Chelebi informs us about those districts of Istanbul where Armenians were settled down from different internal regions of East Asia and Armenia. Mehmed II's policy of migrating Armenian craftsmen into Constantinople was carried on by his successors Sultan Selim Yavuz and Suleiman Kanuni.

Reading Turkish author's investigations devoted to the political history of the Ottoman Empire during the XV—XVII centuries readers do not come across any mention of Armenia and the Armenian people anywhere, as if such a people does not exist. Thus, I. H. Uzuncharshili in his four-volumed work „Ottoman History„ does not mention even once, that the conquest of the Armenian territory by Turks began during Sultan Mehmed II and came to an end during the rule of Suleiman Kanuni. The continuous Turkish-Persian wars in the territory of Armenia in the XVI—XVII centuries, according to I. H. Uzuncharshili and other authors, took place in East Anatolia and in the Persian Revan (i. e. Yerevan—M. Z.) and Nakhichevan. The aim is clear to ignore the existence of Armenia.

Unfortunately, some Soviet historians have also mistaken on this question. Thus professor N. D. Novichev in his work „The history of Turkey„ (volume I. the epoch of feudalism) has placed the history of the conquest of part of West Armenia under the heading „The Unification of the Territory of Asia Minor in the Framework of the Osmanli State„. Both here and in the following pages, the author avoids the use of the term Armenia and the Armenian people whereas a Turkish historian of the XVII century. Ketib Chelebi, in his „Jihan-Nüme„ („The Mirror of the World„) shows openly, „Now (i. e. in the XVII century—M. Z.) Great Armenia consists of the Van and Erzerum vilayets„, and „Erzerum is a part of Armenia„. Finally a considerable part of

Armenia was conquered by Turks in the XVI century. If we are to believe Turkish historians, this act had a positive significance for Armenians, because very nearly „heavenly„ conditions were created for them. Historian Esat Uras presents the condition of Armenians in the Osmanli Empire thus, „Osmanli Armenians led a peaceful life, engaged in commerce and handicrafts and were quite satisfied with their state. As a consequence of their being freed from military service, their families grew in number and their material welfare increased„. Of course, this is all, because „Justice„ reigned in the Osmanli Empire. At the III congress of the Turkish Historical Society, Shinasi Altindagh stated so: „Forcibly grabbing a Christian's hen from his hands, or grazing horses in his plot of land were punished by death. To be brief, only justice reigned in the Turkish land. For this reason peoples falling under the power of Turks got quickly accustomed and had spiritual attachments to it. There is an evidence, how eleven janizaries were put to death because of the unjust murder of a Christian„.

All these assertions totally fail to delude. The facts speak quite another thing. The plight of Christian subjects was much harder. It was hard not only because there existed a difference in the taxes exacted (dshizye, devshirme) but also because Christians were subjected to religious persecution, violence, terror, and a constant danger of physical destruction threatened them. But it was not always profitable for the Turkish feudal lords to destroy their non-Muslim subjects. How very expressively did Michel Febvre, a French author of the XVII century, write: „They (a. e. the Turkish feudal lords—M. Z.) tolerate Christians and Jews for the reason that they have greater profit from them than from their coreligionists and leave them to live (just) as it is done with sheep and bees for their milk and honey„.

Turkish conquerors seized Armenia by fire and sword. In the centuries—old history of the Armenian people the XVI century began with bloody events. More than 100 years continuous military actions were carried out in the territory of Armenia between Osmanli Turkey and Safawid Iran. Armenia carried the whole burden of was operations on its shoulders. They brought most disastrous consequences, causing unheard of calamities to the Armenian people, ravaging and devastating the country. During military operations, according to Turkish sources, „There remained absolutely nothing in the country not even grass. (i. e. Armenia—M. Z.)„ What heavy blow was inflicted upon Armenia as a result of barbarous treatment by conquerors is told by Tadeos Sebastatsi in his Hishatakaran (Memorandum). According to the words of the author the conquerors „left no building standing in the expanse from Van to Erzinjan. The enemies appeared here and there with swords and axes in their hands cut down the gardens of Khat and Artske (Adiljevaz). Speaking about Sultan Suleiman Kanuni's campaign, Hovhannes Arjishetsi writes, „The Sultan's troops destroyed many towns, robbed regions of Armenia and took the people into captivity„. In 1554, according to the words of I. Pechevi, a Turkish historian of the XVI century, „From Shoragial in (Turkish) army made its way to Revan (Yerevan). Here the Turks razed everything to the ground„. According to the words of the victorious author, I. Pechevi, before entering East Armenia, the victorious Army devastated towns and villages, houses and settlements to such an extent that they were changed into abodes of flames and

crows.. As to the way Turks treated the local inhabitants of East Armenia, is revealed to us by the historian I Pechevi nothing that among the rich spoils of war there were „young boys as mistresses, having bodies like silver, young and tender girls, having outlandish faces, incomparable and beautiful brides,, whom I. Pechevi's pen „cannot put into words,, „In no raid, continues the author „did the army obtain so much wealth as here. There was no tent where the number of lovers and mistresses were less than three. Innumerable were those having more than five and ten.. There, what kind of „saviours, Turkish conquerors proved themselves to be in Armenia.

In the 70's—80's of the XVI century, the Turks carried out new ruinous raids on the territory of Armenia and caused new disasters to the Armenian people. Numerous memoranda in Armenian manuscripts give evidence about this. At the end of the XVI century, a movement of Jelalis broke out in West Armenia. This movement, with the tasks before it and their consequences affected the life interests of the Armenian people and had a tragic influence on its historic fate.

The Jelali movement and „Thebig sürgün,, (forcible deportation) of Armenians, organized in those years by Shah Abbas, are one of the most tragic pages of the Armenian people. At that time all the Armenian people was on the verge of destruction. Gangs of Jelalis caused unprecedented disaster to the inhabitants especially to Christians. Just at this time part of the Armenian people was obliged to leave the borders of their native country.

What did the peace signed between the Osmanli Empire and Safawid Iran bring to the Armenian people could it be „peace,, „a happy life,,? as Esat Uras holds. Let us resort to facts again.

Hishatakarans (memorandum) of Armenian manuscripts of the XVI—XVII centuries abound in descriptions of persecutions of Christian Armenians in West Armenia. Hakop Garnetsi, an author of the XVII century, describing his native people's heavy situation as a result of Turkish unbearable system of taxation and violence by Turkish high officials writes „Whatever there exist vile and illegal deeds applied to the hurt and disregarded Christians, they are the Osmanli laws. They (i. e. the Osmanli—M. Z.) collect taxes under various false pretexts, oppress the people to such an extent that it is impossible to express. They fine mercilessly. It seems to me, that prophecy of Daniel (v. 19, 23), in which he speaks about the fourth savage, who was formidable and terrible and ate all wherever he put his feet, has come true,,.

Turkish conquerors sought to humiliate their subject Christians at every step. One cannot, for that matter forget the remark of K. Marx, that only the Turk „belongs to the ruling religion and nationality, he alone has the right to carry arms, and the highest ranking Christian must go out of the way of the very real Mussulman on meeting him in the street.,.

According to the witness borne by Simeon Lekhatsi, travelling about the Armenian regions of Turkey at the beginning of the XVII century, the Turks always sought to insult the selfrespect of Christian subjects, pointing to their humiliating state. The same author produces many data about outrageous Janizaries in Armenian regions.

Turkish ruling circles wanted the external appearance of Christians to tell about their humiliating state. Christians had to

differ from Muslims also in their exterior. They were allowed to carry only black turbans. In Armenian towns Christians were allowed to live only in special quarters. They were forbidden to build beautiful houses. They had no right to be witnesses at law courts, where the suit of a Muslim was discussed.

Religious persecution of Armenians was an usual thing on the part of the conquerors. Murder and vicious mockery at innocent people became more frequent specially in the XVI—XVII centuries. Lots of similar facts are produced by Arakel Davrizhetsi.

Turkish ruling circles systematically carried out a policy of assimilation in Armenia, so clearly seen in the practice of „devshirme,, (collecting Christian children as reinforcements for the regular army ranks of Janizaries). The very fact of the existence of „devshirme,, shows in reality the servile state of Christians and their deprivation of rights in countries conquered by Turks.

This state of affairs was a consequence of the fact that the Sultan and the feudal clique surrounding him considered the subjugated inhabitants of the conquered regions as only slaves.

There is no doubt that „devshirme,, had forcible character in Turkey. The attempts of some Turkish historians (Jevad Bey, M. Hilmi and others) to present the matter in such a way, as if „devshirme,, was made on voluntary bases is falsification of historical truth. In refutation of this false assertion of Turkish historians, we read in the chronicle of an anonymous Sebastatsi: „In 980/ (=in 1531) youths were collected from Christians and there were fears, wail, tears and many other tragic events,,.

With sorrowful faces their parents, relatives and brothers wept bitterly.

„There was such a wail, such a moan that it is impossible to express in human language,, thus describes Sebastatsi the picture of tearing children away from their parents in his „Weeping..

Thus, under the yoke of the Osmanli Empire the Armenian people was actually deprived of rights, in a servile condition.

If contemporary Turkish historians, when talking profusely about the welfare of Armenians in the Osmanli Empire, have in mind Armenian merchants, then probably they are well aware that merchants in Armenian reality formed an inconsiderable minority. It should be noted too, that skilful Armenian merchants sometimes lacked elementary conditions to develop trade. The safety of caravan trade was not guaranteed in Turkey. J. B. Tavernier, writing about the dangers of trade routes says that merchants are constantly subjected to attacks by robbers: „All Turkey,, continues J. B. Tavernier, „is full of robbers, who wander about in large bands and wait for the merchants on the roads. If they meet rich merchants, so they rob them and very often take their lives.,.

Presenting the ruling circles of the Osmanli Empire in rose colour as regards the Christian subjects, contemporary Turkish historians ignore even the evidences of their own mediaeval authors. We have to remind them once more of at least one such evidence. Kochibei, a Turkish public figure, describes the disastrous situation of the generation of Christian-subjects in the XVII century in his well-known „Risale,, (Treatise) in the following way. „In a word, such constraint and oppression, which the unfortunate subjects are in, have existed in no country of the world and under no government. If in any of the Islamic states

an insignificant oppression is done to anybody, then on the day of the terrible law court the rulers will have to answer and not the state dignitaries: it will be impossible to answer before the Lord speaking: „I intrusted them. The blowing cold sighs of the oppressed smash houses: the tears of the eyes of the sufferers drown the state in the water of ruins. Unbelief does not ruin the world, it will stand, but from oppression it will lose its balance..

In the last decade, a lot of investigations were published in Turkey, devoted to handicrafts and different spheres of arts. Attempts are made in these works to attribute only to Turks the whole culture created in the territory of Asia Minor during the epoch of the Osmanli Empire, „forgetting,, that „...in appraising the splendid monuments, created in the territory of the Osmanli state during centuries, the conditionality of the term „Turkish Art,, is becoming evident. The work and craftsmanship of not only Turks but also Greeks, Armenians, Slavs, Arabs, Iranians and other peoples be in numerous masterpieces,, and that „as a result of brutal policies of forcible Islamization, carried out by Turks in the conquered countries, innumerable non-Muslim monuments were barbarously destroyed, and the creative work of hundreds of talented masters and artists was restricted (U. Miller)..

Sometimes the matter reaches such a absurdity, that even ecclesiastical decorations are considered „Turkish,, masters' handiworks. Yes, literally so did Tahsin Oz underline at the V Congress of Turkish historians. It is not surprising at all that some representatives of contemporary Turkish historiography infringe upon Armenian historical monuments remaining within the borders of Turkey Ani, Akhtamar and other magnificent monuments of the Armenian architecture are declared Turkish. The exposure of bandits-falsifiers is the honourable task of Soviet historians and art critics.

We have tried to elucidate and refute, through a brief analysis of the works of some contemporary reactionary Pan-Turkic historians the „Views,, and „Opinions,, they have advanced and maintain regarding the ancient and medieval history of the Armenian people. If the whole matter concerned only the two „specialists,, F. Kirzioglu and Esat Uras, there might have been no necessity to pay attention to their fabrications. They would unmask themselves. The thing is that some other historians often with solid training and valuable investigations in various questions of oriental studies to their credit, rock on the wave of Pan-Turkism, and change their complexion when the matter is connected with „the scientific substantiation of historic and geographic claims of Turks, especially concerning Armenians and the Armenian highland.

The grotesque „seriousness,, with which they study historic phenomena is ridiculous before facts and logic. Their „investigations,, are often the product of their own imaginations. Actual reality means nothing to them: whether any Proto-Turks did or did not exist in the Armenian highland in the III and II millenniums B. C. The Pan-Turkic historian considers that the Turk is the first man of our planet, and therefore of the Armenian highland, too. Neither monuments of material culture, nor scientific data of Anthropology, nor even belonging to a definite language group of some or other tribe or people mean anything to them. All that

means to them so much as it may prove useful for their Pan-Turkic purposes.

Such an approach to history is a continuation of the Pan-Turkic in science. The exposure and condemnation of this reactionary bourgeois ideology, pursuing predatory purposes, is one of the most important tasks of Soviet historiography.

ՔՈՎԱՆՎԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ներածութուն 3—24
2. Գլուխ առաջին.— Հայ ժողովրդի հին և միջին դարերի պատմության հարցերը 25—104
3. Գլուխ երկրորդ.— Օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանի հարցերը, (XVI—XVIII դ.) 105—164
4. Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ 165—169
5. Անգլերեն ամփոփում 170—191

Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի բարձր
պատմագրության մեջ

Մանվել Հուլայան
(Հին և միջին դարեր)

Խմբագիր՝ Պ. Մ. Մուրադյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ն. Ս. Եփրեմյան
Նկարիչ՝ Հ. Մ. Մատուռյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ժ. Մ. Հովհաննիսյան
Տեխն. խմբագիր՝ Լ. Գ. Խաչատուրյան

Չափոր՝ 84×108¹/₃₂: Տպագրությունը՝ բարձր: Մուսուտ՝ 6.0 տպ. մամ.:
Պատվեր՝ 373: Տպաքանակը՝ 200:
«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—Թ,
Հայաստանի Հանրապետության կառավարի
հրատարակչական գործերի վար
«ՔՎԱՌՖՆՈՑ» պոլիգրաֆիական ձեռ
Երևան, Մովսիսյան Իսակովի պր